Валерій Гужва

Стигма

Необов'язкові зауваги

Уже й не знати, відколи з'явилася потреба написати цей роман. Щось подібне до хвороби — без фізичних познак. Почали снитися якісь епізоди; вранці від них і сліду не лишалося — тільки відчуття, що не мину цієї кари, колись покладу перед собою папір і почну. Не мав якогось хоча б приблизно окресленого плану. Пустився у плавання без мапи, без певної мети. Хоча ні. Мета, звичайно, була.

Ті люди, ті персонажі, що ними мав бути заселений, наповнений роман, ті витворені уявою і матеріалізовані на папері чоловіки і жінки, той час, у якому поселяю їх, їхнє життя, любов мають бути справжніми для читача.

Коли тримав зручну гамбурзьку ручку, не міг позбутися тривоги, яку раніше визначив як хворобу. Хочу того чи ні, люди, які прийдуть на ці сторінки, не безтілесні. За тим чи тим фантомом, хоч круть, хоч верть, стоять долі, вчинки, риси характеру якихось реальних людей.

Навіть у модерному, не шанованому мною жанрі фентезі, серед макабричних героїв молодіжних опусів, пересипаних неформальною лексикою, у безкінечних періодах потоку свідомості все одно проглядаються проекції реального світу. Що вже казати про традиційну літературу — вона наскрізно, природно матеріальна. Недарма еталонні її зразки, просвічені літературознавчим рентгеном, розгризені до коми дослідниками, мають у своїй основі, у творчому "підчерев'ї", реальний час, реальних людей, хоча не в цьому їхня суть і мета.

Кажу про це не тому, що чогось остерігаюсь, — завжди був далекий як від самопринижения, так і від марнославства, — а для того, аби читачі, котрі мають звичку "впізнавати "персонажів і розмахувати руками: "Не ж Ікс Петрович! А це — Ігрек Іванович!", трохи зменшили оберти своїх "прозрінь". Багато схожих людей на білому світі, багато подібних доль. Перед вами всього лиш роман, так звана художня література, котру як поняття англійська мова визначає точним словом "fiction "— тобто фікція, вигадка, белетристика.

Так воно і є.

Автор

"Якщо припустити, що життя людське може бути кероване розумом, то знищиться можливість життя".

Л. Толстой. "Війна і мир"

"Стигма, и, ж. 1. Іст. У стародавній Греції — клеймо на тілі раба або злочинця.

2. Мед. Кривава виразка аболервона пляма на тілі людини; загальна назва різних шкіряних захворювань, викликаних істерією.

3. Зоол. У павукоподібних, багатоніжок і комах — отвір, яким відкриваються назовні органи дихання; дихальце".

Словник української мови в XI томах, т. IX, 1978.

I

На косогорі притулився дім, не схожий на сусідські, що обступили вузьку куренівську вуличку, котра дерлася від дніпровської улоговини,

від нижньої Кирилівської до лисих висот Сирця і закінчувалася несподівано, так і не добігши до якоїсь іще, аби перетнути її, утворивши перехрестя, або хоч діткнути сусідку вгорі крайнім своїм будинком.

Нічим не кінчалася вуличка. Останній дім на белебні дивився вікнами на нічийний простір, поросли жорсткою травою, бур'яном і колючими кущами, побитий, наче віспою, калабанями із зеленкуватою водою. Вони пересихали спекотним літом, але на дні виживала рідка руда глина — сонцю несила було її висушити. Не могли її вичерпати і мешканці кутка; вони набирали багно у відра і тягли у двори, аби обмазати повітку, клуню а чи підновити обсипану глину на стінах хати.

Всі будинки і будиночки — по ліву і по праву руку — було колись поставлено впритул до щербатої бруківки, хіба що благенький палісад і кущі смородини трохи затуляли вікна, вибалушені на вулицю.

А цей стояв у глибині двору — наче виклик сусідам. Стіни — З червоної цегли, не білені; на вікнах дубові віконниці, щоправда, ніколи не зачинялися.

Обійстя з лівого боку вулиці збігали вниз косогором, а двори навпроти дерлися вгору. У тих, хто оселився під горою, рівної землі було небагато — ліньки вкопуватися. Хто вони, китайці чи індуси? Землі вистачало під картоплю, таку-сяку городину, садок — то й нехай.

А от за цим цегляним будинком на півгори ішли тераси. їх тримали корінням яблуні, вишні, сливи, зарості малини. З вулиці не було змоги роздивитися, що там, за парканом; та якби хтось і виліз на огорожу, побачив би лише крони дерев, що ховали дім від стороннього ока.

Архітектор і виконроб цього досить дивного будинку був старостою церкви, що височіла на горі з дев'ятнадцятого століття. Дивакуватий був той християнин, бо поставив дім на дві половини — чоловічу і жіночу, з двома входами, яко магометанин. Може, й гадки не мав, що

чинить, як басурман, а просто готував заздалегідь гніздо для нащадка, аби лишався, як виросте і заведе сім'ю, при ньому, патріархові.

Так чи інак, а вийшла з того химерія. Хоч у які б двері ти зайшов — мав простувати широким коридором уздовж вікон, минаючи двері кімнат, по чотири з кожного боку. Посередині розташувалася простора зала з окремим виходом на галерейку, що вела до кухні.

Сусідські будинки світили вікнами в один бік, у двори виходили глухі стіни. Прадід, одначе, подбав, аби його житло не було казематом: вікна виходили і до вулиці, і у двір. Та, власне, здоровий глузд підказував, що не можна лишати анфілади напівсліпими.

Єдиний нащадок церковного старости Іван Оникійович Джміль звів на обійсті стайню з такої ж червоної цегли, як і будинок, завів двох жеребців сірої масті, дрожки на ресорах. Найняв дід і конюха, поселив мужичка-мовчуна в будинку, аби завжди був під рукою, хоча хазяїн виїздив нечасто.

Подейкували, що син у Оникійовича знайшовся після того, яку домі поселився конюх, але були то плітки сусідів, заздрісників — чорноротих в усі часи хоч греблю гати.

Син у Івана Оникійовича народився саме під Новий рік, і записали його вже у двадцятому столітті. На ту пору щасливому батькові було за п'ятдесят, і це, мабуть, додавало снаги пліткарям, хоча син був схожий на батька як дві царські десятки.

Увесь рід Джмелів був чіпкий до життя, топтали ряст довго. Прадід — майже до ста, дід — до вісімдесяти з гаком. Жив би й довше, аби не та веремія, що зчинилася навколо Бога і церков у більшовицькій державі. Великі київські церкви обійшла хвиля обпльовування й руйнації, а от на маленьку церковку на узвишші, що з нею зрісся рід Джмелів, напосілися комсомолята. Спершу мітингували, а потім почали

трощити іконостас, бити кольорові вікна, виламувати свинцеві старовинні рами. І отут, посеред п'яного шабашу, коли найзаповзятіші атеїсти роздумували, як добратися до хреста, на цибульці бані, вгорі, над рейвахом і чорнослів'ям, на вузенькій галерейці аж під куполом з'явилася фігура Івана Оникійовича. На тоді йому пішло на дев'ятий десяток. Як він опинився у церкві, оточеній звідусіль паскудною юрбою, як зумів непоміченим дістатися горішніх кордонів церквиці — було загадкою.

Потім уже на кутку виникла легенда про те, що від будинку Джмелів до церкви за непам'ятних часів було прокопано підземний хід і саме ним скарбник пройшов до церкви. Богомільні старушенції гомоніли між собою і про те, що Івана Оникійовича Божа Мати накрила своїм омофором, аби сховати від очей бузувірів. Хтозна, як воно було там насправді, але церковний скарбник (батюшка давно вже покинув мирян і церкву, втік кудись, подейкували, що до Криму) став на оборону покривдженої і зневаженої віри. Він кидав униз, в налиту зненавистю юрму, слова про милосердя Боже, про Господній суд, а наркотизована безкарним руйнуванням молодь реготала. Внизу були прийшлі з Подолу молодики і один свій, пришелепкуватий бугай, котрий на свята і після них тинявся сусідськими дворами, випрохуючи дармову чарку.

Дід Джміль не чув своїх слів — таке ревище чинилося. Вже хтось запалював уламки іконостаса і покидані на купу ікони. І ван Оникійович закричав несамовито і стрибнув з-під купола, розкинувши руки, наче крила ластівки. Він упав на одного з харцизів, зламавши йому шию своїм сухим, але ще не оджилим тілом.

Молоді варвари рвонули із церкви врозсипну. Вогонь тільки лизнув ікони — і змалів, погас, напустивши благовонного чаду. Посходилися жінки, винесли тіло Івана Оникійовича, поплакали.

Поховали його на Сирецькому кладовищі. Син скарбника на тоді був у від'їзді — як ударник праці переймав досвід у Москві. Як найліпшого шевця, відрядила його міська взуттєва фабрика. Єфрем — таке ім'я дав

Іван Оникійович синові — по приїзді влаштував дев'ятини по батькові. Зійшовся куток, сиділи по-сільському довго. Якась із бабусь шепнула Єфрему, аби гнав з-за столу Макарчика, недорікуватого здорованя, котрий мостився біля слоїка з варенухою, і сказала, чому не місце гевалу на поминках.

Єфрем, високий, з довгими руками, трохи рудуватий, з чорними бровами — недарма прізвище роду було джмелине (плітки про його походження були таки дурними теревенями), слова не сказав Макарчику, висмикнув його за шкірки з лавиці і повів до хвіртки так само мовчки. Той щось лепетав з переляку — дарма що здоровань, норовом не міг похвалитися. Викинувши хлопця на вулицю, сказав, защіпаючи хвіртку: "Побачу в господі — уб'ю". Коли той поплуганився вгору до своєї хати — вона була крайньою на вулиці, Єфрем сам до себе сказав: "Уб'ю".

Хата Макарчика згоріла взимку, а в ній разом із сином загинув батько Макарчика, такий самий, як і син, бовдур і нероба. Мати втекла від чоловіка давно, витримала років три подружнього щастя, а потім подалася світ за очі. Бачили її десь на Деміївці, переказали чоловікові, але той і пальцем не поворухнув, аби повернути дружину: "На мій вік сук вистачить...".

Казали, що пожежа спалахнула з вини хазяїв: понапивалися, перегріли грубу, бо мерзлякуваті обоє, от вам і кострище на весь куток.

Єфрем Іванович сказав на допиті те саме, що й сусіди. Хоча розпитували його найдовше, бо хтось переказав міліції пригоду з Макарчиком у церкві і на дев'ятинах, але доказів жодних не було, та й літній слідчий знав тутешню манеру нишком показати пальцем на сусіда, навіть доброго.

Так чи інак, а вулиця була переконана, що то саме Єфрем Іванович помстився за смерть батька, більше того — вважала, що вчинив

справедливо. Правду знав один Єфрем Джміль, і та правда йому не муляла.

Може, й наймолодший на тоді Джміль пішов би по батьковій церковній лінії, але парубоцькі його літа наспіли у часи нервові й непевні, коли Україна, її достойні мужі були за крок від утілення давніх мрій, коли доти загалом патріархальний Київ завирував, звихрився, зацвів прапорами, вибухав мітингами.

Може, вся та веремія не зачепила б молодого шевця Єфрема, аби не Гриць Шудра, син сусіди Онисима Христофоровича, однолiток і нерозлийвода приятель з дитячих літ.

Онисим Христофорович мав незвичайну для куренівського кутка професію — фотограф, і то неабиякий. Був співвласником ательє на Кузнечній, побіля Караваєвської, вважай, за п'ятнадцять верстов від обійстя, а крім того, ще й вряди-годи на прохання газет або й чиновників знімав важливі події, засідання, робив групові світлини делегатів різних з'їздів, портрети чолових політиків, урядовців. А коли мрії про самостійність були остаточно поховані більшовиками, фотографував і червоних достойників: камері було байдуже до політики, а своїх симпатій Онисим Шудра ніколи не виявляв.

Щоранку до воріт сусідів хвацький візник підганяв дрожки на ресорах і Онисим Христофорович повагом виходив з дому, а за ним — малий Гриць, учень гімназії.

Єфрем набирався освіти у скромній церковно-приходській на Подолі, до науки загалом особливого нахилу не мав і аніскілечки не заздрив гімназистові Грицю. Навпаки, Гриць заздрив своєму однолітку — його силі, спритності, волі, яку батько йому дозволяв, на відміну від власного предка, а особливо матері, яка й кроку не давала ступити синові без напучувань, нагінок і попереджень.

Єфрем виростав без матері — померла від дифтериту, дитячої по суті хвороби, коли синові йшов заледве сьомий рік. Узагалі жінки у джмелівському роду не могли надовго зачепитися за життя, ніби наврочено їм було прийти в сім'ю, народити дитя і піти по тому безслідно у кращий світ.

Незадовго до мученицької смерті Іван Оникійович за вечерею, присмаченою доброю чаркою, оповів синові про ту таємницю роду (ні, яка ж то таємниця, скоріше — якесь закляття). Від прадіда так траплялося, що матері не встигали виростити своїх синів, а батьки — ті жили довго. Завів він ту розмову, бо хотів, аби Єфрем, якому вже добиралося до тридцяти, нарешті одружився, а не літав джмелем з квітки на квітку — таке за Єфремом водилося. Хотів Іван Оникійович поняньчити внука (тільки внука, самі сини народжувалися у Джмелів), але не судилося.

У Шудрів, навпаки, жіноча гілка завжди була міцною. Гриць ріс при матері, кругловидій симпатичній жінці, у зимовому одязі схожій на колобка, а вліті — на барвисту ляльку, що її саджають на чайник чи самовар, аби не охолов завчасу. Була вона дуже говірка, мало не криклива; пробувала керувати не тільки власним сином, а і його дружком-сусідою, та Єфрем не з того тіста був зліплений, аби ним командували. Оксані Климівні дуже кортіло поламати хлоп'ячу дружбу, та вчасно зрозуміла, що зовсім втратить владу над своїм коханим Грицем, якщо намагатиметься розсварити хлопців.

Коли Гриць знімав гімназичну форму, ставав таким же, як Єфрем, куренівським шибайголовою і бешкетником, в усіх витівках наслідуючи свого приятеля — від катання зайцем на трамваї (дорогою до нього на Нижню площу відбувалося чимало дрібних пригод, траплялися бійки з однолітками-подолянами) до небезпечних крадіжок кавунів на базарі.

Єфрем ріс угору і ширшав у плечах куди швидше від Грицька — той і в п'ятнадцять літ був худий, тонкий, як очеретина, діставав приятелю маківкою до вуха. Може, через те соромився дівчат, з якими Єфрем не

церемонився — міг і за сідничку вщипнути, а то й привселюдно обійняти зненацька й поцілувати просто в губи.

Гриць о романтичній порі ранньої юності писав смішним високим школярським стилем вірші про неземне кохання і мріяв про лицарську любов до безіменної дівчини своєї розпашілої уяви; а Єфрем уже спізнав радощі й розчарування фізичної близькості з особою протилежної статі, юною циганкою з Подолу, котра у свої чотирнадцять уміла стільки ж, скільки тридцятирічна хвойда з Хрещатика.

Коли Гриць, заручившися словом товариша, що той нікому й ніколи не розповість про його віршування, читав з пересохлим від хвилювання горлом римовані рядки, де йшлося про очі і ночі, вії і мрії, руки і розлуки, Єфрем слухав уважно, з непідробним захватом від уміння товариша, а потім, аби віддячити другові чимось достойним його вмінню підкоряти слова, запропонував познайомити з гарною дівчиною — так, аби всерйоз, а не у віршах спізнати кохання.

Грицеві так сподобалося перше побачення, що він покинув писати вірші і намітив цю знайому у свою наречену. Коли Єфрем довідався про це, він спантеличився — не чекав, що його друг настільки наївний. Довелося сказати Грицеві, хто така ота перша його дівчина. Шудра не повірив, образився, переживав. Довелося Джмелеві сказати йому те, про що весь Поділ знає.

Рости Гриць став швидше, гімназію перестав вважати чимось священним, як і поезію, як і жінок, але, попри здоровий глузд, що ним був щедро наділений Єфрем, поринув у накинуте йому гімназією вільнодумство і потягнув за собою товариша.

Куренівський куток здавен був український — не за мовою тільки, а й за характером стосунків між сусідами, часом химерними, часом ворожими, часом аж до карамельного присмаку дружніми, але завжди

непримиренними до тих, хто намагався б утрутитися до цієї спільноти із своїм розумінням справедливості і порядку.

Гриць сприймав слова гімназійних учителів про самостійність України як дороговказ, а Єфрем ходив на мітинги тільки через те, що його просив товариш, бо все, що говорилося натовпу і натовпом, він знав із Святого Письма та ще зі слів батькових, коли той дозволяв собі добру чарку, садовив перед собою сина і казав: "Не вір москалям, читай Шевченка, Бог усе бачить і своє слово скаже, аби тільки люди почули і не переінакшували, бо розвелося балакунів, а до діла охочих — жменька".

Онисим Христофорович Шудра благословив сина до університету, Гриць став студентом у вісімнадцятому. На той час він досить вправно володів батьківською професією — і сфотографувати міг як належить, і пластину обробити, і надрукувати знімок. Вряди-годи батько виряджав замість себе сина; а той, коли Єфрем був вільний од шевства, брав із собою товариша то на мітинг, то в білий будинок на Великій Володимирській, де нуртували пристрасті Центральної Ради, то до редакцій "Киевской мысли", "Літературно-наукового вісника", "Вечерней газеты", "Киевской старины" — все те було поруч.

Гриць і Єфрем допомагали пакувати і вантажити урядові документи, коли Центральній Раді довелося залишити столицю у січні вісімнадцятого, і знову розвантажувати і розпаковувати бюрократичне господарство, коли влітку Рада повернулася.

Проте хлопці не вступали до жодної з партій, котрих було хоч греблю гати. Коли німці зайняли Київ, Гриць тимчасово покинув навчання, а поновився в університеті, чи пак, ІНО, аж у двадцять першому. Студентом він був з кращих, тож коли не стало Леніна, йому було доручено сказати скорботні слова на мітингу; і Гриць виконав доручення настільки переконливо, що його примітили в міськкомі і опікувалися молодим фахівцем (Шудра одержав диплом філолога).

Якось Гриць сказав своєму приятелю, не дивлячись Єфремові в очі: "Дуже прошу тебе, нікому й ніколи не кажи про те... Ну, словом, що крутилися ми біля Центральної Ради. Дуже прошу. Добре?" Єфрем подумав трохи, перш ніж відповісти. Дивне було прохання. "Щось сталося?" — "Нічого. Просто не кажи нікому". — "Я ніколи ні про тебе, ні про себе не казав нікому. Що таке?" — "Розумієш, мені запропонували... Партійну роботу". — "Яку?" — "На заводі Гретера і Криванека. На "Більшовику". У парткомі". — "Ти вступив до... Новина...". — "Нещодавно. Ти розумієш...". — "Нема чого розуміти. Вступив — то й вступив. Твоє діло". — "І тобі раджу. Це — надовго, Єфреме, повір". — "Що — надовго?" — "Більшовики. Комуністи". —"Хтозна. Хоча — тобі видніше".

їм було тоді по двадцять п'ять, і невдовзі шляхи їхні розійшлися. Єфрем працював не тільки на фабриці, брав приватні замовлення, аби ні він, ні батько не почувалися бідними. Гриць переїхав з кутка ближче до своєї роботи, йому дали кімнату недалеко від заводу, а потім і окрему квартиру. Шудра одружився, на весілля запросив і Єфрема, і Джмеля-старшого. Іван Оникійович, пославшись на неіснуючу хворобу, відмовився, а Єфрем поїхав з подарунками: хромові чоботи Грицеві, а нареченій — шкіряну сумочку із вигадливим тисненням.

Наречена була дочкою директора заводу Шереха — це все, що про неї можна було сказати. Звичайне створіння, носик, як у качечки, правда, бюст викликав повагу. Підпивши, Єфрем сказав на вухо Грицеві: "Тепер діло за потомством. Молочний завод — на трійню!" Гриць стусонув його у бік: "Помовч, бовдуре. Скажи ліпше, сам одружуватися думаєш?" — "Якщо знайду таку кралю, як ти..." Шудра відчув якусь приховану насмішку, але вирішив не чіпати Єфрема. "Пий, голубе, та розуму не втрачай...". Джміль блаженно всміхався: "Не бійся, не відіб'ю твою голубку..."

На своє весілля він запросив Гриця нескоро. У тридцять третьому прибилася на їхній куток чи то дитина, чи підліток, чи дівчина — маленька, худа, як трісочка, з обведеними чорними колами великими

сірими, напівбожевільними очима. Був серпень, неділя. Єфрем порався у садку за будинком, почув, що пес непокоїться, пішов глянути.

Дівчина стояла за хвірткою, уже в дворі, але далі не йшла — чи Букета боялася, чи без дозволу не сміла. Єфрем підійшов до цього Божого створіння, вбраного у лахміття, з вузликом у руці. "Ти хто? Ти чия?" — "Надія. Надька. З Вінниччини. Христа ради, дайте щось попоїсти". — "Скільки тобі років?" — "Вісімнадцять".

Єфрем не повірив: ну, чотирнадцять, можливо. "Ходімо". Надія ступала за ним боязко, у передпокої роззулася, поставивши щось схоже на черевики, мотузком обмотане, за порогом. У їдальні — величезній їхній джмелівській їдальні — вона так само боязко присіла на краєчок стільця, поклавши тонюсінькі руки не на стіл, а на колінця. Єфрем зачепив поглядом ті гостряки, що виглядали зі спідниці, і подумав: "Дівчина щось вигадує, на таких ногах дійти до Києва".

На неділю Єфрему готувалося і перше, і друге — решту днів обідав на фабриці, а сніданки-вечері капарив сам, як під боком не було подільської молодички. Вона приходила, коли хотіла або коли могла: забіжить, поприбирає, наготує, переночує як палка коханка — і здиміє чи на пару днів, чи на тиждень. Вона торгувала на Житньому базарі, точніше, була перекупкою: весною — зелень, ранні овочі, влітку — все, чим тепла пора багата, восени — виноградом, узимку здебільшого салом і м'ясом. У Катерини був свій будинок неподалік базару, а чоловіка не було — першого й законного вигнала, бо жлуктив горілку надміру і гроші почав красти; а хто вряди-годи накидав на неї оком, довго не тримався, бо молодиця була з характером — дай Бог мужику такий незалежний і загонистий.

Єфрем уже подумував узяти Катерину за жінку. Сумно було і незатишно, як батька не стало, а так — жива душа в домі, та ще й вродлива, з гострим язичком і в ліжку справна. Сказав якось: "Лишайся в мене. Розпишемось". Катерина ніби знала зарані, що Єфрем таке скаже, бо довго з відповіддю не барилася: "Знаєш, Єфреме, ти мужик по

мені, я б, може, і пішла за тебе. Та була у ворожки, і вона нам інше наворожила. Давай так: буду з тобою, скільки доля відпустить, а там... Може, й оженю тебе, тоді й попрощаємось". — "Віриш ворожкам?" — "Не всяким. Ця — серйозна". — "Чи вже й жінку мені нагледіла?" Катерина замість усміхнутися сказала серйозно: "Ще ні. І не збираюся. Вона сама об'явиться".

Єфрем виніс миску гарячого борщу, хліба, нарізав домашньої ковбаси — Катерина носила базарну, смачну. Прийшла дівчина дивилася на все те страшними, голодними очима і не брала до рук ложки — отак і сиділа мовчки, аж поки не похилилася набік і упала б, якби Єфрем не підхопив те висохле, кволе тільце.

Він саме кропив водою Надійчине обличчя, поплескував по щоках, коли прийшла Катерина. "О Господи!" — тільки й сказала, вигнала Єфрема, роздягнула дівчину на диванчику, куди поклав її Єфрем, наносила теплої води, тут-таки ж вимила ребра та шкіру, мініатюрні груденята, змила ноги, перевдягнула у свою простору сорочку, спідницю, накинула на плечі хустку. Надійка прийшла до тями, не боронилася перед незнайомою жінкою, тільки плакала майже без сліз, ледь схлипуючи. "Ти коли востаннє їла?" — "Не пам'ятаю".

Катерина годувала прийшлу дівчину з ложки, давала потроху і сама ледь не плакала, коли вона схопила шматок ковбаси і затисла його в зубах, як у капкані. "Не можна тобі, виплюнь!" Та відібрати ту нещасну ковбасу в голодної до смерті дівчини не змогла — так міцно тримала бідолашна свою здобич. "Будеш потроху їсти, зрозуміла? Як напхаєш поспіхом шлунок — кінець тобі. Полеж, відпочинь, потім іще поїси".

Дівчина заснула на диванчику, як тільки голова впала на подушку.

Єфрем і Катерина сиділи мовчки за столом, позиркуючи на несподівану гостю.

"Оце таке по всіх краях, — прошепотіла Катерина. — Голод кругом. І як вона крізь міліцію проскочила? Кажуть, через мерців люди вранці переступають, як на роботу йдуть. Були на базарі з Прорізної, з Хрещатика, розказували". — "А в газетах — ані слова". — "Читай свої газети, читай. Дулю ти там правду вичитаєш".

Катерина знала про дивну пристрасть Єфрема до газет. Власне, назвати пристрастю збирання чи, як хочете, колекціонування газет було б перебільшенням. То батько Іван Оникійович мав дивацьку звичку збирати пресу і дбайливо підшивати газети по роках. Коли його не стало, Єфрем хотів був спалити ті стоси паперу, що зберігалися на спеціальних полицях у стайні, але передумав. Щось йому підказало: то пам'ять про батька, не роби цього. Щось же думав тато, коли збирав? Що саме? Може, це відкриється йому, якщо продовжить цю затію?

І Єфрем призвичаївся купувати газети і складати їх, прочитавши, докупи, аби в кінці року обгорнути цератою, обв'язати шпагатом і покласти на полицю.

Тижнів за два Надійка оклигала, личко округлилося, навіть щось схоже на рум'янець з'явилося на вилицях, поповнішали руки й ноги, рівні, як у хлопця, груди прокинулися і стали схожі на дівочі.

Єфрем придивлявся до дівчини і не розпитував ні про що. І вона мовчаладо пори, тільки якось, опустивши очі додолу, спитала: "Ви мене не проженете?" — "Не бійся, — сказав Єфрем. — Живи".

До дівчини придивлялася й Катерина — як прибирає, порається на кухні. "У тебе якісь документи є, мала?" — "Немає. Звідки? Нам нічого не дають… Щоб не повтікали всі… Уже не втечуть…". Надійка заплакала. "А твої рідні? Живі?" Дівчина не відповіла, затулилася рушничком і заголосила. Коли заспокоїлась, сказала: "Тато помер перший. Мати збожеволіла. З ножем за сестрами і братиком ганялася. Застрелили її. Малі вмирали. Чим годувати? Сама поховала. Всіх трьох". — "Як же —

ти?" — "Не знаю. Пішла світ за очі. Коників у полі їла". Губи у дівчини знову затремтіли. "Ну, ну, годі. Все. Житимеш за себе і за всіх своїх, Надійко. Ім'я у тебе хороше. Ім'я багато важить, повір. Надійся, дитино..."

Пізньої осені, коли Надія уже почувалася в Єфремовому домі більш певно, Катерина принесла їй свідоцтво про народження. "Це тобі, щоб ніхто не чіплявся. По батькові ти як? Петрівна? Ні? А як? Кирилівна? Будеш тепер Петрівна. Звикай. Батько — Петро Петрович. Мати — Килина Яківна. Арік народження вгадала? Дванадцятий? П'ятнадцятий... Нічого, так навіть краще...". Катерина всміхнулася якось загадково. "Тепер можна і про паспорт подумати". — "А... де ви це взяли?" — "Багато знатимеш — важче житимеш. На базарі всякого добра багато...". — "Але ж я — Синиченко. А тут — Козій...". — "Не біда. Зате ти тепер — киянка, а не біженка..."

Єфремові Катерина сказала пізно вночі, потягнувшись усім своїм зграбним тілом: "Ну, любчику, не вірив ти ворожці... А життя — воно таким боком повертається, що зайва я отут". — "Чого ти?" — "Того, що доля тобі наречену привела. Придивися до Надійки — чим не дружина?" — "Жартуєш якось не по-людськи". — "Не жартую. Так воно і буде. Сама вас у шлюб заведу — не проти, козаче? Бомага в неї надійна, з мертвих людей змальована, зі справжніх. Скажеш їй — жила на Паньківщині. Батьки були міщани. Не забудь, бо можуть спитати".

У переддень свята Жовтневої революції, яку батько завжди називав переворотом, на фабрику, де працював ударник праці Єфрем Джміль, навідалось партійне начальство — на мітинг. Єфрем стояв у першому ряду і слухав, як Гриць Шудра кидає у натовп жерстяні дзвінкі слова. Подібних він начитався у газетах, слова завжди були напружені, сповнені залізної впевненості і якоїсь потаємної зненависті — не тільки, як здавалося Єфрему, до зовнішніх ворогів, котрих не вибувало, а й до внутрішніх, своїх, рідних. Оце говориш сьогодні з Миколою з сусіднього цеху — назавтра він ворогом народу став. Ти з ним балачку вів, якийсь тарган вас удвох бачив — і ти можеш стати ворогом, якщо той тарган

напише куди слід. А таргани знають, куди. Бо такі, як оце Гриць на трибуні, закликають до пильності.

Шудра зустрівся поглядом з Джмелем, кивнув йому і знак зробив, що погомоніти хоче.

"Як тобі чоботи носяться?" Гриць був у Єфремовій взувачці, майстер свою роботу завжди впізнає. Шудра не зрозумів, а потім заусміхався. Був у кремовій косоворотці з вишивкою по коміру і трохи на грудях, поясок, штани заправлені у халяви. "Під Сергія Кірова", — подумав Єфрем, але залишив те спостереження при собі. Раніше неодмінно сказав би, а зараз... Розпитували одне одного недовго — Грицю треба було сьогодні ще на двох м Ітиі мах виступати. У сім'ї в нього все гаразд, дружина при надії. "Кони батьком станеш?" — "Скоро". — "Покличеш?" — "Аякже! А ти — і досі сам?" — "Угу". — "Гляди, старий парубок і вдовиці ні до чого". — "Та вже як складеться. Слухай, Грицю, ти мені скажеш чи ні, що по селах робиться? Правда, що голод? Я газети читаю — там нічого, а люди кажуть: біда". — "Люди... Панікерів розвелося... Труднощі, звичайно, є, не без цього, але ти дивися вперед і не зважай на те, що вороги плетуть. Куркульські вигадки, Єфреме!" — "Та годі вже, знаю, як тебе навчено. Це я без тебе прочитаю. Не можеш — не кажи. Очима кліпни, якщо це правда". Шудра подивився на Єфрема якимось чужим, вищим і водночас зляканим поглядом, кліпнув двічі. "Спасибі, товаришу Шудра, приїздіть до нас", — казав Єфрем, тиснучи руку Грицю, якого вже майже силоміць тягли до "емки", що стояла у фабричному дворі.

Катерина дотримала слова — перестала ходити до Єфрема, як раніше, лише зрідка забігала, і то вдень, на ніч не лишалася, про щось гомоніла з Націнкою, а про що — того Єфрем не знав. Тим часом Надійка, ніби дитина, котра довго і тяжко хворіла, а потім спершу дуже повільно, а далі бурхливо й радісно почала одужувати, не знала, до чого їй докласти рук, чим догодити небу, сонцю, землі, оцьому міцному, неговіркому, вродливому мужчині, який врятував її од смерті — так, од

смерті. Надійка розуміла це так само певно, як сільське дитя знає ціну солі, цукру, хліба.

В Єфрема тепер були сніданки й вечері, вдома — чистота, все прибрано, випрано, випрасовано. Якось він сказав: "Не старайся так, голубко, ти ж не наймичка". — "А що мені робити? Я не звикла склавши руки сидіти". — "Ну-ну, гляди..."

Що більше він придивлявся до дівчини, то частіше йому згадувалися слова Катерини про те, що доля привела йому у двір наречену. Знаючи норов Єфрема, сусіди не наважувалися спитати, хто така та чого, але між собою баби перемивали кісточки Джмелю, — мовляв, дитину собі за коханку взяв. Прийшов якось міліціонер — капнув-таки хтось, що непорядок на кутку. З Єфремом міліціонер був знайомий давно, разом садки на Пріорці обносили, як хлопчаками були. Папірця, що його Катерина справила, покрутив у руках для годиться, а Єфрему сказав: "Ти б той... паспорта їй виправити треба... Ну й якось — сам розумієш, баби язиками плещуть. Нащо воно тобі?"

Єфрем гадав, що паспорт — просте діло, а виявилось — не дуже. Згадав він тоді про Гриця, пішов до нього на прийом у міський комітет. Довгенько чекав, бо здуру сказав секретарці, що з особистого питання. Гриць сміявся: "До вечора просидів би. Яке особисте питання? Сказав би — виробниче, громадське". Шудра побачив Єфрема, коли виходив на хвильку з кабінету.

"А чого ти про неї клопочешся? — спитав, вислухавши Єфрема. — Щось серйозне надумав?" — "Та, мабуть, так", — уперше Єфрем уголос сказав те, про що віднедавна став думати всерйоз. "Он як... Хороша дівчина?" — Гриць уже зняв телефонну трубку. Єфрем кивнув.

Надія Петрівна Козій виходила заміж за Єфрема Івановича Джмеля навесні тридцять четвертого року. Надійка хотіла вінчатися, і Єфрем був

не проти, але розумів, що завдасть тим вінчанням клопотів і собі, і Надійці, а Гриць Шудра прийти на весілля не зможе.

У квітні того року рано розцвіли морелі, теплінь стояла, як у травні. Накривали у дворі. Тиждень лаштували столи і лави, на випадок дощу накрили все довгим шатром на високих тичках. Командувала кухнею і сусідками Катерина.

"Ну що, козаче, на чиє вийшло? — усміхаючись, спитала Єфрема. — Надійку до весілля не чіпав?" — "Заздриш?" — не втримався од шпильки Єфрем. "Та хтозна, — раптом серйозно відказала Катерина. — Ніхто нічого не знає в цьому житті". — "Чого ж ти тоді?." — "Кинь, ми про все давно поговорили. Матимеш золоту жінку. Справжню. Ти з нею — ніжно, обережно. Вона ж незаймана, не те, що я". Катерина засміялась дзвінко, голосно, та все одно сміх той був підбитий чимось невловно сумним.

Єфрем освідчився Надійці на Різдво, коли всі паспортні клопоти скінчилися. Вони сиділи за столом удвох, електрики не світили — горіли свічки; їхнє завжди таємниче, навіть сакральне, мерехтливе світло посилювало святковий настрій і налаштовувало на розмову несуєтну, сповідальну. Єфрем почав здалеку, трохи оповів про свою сім'ю і все товкся коло того, що йому вже тридцять три, що пожив і побачив багато, хоча ніколи раніше не звертав уваги на вік, не скаржився на нього і почувався нічим не гірше, ніж десяток років тому. Надійка то опускала очі На скатертину, на вимиту підлогу, то підводила їх, боязко й очікувально дивилася на Єфрема, і невідомо було, слухає вона його чи дослухається своїх потаємних думок.

Коли нарешті Єфрем сказав ті безповоротні слова, що на них треба було відповісти або "так", або "ні", Надійка почала говорити майже пошепки, а далі вже так, що її добре було чути у різдвяній святковій кімнаті. Вона називала Єфрема на "ви", зверталася шанобливо: "Ви, Єфреме Івановичу, мені життя врятували, і вже цього носить, аби я довіку за вас молилася, — і молитимусь, і молюсь, Ви не кажіть про роки — мій тато старшин ті матері на два десятки був, а жили гарно, аж

поки… Ви, Єфреме Івановичу, знайте: я така лоза, що як обів'ється вколо дерева, то так при ньому й вікуватиме, і позбутися її можна, лиш корінь, підтявши. Мені роки ваші до душі й до серця… І слова наші почула. І слухала їх не через те, що подітись нікуди. Одного тільки ви не сказали, Єфреме Івановичу, а без цього і я нічого вам не скажу…". — "Що не так сказав, голубко? Язик мій дерев'яний… Що?" — "Все ви так говорили, тільки одного я не почула: чи ви мене любите?"

Ніколи Єфрем не казав цього слова — ні дівчатам, ні жінкам, якось так воно виходило і без зізнань, і не було в тому ні таємниці, ні хоча б якого святкового обряду — так, житейське діло, та й по всьому.

Єфремові належало вперше в житті сказати це слово не в тому звичному розумінні, коли кажуть, що люблять борщ чи липневу погоду, риболовлю чи вареники, — власне, саме в такий спосіб існувало досі для нього це слово, а в іншому смислі, освяченому Святим Письмом і огорнутому чимось ніжно-безтілесним і водночас тривожним.

Не чекав Єфрем на таке випробування. Якби Надійка просто відповіла б йому на "йди за мене" згодою, він зрадів би, і в тій радості існувала б любов; аби відмовила — переживав би і, певне, все зробив, щоб колись перемогти ту відмову. А тепер, коли мила його душі дівчина схотіла дізнатись, чи любить він, і треба було на те відповісти вголос, дивлячись їй у вічі, Єфрем розгубився. Усе здавалося так просто: скажи всього лише кілька слів, і ця дівчина — твоя. Але хоч якою шкарубкою була Єфремова душа, далека від зайвих сантиментів, він розумів, що Надійка миттєво відчує, чи щиро мовлені ті слова, бо за цим має стояти доля, саме життя.

Йому прийшло це як одкровення, осяяння, хоча сам він навряд чи таким високим штилем визначив би свій стан тоді. Просто зрозумів, що тепер може сказати Надійці це слово, і вона повірить і йому, і слову. 1 він сказав: "Я люблю тебе, Надю". І не було жодного фальшу, жодного натяку на зумисність, а лише відчув хвилю доброти і передчуття чогось справді важливого у своєму житті. Почувався він якось дивно: і полегша

була на душі, і чимось вона наповнилася, не звіданим раніше, що не мало певного означення, одначе існувало як опертя і обов'язок.

Цієї ночі Надійка лягла з Єфремом у старовинне сімейне ліжко, в якому зачато було і діда, і батька, і самого Єфрема, і де мав продовжитися рід Джмелів.

На весілля зійшовся майже весь куток. Лад усьому давали Катерина і Оксана Климівна Шудра, на кухні поралися дівчата. Климівна краєм ока накидала на чоловіка Онисима Христофоровича, аби не перебрав, хоча добре знала, що чоловік зайвого собі не дозволить.

Шудри чекали на сина з невісткою, але? Гриць приїхав сам. "Доня занедужала, жінка при ній, тут таке, що діватись нікуди", — пояснив він і батькам, і Єфрему. Шофер виніс з "емки" два пакети. В одному, величезному, був сервіз на дванадцять персон житомирської фабрики, в другому — ножі, ложки, виделки. Поцілувавши наречену і жениха, Гриць проказав усі належні слова і мав би по тому випити чарчину після обов'язкового "Гірко!", але, ніби забувши, що виріс тут, що знають його всі просто як Грицька Шудру, а не партійного секретаря, почав говорити про речі, що пасували б до мітингу, а не до весілля. Уже і сам відчув, що його заносить, та не міг зупинитися, аж поки дід Самійло, місцевий вільнодумець і гострослов, наливши у чарку оковитої, не підвівся з лави і не гаркнув громоподібно: "Хай живуть жених і наречена! Ура!". Дідове гасло зустріли сміхом і оплесками, Гриць і собі засміявся, аби всі зрозуміли, що з гумором у нього все гаразд.

Гриць побув недовго, і затримувати його не випадало: дитина ж хвора. Хоча насправді вередлива директорська дочка просто не схотіла їхати до якихось пітекантропів з Куренівки, аби стати свідком загальної пиятики і торжества міщанського хамства.

Єфрем пішов проводжати Гриця до машини. "Спасибі тобі за паспорт Надійчин". — "Пусте, все за законом, мали і так видати. Бюрократи". —

"Все одно спасибі". — "Чув я, що ти начальник цеху на фабриці? Вітаю". — "Ні з чим вітати. Не затвердили. Я ж безпартійний". — "Ну, оце вже непорядок. Робітничий клас, як-не-як. Чого не вступаєш?" — "Ти, Грицю, забув, ким був мій батько. Та й бажання особливого, якщо чесни, у мене катма". — "Це ти тільки мені можеш сказати, і то так, щоб я не чув. Не патякай". — "Я, Грицю, тобі таке скажу. Не подобається мені, що кругом голови летять твоїх одновірників. Гляди, щоб і тебе, голубе, не зачепило. Тобі ж ніхто такого не скаже".

Гриць зупинився, взяв ґудзик Єфремового піджака і, дивлячись під ноги, сказав стиха: "Я, Єфреме, завжди був обережний. І тобі раджу поберегтися. На всяк випадок". — "Щось я не збагну, чого мені остерігатися. Швець — персона дрібна, а ти весь час на людях, попереду, з прапором і гаслами. Ти хіба не бачиш, що робиться між вашими? Сьогодні — князь, а взавтра — грязь". — "Чого раптом ти?" — "Передчуття в мене. Розумієш, передчуття. Погане". — "Ну, голубчику, у такий день тобі про інше думати треба. Он яку красуню за жінку взяв! А я… ще побачимо, и кого передчуття гостріше. Мене другим секретарем обирають. Інший масштаб, інші можливості, довіра. Чуєш: довіра партії! Це тобі не абищиця. Бувай, жінці не дай заснути сьогодні".

Гриць поплескав Єфрема по плечах і подався до машини.

Наприкінці року на куток дійшла чутка, що Григорій Онисимович Шудра, другий секретар міськкому, зник невідомо куди і як. Онисим Христофорович нічого не міг оповісти Єфрему, бо Вам толком не знав, що сталося. Климівна плакала, вона була переконана: Гриця, рідного синочка, немає серед живих. Онисим Христофорович сердився: "Якби сталося щось лихе, не приходили б люди з безпеки, не розпитували. Живий він. Може, якесь доручення виконує секретне".

Тим часом Надія ходила останні тижні перед пологами. Но-вила дитя легко, і живіт був зграбненький, як і вона сама, по-жіночому розквітла. Єфрем сварив дружину, аби не хапалася за все її хаті і в саду, заборонив підніматися на тераси, та хіба ж за нею вгледиш, тим паче, що з

фабрики не видно, як там вона. Просин Оксану Климівну наглядати за Надею, і та частенько и ходила до сусідки, тим паче, що чоловік цілісінькі дні, бува, і в суботу працював у міській фотографії. Сумно було й гірко старим Шудрам: син як у воду впав, невістка не родичалася, та ще й зі сватом сталася прикрість — зняли Шереха з директора заводу, справу завели, на допити тягали, і кінця-краю тому не було.

Надя смішно соромилася чоловіка, просила, щоб спав окремо, коли вона така, але Єфрем не погоджувався: "Ліжко в нас широке, не штовхну і не займу, а от послухати ти мені його даси". Він притулявся вухом до жінчиного живота, клав на нього велику свою долоню і блаженно всміхався, відчувши, як штовхається дитинка. Перед тим, як лягати, Єфрем дивився на свою правицю. Звіднедавна став помічати, що долоня його ні сіло ні впало раптом починала червоніти і пекти, ніби хтось ізсередини та іззовні намагався проштрикнути її розпеченим цвяхом. Коли сталося це вперше, подумав, що то якісь хімікалії сподіюють, ходив у медичний пункт, але там йому нічого певного не сказали, якусь мазь виписали, та толку від неї геть не було. Ті червоні пекучі плями зникали безслідно, так само раптово з'являлися знову, і не можна було знайти цій неприємності ні пояснення, ні лікування. Коли долоня спалахувала, Єфрем не торкався Надійки, боявся, аби та біда не перейшла на дружину й дитину, навіть рукавичку вдягав новеньку — на фабриці їх було хоч греблю гати. Працювати те не дуже заважало, та й з'являлося не так часто, але все ж було неприємно. А головне, не міг Єфрем зрозуміти, відкіля ця напасть узялася.

Якось під ранок він прокинувся, гарячий від видіння, що прийшло до нього вві сні. Приснився йому батько так страшно, так незвично, що заснути Єфрем вже не зміг, тихенько вибрався з ліжка і вийшов у вересневий двір, злегка накритий росяним туманцем, пішов за будинок, під яблуні з темно-червоними плодами — пізній сорт, знімали їх і у вересні, і на початку жовтня. Сорту цього ніхто не відав, і росли вони вже тут, скільки й знав себе Єфрем, і до нього стільки ж, якщо не більше.

Сон не відпускав його, вереснева прохолода не остудила. Він бачив батька яко великого птаха: замість рук у нього були крила, і він облітав дзвіницю ще цілої, не зруйнованої, не покривдженої церкви; обличчя батька було суворе, важко ворушилися губи, і ще вві сні Єфрем намагався розібрати, що каже батько-птах, але не міг до пуття. І зараз, стоячи під яблунею, дослуховувався до батькових слів, і йому здалося, що вловив ті слова, і були вони: "Вірую". Несамовито запекла долоня, Єфрем глянув на неї і злякався: чисто тобі червоне м'ясо, ось-ось кров бризне. І тут він згадав: саме цією рукою тримав ганчірку, просякнуту гасом, запалив її у цій руці, обпікся і жбурнув у прорізь віконця під дахом Макарчикової хати. Невже цей знак на руці — стигма? Про стигми колись оповідав батько, як розповідав про рани Христові. Ця думка недовго володіла Єфремом. Яка стигма, ще чого, хіба він мученик? А якщо покара зате, що вчинив, то це ще більше безглуздя, бо вини за собою Єфрем не почував. Катюзі — по заслузі, прости, Господи.

Та — дивна річ — якихось заледве десять хвилин простояв Єфрем під яблунею, надивляючи світлий туманець, крізь який світили жовті боки гарбузів на терасі, а знаку на його правиці не стало. Геть не стало, наче не було!

Він оповів цю пригоду — і сон, і те, що сталося з рукою — Надійці. Вона слухала так уважно, з таким напруженим і зляканим обличчям, що Єфрем пожалкував: не треба, мабуть, було лякати и дружину. "Це добрий сон, Єфреме Івановичу". Надійка же не могла звикнути називати чоловіка на "ти", хоч він сварився. "Батько ваш знак дав, що знає: не забули ви його. А з рукою в тебе — це ти щось колись таке зробив, що воно про себе нагадує. Може, на роботі? Кажеш — стигма? Я такого не знаю.

Піду помолюся за тебе". — "Ще чого. До церкви тепер ходу й ходу. Вдома за дитину помолися і за себе".

На початку жовтня Надійка відчула, що час, і Єфрем одвіз її в пологовий будинок на Подолі. Народила вона легко, зайвого дня не

хотіла лишатися у лікарні, і вже на третій день щасливий батько повіз дружину і сина додому. Коли Надійка вперше розпеленала малого, Єфрем дивився на рожеве тільце з ніжністю й острахом: шукав, не дай, Боже, на синові знаку, схожого на той, що час від часу з'являвся на його руці. Чистий був малюк, рожевий і святковий для батька — що вже казати про матір...

II

По твердому гумовому ободі ілюмінатора, герметизатору й амортизатору лінзи, повзало крихітне сонечко, іноді воно намагалося вибратися на полірована прозору поверхню, але маленьким лапкам ні за що було зачепитися, і сонечко зсувалося на обід і помалу повзло по ньому, інколи намагаючись розкрити червоні хітинові надкрилля з чорним накрапом і вивільнити іграшкові слюдяні крильця, аби спробувати злетіти. У сонечка нічого не виходило — надто кволим було, та й взагалі то загадка: як воно потрапило у тулуб турбореактивного літака, скільки місяців літало отак тисячі й десятки тисяч кілометрів у анабіозі, живе й неживе, десь у потаємній шпарці, звідки його не змогли видобути потужні пилососи, що ними прибиральники час від часу чистили салон. У літаку було тепло, навіть жарко — і маленька комашка відгукнулася на теплінь, її біологічний годинник заспішив, і тепер вона, ледве відкривши своє дихальце, мікроскопічну стигму, намагалася відповідати тому ритму життя, котрий для неї по-справжньому ще не настав.

Михайло схотів було забрати комашку з собою, аби випустити її вже в Києві, у своєму дворі, але передумав, бо не був певен, що довезе сонечко живим: літак сідав у Франкфурті, треба було звідти дістатися до Дюссельдорфа, а вже потім летіти в Україну. Нехай уже тут, у літаку, живе, може, й вибереться на волю. Як він колись — давно, дуже давно. І чи ж — на волю?

Певно, що так. У Дюссельдорфі Михайло Єфремович Джміль мав зустрітися з німецьким галерейщиком Куртом Ціммерманом, аби

обговорити купу проблем, і серед них найголовнішу: чи варто заходитися персональною виставкою. Ціммерман вважав, що така виставка матиме успіх, у тому числі комерційний, бо за рік продав уже з десяток робіт Михайла до приватних колекцій, і сподівався, що преса підігріє інтерес до виставки живопису заокеанського художника. Ціммерман рекламував Джмеля саме як американського митця. "Америка — країна емігрантів, не варто вам до пори розкривати подробиці своєї біографії, — радив Курт Михайлові, коли вони познайомились на нью-йоркському вернісажі років із вісім чи десять тому. — Німецька публіка, чесно кажучи, не дуже любить американське мистецтво, воно трохи, як би сказати точніше, безсердечне, чи що. Ні, це буде неправильно. Геометричне — теж неточно. Холодне — от, мабуть, те слово. І ось — виняток. Тобто ваші, пане Майкле, роботи. Вони зігрівають душу, зачіпають вроджену німецьку сентиментальність. Я обіцяю успіх і в Німеччині, і в Європі".

Михайло тоді довірився Ціммерману і не програв. Його перші виставлені в Гамбурзі, Бонні й Дюссельдорфі роботи було досить швидко продано, і це ще більше піднесло авторитет Михайла Джмеля у середовищі американських колег.

Попрощавшись із сонечком, котре закуняло, щойно літак зупинився на франкфуртському летовищі, Михайло вийняв дорожню сумку з гнізда полиці над головою, перечекав, поки вервечка пасажирів звільнить прохід поміж кріслами, і рушив до виходу на трап.

Митницю він пройшов швидко, вийшов з приміщення аеропорту, махнув рукою до збіговиська таксііпоїхав на автобусну станцію. За півгодини на Дюссельдорф відправлявся двоповерховий "Мерседес". Михайло купив квиток, дві пачки міцних німецьких сигарет з американського тютюну у непоказній картонній упаковці, зайшов у кімнату для курців і затягнувся стримано. Загалом варто було б покинути цю звичку, Михайло вже не раз пробував, але як тільки починав роботу, вертався до сигарет.

Він підійшов до дзеркала над умивальником і придивився до свого обличчя. Подався, звичайно, але все ще в межах пристойності. На свої шістдесят з гаком мав цілком пристойний вигляд: мінімум сивини, мішків під очима немає, поголений, молодцюватий, у пристойному костюмі, яскраво-голубі фамільні джмелівські очі ще не вицвіли, чуб, щоправда, зовсім не той, що був пару десятиліть тому, але ж не лисий. Михайло зняв затемнені окуляри, які оптимізували враження від побаченого, нахилився ближче, спостеріг дрібні й тонкі зморшки під очима, але загалом лишився задоволений. Добре, що поспав, коли перетинали океан.

Удень він уже був у Дюссельдорфі. Ще з дороги перетелефонував Куртові Ціммерману. Гадав, що зустрінуться в галереї, але німець запросив гостя додому. При автобусі була дівчина, щось на штиб стюардеси. Михайло розпитав її і порадів, що можна зупинитися неподалік від будинку, де мешкав Ціммерман. Удруге був у Дюссельдорфі Джміль, і цього разу місто йому не сподобалось — якесь сіре й неохайне. Постояв трохи біля пам'ятника Гейне, що в парку побіля потрібного йому будинку. Не дуже шанували місцеві комунальники пам'ять генія — запилюжений був пам'ятник, недоглянутий. "Помста за поему "Германія"? Чи за нечисту арійську кров? Невже так примітивно?" — подумав мимохіть.

У Ціммермана його чекали, навіть стола було накрито. "Дружина у внуків, то даруйте за скромну трапезу", — казав Курт, всадовлюючи гостя проти себе.

Випили "Смирновської", зголоднілий Михайло віддав шану і шинці, і сиру.

Ціммерман також курив, але — сигари. Перейшли до його кабінету, сіли у шкіряні крісла. Англійською обоє володіли не сказати досконало, але пристойно, отож бесіда була прозора для обох.

"На минулому тижні я продав дві ваші роботи. Гроші переказано на нью-йоркський рахунок. Може, я поспішив? Ви ж, по-моєму, ідете далі? Якщо потрібні гроші — будь ласка". — "Ні, ні, дякую, проблеми немає". — "Здається, ви — до України? На батьківщину покликало серце?" — "Можна й так сказати". — "Вас запрошено, чи то власна ініціатива?" — "В Україну мене і досі не запрошують". — "Чому? У вас солідне ім'я і в Штатах, і у нас. Знаєте, кому я продав два полотна? Французу Шарлю Готьє, у нього галерея не гірша за мою. Це — визнання, маестро". —"Ви ж знаєте давню мудрість: нема пророка на батьківщині. Тільки не подумайте, що я про себе надто високої думки. Інколи прикро, звичайно, тепер колеги могли б і запросити". — "О, так, дев'яності роки — не сімдесяті і не вісімдесяті. Це ж скільки ви на еміграції?" — "Майже двадцять літ. І, завважте, зберіг громадянство. Поміняв в українському консульстві есересерівський паспорт на синій з тризубом. Отак з грін-кард і подорожую". — "Я поважаю ваші патріотичні почуття, але ж це завдає вам зайвих клопотів. Американський громадянин — це бренд, а громадянин України у Штатах — щось екзотичне".

Михайло всміхнувся — Ціммерман мав рацію. Вони довго розмовляли про майбутню виставку. Курт хотів улаштувати її в Берліні, столиці колишній і теперішній. "Знаєте, навіть Гамбург для такої події — провінція. Берлін нині збирає і інтелектуалів, і ділових людей, і мистецькі кола, ну, й політиків, звичайно. Виставка у Берліні — це щось, повірте. Ви думали про афішу? У мене є кілька пропозицій, варіантів. І хотілося б ще раз переглянути з вами буклет. Може, щось свіже запропонуєте? Бо на часі вже подавати його до друку, з вашого дозволу. Ви й досі наполягаєте, щоб, окрім німецького й англійського, був іще й український текст? Це що — принципово?" — "Мені б дуже хотілося". — "У такому разі доведеться вам самому читати коректуру, бо я навряд чи швидко знайду нині фахівця". —"Чому? А Мюнхен? Університет? Я, звичайно, не відмовляюся, зроблю все, почитаю, але… Можу затриматися на батьківщині".

Сигарета в руці Михайла догоріла до фільтра, він цього не помітив, підніс до губів і обпікся. "Чорт! Вибачте". Ціммерман придивився до

гостя. "Здається, щось вас непокоїть. Якщо я можу...".-" На жаль, пане Курте, тут нічим не зарадиш. Батько мій помер. Дізнався із запізненням, поховали без мене, лечу на його могилу". — "Співчуваю вам, щиро співчуваю. Мій батько, даруйте, що я про це кажу зараз, давно вже... Він був солдатом на вашій землі. Історія, що тут удієш. Він повернувся, але жив після війни недовго — поранення, нестатки. Він ніколи не кричав: "Хайль Гітлер!", повірте".

Для врівноваженого і респектабельного галерейщика, ще й німця, ті слова були не тільки несподіваними, але й непояснимими для Михайла.

"Чого це ви, Курте? Ми живемо в іншому світі, дяка Богу. Я був малим, дуже малим, біля нас у війну стояли ваші співвітчизники. Трохи брутальні, правда, — то тепер я так собі думаю — але щоб образити когось ні сіло ні впало, — ні, не було. Та припинімо цю балачку. Не ми з вами затіяли ту бійню".

Ціммерман умовляв Михайла переночувати в нього, але Джміль не погодився: літак з Франкфурта доволі ранній, є ризик запізнитися, тож краще дістатися до аеропорту заздалегідь.

Ціммерман одвіз Михайла до автобуса, і за якусь годину Джміль знову дивився крізь вікно на далекі вогні осель і темні масиви дерев уздовж автобану.

Михайло не думав, що смерть батька подіє на нього аж надто емоційно. Двічі на рік — на Різдво і на день народження — він надсилав Єфрему Івановичу листівки зі Штатів, щоразу із стандартним текстом, мовляв, бажаю найліпшого, не забуваю, і ти (ні — ви) не забувайте, що далеко за океаном думають про вас (про тебе). Надсилав гроші — нечасто, але щедро.

В Америці Михайло одружився, коли став на ноги, забувши про роки поневірянь. Може б, цього й не сталося, вдовольнявся б зустрічами з

жінками того химерного мистецького емігрантського кола, в якому ніхто не надавав значення, хто з ким спить, аби не випадкова зустріч на одній з вечірок.

Ванді було далеко за тридцять, заробляла, позуючи молодим художникам, котрі ще не визначились, бути їм модерними чи вносити в класичні канони щось несподіване. їх познайомили просто так, аби знали обоє, як кого звуть. Ванда бачила роботи Михайла на виставці і похвалила їх. Роботи ці були потім куплені за пристойні гроші, з'явилося кілька рядків у "Таймсі", де згадувалось прізвище Джмеля.

Ванда була вродлива. Зріла її врода, а особливо ненав'язливі безпосередність, геть не притаманна жінкам її віку, затриманії увагу Михайла довше, ніж те буває на подібного штибу вечірках у мегалолісі.

Михайло незчувся, як почав розпитувати Ванду про її життя, — навряд чи така розмова пасувала до організованого бедламу у напівпідвалі. Михайло запропонував новій знайомій інше місце, аби погомоніти та відпочити.

У пристойному італійському кафе вони просиділи до півночі. Ванда була емігрантка у другому поколінні. Батьки виїхали за океан ще до війни, осіли, як майже всі поляки, в Чикаго; там у них і народилася третя дитина, пізня, несподівана.

Брати вже працювали, а вона тільки навчалася ходити й говорити, була мазункою, іграшкою і для батьків, і для братів. Брати, одружившись, відійшли від родинного гнізда, почужіли, батьки якось швидко зістарілись; і Ванда, тільки-но закінчивши школу, вийшла заміж за земляка, поляка, сина власника успішної фірми, компаньйона свого батька по бізнесу. Чиказькі Ковальські мали мережу крамничок, які торгували всім, без чого немислима робота художника чи то живописця, чи графіка, чи офортиста. У магазинчиках було все — від тендітного пензлика для акварелі до сучасної конструкції мольберта, від олійних

фарб престижних виробників до демократичного акрилу, від металічних і рогових мастихінів до аркушів ватману. І замовити через Ковальських можна було що завгодно, а хоч би й той товар вироблявся десь далеко за океанами — чи в Європі, чи в Японії, — фірма існувала давно, ділові зв'язки налагоджувалися десятиліттями і були міцні. Молодий Ковальський часто був у роз'їздах, Ванда нудилася вдома. Привчена до прибирання й клопотів на кухні, вона ніяк не могла звикнути до святкового неробства: у Ковальських усім керувала домоправителька; ще була й покоївка, то навіть застелити ліжко молодій дружині сина хазяїна не можна було. Ковальський здивувався, коли Ванда поскаржилася, що не може сидіти без діла, і кінець кінцем дозволив їй попрацювати в магазині — так, аби не нудьгувала, коли комерція закине його чи то у Флориду, чи у Францію, а то й на батьківщину предківську. Мабуть, не варто було цього робити чоловікові: магазин — місце знайомств. І одне таке з них стало серйозним випробуванням міцності шлюбу. Ванда не могла не подобатися покупцям, і не було в тому нічого дивного: так улаштовано Творцем, що чоловіки, а хоч би й підстаркуваті, не можуть не звертати увагу на прекрасне створіння протилежної статі — інакше б світ запався і деградував. І Ванді подобалися компліменти, але її юна жіноча голівка безпомилково підказувала, коли всміхнутись, а коли наморщити носика, з ким перемовитися слівцем-другим, а від кого відвернутися до полиць з товаром, і так, аби той настирливий компліментник сприйняв це як кончу потребу продавщиці, а не жіночу відразу до його персони. То була така собі гра, і Ванді весело було гратися, знаючи, що нічого лихого вона не робить, — навпаки, створює магазину додаткову рекламу. Так вона, сміючись, і казала чоловікові: "Вважай, я частина твоєї комерції. Ти ж знаєш, як виторг зріс, відколи ти мені дозволив працювати? А що я надто кручуся перед покупцями — то брехні заздрих".

Так воно б текло і бігло далі — її життя-розвага у пристойному домі, з пристойним чоловіком, аби не задивився на неї молодий красень, звичайно, художник, і живописець не з посередніх, тим більше, не невдах, які розпускають пір'я, напускають туману, а затим усім камуфляжем — студійка-смітник на верхотурі несвіжого будинку з

поламаним ліфтом, ранкове похмілля тут-таки, в майстерні, що править заодно й за житло, і принизливе намагання хоч що-небудь із своїх важко зрозумілих робіт продати перекупникам; а ті, хоч якими б паскудами були, мали якесь сьоме почуття і відбирали з десятків і сотень робіт справді талановиті, а до посередніх ставилися байдуже.

Молодий художник, якому сподобалася Ванда, почав частіше, ніж того потребувала професія, навідуватись до магазину і не дуже говірким був, але так дивився на красуню, що навіть гіпсова копія Венери Мілоської звернула б увагу на ті погляди. І Ванда відчула якусь небезпеку для свого безжурного існування, їй здалося, що цей ірландець гіпнотизує її, а насправді все було значно простіше: їй подобався цей красень, вона ловила себе на тому, що чекає на його візит.

Далі все було, наче в дешевому жіночому романі у м'якій палітурці, виданому на кепському папері: ірландець сказав, що не мислить життя без неї, вони зустрілися потайки, Ванда втратила здоровий глузд і віддалася коханому. Довго шила в мішку не приховаєш, плітки дійшли до чоловіка, запальний поляк не стерпів приниження, відлупцював молоду дружину — та так, що Ванда тиждень відлежувалася вдома. Коли синці й подряпини щезли, вона, слова не сказавши, втекла від Ковальських і поселилася з ірландцем, Ковальський-старший відмовив сина від намагань повернути дружину: "По-перше, сам винен, таку красуню перед очі богеми може виставити тільки повний йолоп, а ти це зробив. По-друге, коли киця налаштована красти, то крастиме, хоч ти її убий. Як почала гидити на килим, то робитиме це, поки з хати не виженеш". Хоча в католицьких родинах окови шлюбу значно міцніші і ритуал розлучення — подія вкрай небажана, кінець кінцем з усім цим було покінчено.

З ірландцем Ванда прожила цілих п'ять років і була щаслива, незважаючи на те, що її коханий Патрік двічі на рік, з точністю атомного годинника, тижнів на півтора відгороджувався од світу фундаментальним запоєм. Коли це сталося вперше, Ванда розгубилася.

Не знаючи, що робити, обривала телефони друзів О'Лірі, аби ті якось вплинули на колегу, але всі відбувалися втішаннями, — мовляв, нічого надзвичайного чи загрозливого не сталося, не мине й кількох днів, як Патрік знову буде у формі, це з художниками буває, творчі люди інколи не вписуються в обивательські норми. Ванда знала, що алкоголь робить з мужчинами, — її батько інколи таке виробляв, що ставало страшно всій сім'ї. Дивно, але Патрік, налитий віскі по зав'язку, не був агресивний, — навпаки, казав ніжні слова, обнімав Ванду, майже не спав перші кілька днів і — працював у шаленому ритмі. З перших днів їхнього спільного життя Ванда стала Патрікові натурницею, сеанси тривали довго, але не втомлювали її, бо О'Лірі раптом кидав вугіль, олівець, пензель, дужими руками знімав свою модель з подіуму і ніс на широку канапу.

Патрікові ню з'явилися на виставці і мали успіх. Він так захопився своєю моделлю, що й свої похмурі міські пейзажі став оживляти стафажем, і щораз то була мініатюрна Вандина фігурка. Коли минали дні запою і запійної роботи, виявлялось, що О'Лірі більше одержав, аніж утратив: згодом його алкогольні ескізи ставали закінченими роботами, а деякі він не чіпав, боявся порушити непоясниму гармонію чи дисонанс, продиктовані наркотичним прозрінням.

Гримуча суміш — ірландець і полячка в одному домі, в одному ліжку, — на подив мистецького товариства, не вибухала, а живила взаємини чоловіка й жінки. Статки О'Лірі зростали, він придбав будинок на околиці Чикаго, облаштував у ньому майстерню, в гаражі стояло два авта, черга була за дитиною, але не виходило. Ванда не вагітніла, і те непокоїло її, а Патріку було байдуже: мовляв, ще молоді, не спіши, поживімо для себе. Як переважна більшість ірландців, особливо емігрантів, Патрік симпатизував ІРА, але ті симпатії далі застольних промов не йшли, аж поки заробітки О'Лірі зросли настільки, що міг допомагати братам по крові і боротьбі грішми. Ванда не перечила — сама, якби могла, помагала б землякам із "Солідарності". Але коли Патрік зібрався на далеку батьківщину, аби на власні очі побачити, що там і як, злякалася й молила Патріка не їхати, ніби передчувала лихо. О'Лірі полетів до Ірландії, незважаючи на спротив Ванди, і невдовзі

страхи Вандині матеріалізувалися: Патрік загинув од випадкової кулі десь на околиці Дубліна. Поховали його на батьківщині, Ванда літала на похорон разом з друзями покійного, повернулася у Чикаго спустошена, з випаленим серцем. О'Лірі купив будинок на ім'я Ванди, всі свої нереалізовані роботи залишив їй, тож матеріально вона не бідувала, зате душа стала жебрачкою. Усе їй почужіло в Чикаго, бо все навколо жило й діяло, наче й не було тут такого собі Патріка О'Лірі з його талантом, пориваннями, чоловічою силою і любов'ю до неї, розгубленої нині, а ще вчора щасливої жінки. Ванді треба було виїхати з міста, і вона це зробила: продала будинок, купила квартирку в Нью-Йорку, перевезла туди картини й себе, неприкаяну, двадцятип'ятирічну, аби загубитися у неправдоподібно величезному місті, а можливо, і знайти себе з часом на новому місці, у новому житті. Вряди-годи Ванду навідували друзі О'Лірі з Чикаго — дехто по-дружньому, з бажанням допомогти, якщо треба, дехто — з прихованим прицілом на щось більше, аніж звичайне людське спілкування. Оскільки художні осередки Чикаго й Нью-Йорка попри географічну відстань й специфічне творче протистояння були все ж сполученими посудинами, Ванду познайомили з місцевими митцями, її романтична й трагічна доля викликала у них інтерес.

Невідомо у який спосіб її нью-йоркську адресу розвідав колишній чоловік і завітав до Бронксу з пропозицією забути все колишнє і повернутися до нього. Ковальський-старший на ту пору переселився у кращий світ, а син, хоч як накручували його в сім'ї, не міг забути своєї колишньої дружини. Він знав про смерть Патріка О'Лірі і сподівався на те, що самотня жінка сприйме його пропозицію, як потопельник кинутий йому з катера корковий рятівний круг. Одначе Ванда слухала Ковальського із ввічливістю байдужої людини, сама дивуючись своїй здатності чемно поводитися у цій майже ірраціональній ситуації. Ковальський поїхав ні з чим, відчуваючи, що спілкувався із зовсім не знайомою йому особою, — тим гострішим здавався біль тепер уже остаточної утрати.

Коли Ванді нестерпні стали самотність і нечасті розваги — театр, виставки або кіно, вона пристала на пропозицію шанованого

шістдесятилітнього місцевого парнасця і двічі на тиждень позувала йому. Ці години у студії ніби вертали її у проминулий час, і за мольбертом замість лисого статечного перестарка їй ввижався Патрік з гривою темного каштанового волосся, що завжди ніби світилося в нього.

Згодом Ванду запросили на сталу роботу натурниці в художню школу, і вона ставала, чи лягала, чи сиділа на подіумі перед очима студентів з професійною байдужістю до своєї наготи. Могла, звичайно, обійтися без цього заробітку, хоча й непоганого, але практичний розум полячки підказував: збережу Патрікові полотна на потім — і як пам'ять, і як страховку на майбутнє.

Їй пропонували заміжжя, вряди-годи допускала вона до свого тіла чоловіків — природа брала своє, але те потрясіння любові, що його вона спізнала з ірландцем, здавалося, вже не повернеться ніколи. Отак минали роки — між подіумом і квартиркою у Бронксі; вона звичним, уже не гарячим поглядом вітала розвішані по стінах картини Патріка О'Лірі і не кликала до себе спогадів, від яких закипала кров. Кілька разів їздила до Чикаго — на похорон матері, потім батька, ще на роковини рідних покійних, а з братами загалом майже не спілкувалася — так, інколи хтось із них потелефонує, розпитає ні про що — та й по всьому. Дивна сім'я, що й казати: кожен за себе, ніби Америка прищепила вірус відчуженості чи егоїзму. Та ні, Америка, мабуть, тут ні до чого — такі вродилися.

"Сама не знаю, чого розбалакалася, замучила вас, певно, вибачте". — "Що ви, я слухав, як роман, не ображайтесь, ваше життя справді схоже на роман. Не вельми радісний, щоправда...". — "А ви звідки знаєте польську? Ви ж не поляк, правда?" — "Правда. Я з України". — "О, то ви львівянин, певне". — "Ні, киянин. Учив колись самотужки, з цікавості. Пресу польську читав, з неї хоч що-небудь можна було цікаве виловити: "Пшекруй", "Твурчощ". — "У вас була сім'я?" — "Так. Там, в Україні, в Союзі. Ми розлучились". — "Ви давно на еміграції?" — "Не дуже". — "А як вам вдалося — звідти?" — "О, Вандо, то історія майже детективна. Колись оповім".

Кафе мали зачиняти. Михайло замовив по келишку "на коня", і вони вийшли в темну нью-йоркську ніч. "Я вас іще побачу, Вандо?" — Михайло нахилився над її рукою. Ванда мовчки ступила крок вперед, Михайло випростався, обняв жінку, подивився в її і досі прекрасні очі, поцілував і довго не міг відірватися від її губів. "Поїдеш до мене, Вандо? Піймаю таксі". — "До мене ближче. Машина тут, за рогом. Ходімо".

Так почалося їхнє спільне життя. Михайло поволі спинався на ноги, до його робіт не тільки придивлялись, як раніше, прискіпливі мистецтвознавці, щоб відійти за хвилину з непроникним обличчям, а й починали згадувати його прізвище в оглядах. Цього було досить, аби зацікавити галерейщиків, точніше, їхніх агентів, майстрів збивати ціну. Нові американські знайомі й колеги, вихідці з усіх кінців світу, які знали тутешні звичаї краще від тоді ще неофіта Джмеля, біженця зі злиденної радянської імперії, радили йому не спокушатися і чекати справжніх грошей. Те саме казав Ігор Швеллер, у якого Михайло знайшов притулок і який привів йому агента, — це знайомство принесло перші гроші, про які можна було говорити всерйоз. На виставки, до яких правдами й неправдами потрапляли роботи Михайла Джмеля, зачастили земляки-українці, вони й допомогли йому протриматись на поверхні життя, принаймні їсти і вдягатись пристойно, не наймatися будівельником чи вантажником за шматок хліба. Михайло дав собі слово, що віддасть благодійникам все до цента. Коли поклав перші пристойні, як на нього, гроші на банківський рахунок, причому вибрав, за порадою агентів, "Чейз Манхеттен", на нього (тобто на суму, яку він приніс) дивилися приблизно так, як пасажири океанського лайнера на джонку сінгапурського ловця крабів. Звідти він поїхав до земляків, які опікувалися ним кілька тривалих років.

Першим у його списку був Пітер Коровченко, власник картонажної фабрики. Михайло довго ходив околяса, аж поки видушив із себе, чого прийшов, і витягнув дві тисячі доларів, попросивши Пітера розділити їх з тими, хто допомагав йому то сотнею, то двома, коли було вкрай сутужно. "Ви ж усі друзі, я потім ще принесу, всі борги віддам". Коровченко покрутив у руках згорнуті трубочкою за американським

звичаєм долари, взяв Михайла за плечі. "Скажи, земляче, у тебе що, з'явився бізнес? Дуже розбагатів? Знаю я про заробітки художників: сьогодні густо, завтра пусто. Не ображай мене і товариство. Як справді захочеш віддячити — подаруй якийсь ескіз, щось таке людське. А гроші забери, бо роздружимось. Забери і більше так не роби. Ми тобі не позичали, а допомагали. Зрозумів? Як буде час — мій портрет намалюєш; тільки гляди, якщо буду схожий — викину. Пика у мене сам бачиш яка..." Пітер розреготався, поклав гроші в кишеню Михайлового піджака і повів до бару.

Увечері Джміль розповів про свій афронт Ванді: "Не схоже на Америку". — "Знаєш, від Патріка в мене — десятків зо два ескізів, начерків. Подаруй кілька — і забудь про борги".

Ванда завагітніла. Михайлові тоді добиралося до п'ятдесяти, і він зрадів, як дитина. Одначе перші пологи у тридцять п'ять для жінки — не іграшки. Хоч як би співала тутешня медицина, що вік жінки — не перешкода для материнства, і Ванда, і Михайло несли в собі слов'янську традицію: здорових дітей заводять молоді люди, чим старші батьки, тим більших несподіванок можна чекати від матінки-природи. Одначе обійшлося: син народився — дай, Боже, кожному, якби існували виставки немовлят, був би першим. І матері прикрощів не завдав. Ванда народила легко, як вісімнадцятка. Прийшов у світ Іван Джміль, Айвен по-тутешньому, син, як і мало бути, — традиція роду.

Злегка погойдуючись в автобусі, що ось-ось мав перетнути міську смугу Франкфурта, Михайло згадав синову просьбу привезти фотографію діда. Навіщо вона йому, не став розпитувати, але подивувався тій дивній забаганці сина. Мало що намислює собі хлопець у його віці. Він навіть хотів летіти з батьком в Україну, і в Михайла не було причин відмовляти синові. Заперечила Ванда: у тебе одне громадянство, у Айвена — інше, вам так запече на всяких контролях, що мало не здасться. Потім, у батька повно клопотів буде із спадщиною, так просто жодна держава цих справ не вирішує, а ти що робитимеш, сину?

Після дев'яносто першого в Нью-Йорку побільшало приїжджих з Батьківщини, здеякими Михайло Джміль зазнайомився досить близько. Із тих розмов випливало, що знайома Михайлові з минулих часів бюрократія мало змінилася, а якщо вже не ховатися за мажором слів про незалежність — взагалі не зазнала перемін. І хоча кортіло повернутися у Київ переможцем ще за життя (хтозна, скільки відпущено йому, не факт, що всі з роду Джмелів довгожителі), він вагався. Не бувши марнославним (добре пам'ятав слова Пікассо: "Я всього лише малюю"), Михайло не так прагнув виставки, як зустрічей зі своїми однолітками-однокурсниками, з тими із старших, у тому числі й з викладачами, кого ще можна було сподіватись побачити на цьому світі. Ті Михайлові вагання тривали б, мабуть, іще, аби не телеграма: "Батько помер".

Трохи розім'явши задерев'янілі в автобусі ноги, Михайло вийшов на площу перед автовокзалом, закурив другу за сьогодні сигарету, похвалив себе за те, що дотримує даного дружині слова не курити багато, роззирнувся навколо. Класичний німецький міський краєвид, старовинні будинки, дбайливо реставровані фасади, сучасні будівлі не дратують нахабною висотою й космополітичною архітектурою, чистота на хідниках і площі, на відміну від Дюссельдорфа.

До літака ще був час, Михайло вирішив випити кави і щось з'їсти вже в аеропорту — терпіти не міг запізнюватись. Отож підкликав таксі, кинув сумку на сидіння поруч із собою.

Коли він востаннє бачив батька? Невже двадцять років тому? Виходить, так. Скільки ж це йому було? Боже, справді Джмелі — довгожителі. Ще кілька років — і сто літ виповнилося б. Аж не віриться. Удитинстві Михайло думав про людей сьогоднішнього свого віку як про біблійних патріархів, а нині, коли дійшов поважних літ, не відчуває себе старим. У рейсі до Франкфурта досить одверто оцінював (подумки, звичайно) форми симпатичної стюардеси, про всяк випадок виправдовуючи свої не вегетаріанські позирки професіональним

інтересом. Вік. Нікуди не дінешся. Час летить. Ванді скоро п'ятдесят. Синові Івану — п'ятнадцять.

Ларисі, виходить, під шістдесят. Чи доведеться побачитись?

Та давня історія якщо й спливала вряди-годи на пам'ять Михайлові, то не краяла серця, як попервах, з роками ставала чимось на кшталт апокрифа, що не дуже ймеш йому віри, бо надто він фантастичний.

Михайло перестав давати волю спогадам, як тільки вийшов з таксі. Скоро рейс, скоро — Київ, буде час пієти і споминів.

Паспортний контроль у порту Бориспіль Джміль пройшов швидко, а митний затягнувся. Парубок-переросток у новенькій формі з незрозумілими погонами далекою від досконалості англійською попрохав Михайла відкрити сумку. "Я, земляче, рідну мову не забув, говори по-нашому". Переросток зиркнув на Джмеля, подумавши, вочевидь, що прибулець у такий спосіб насміхається над його англійською, і почав дріб'язкову перевірку, сподіваючись, певне, викликати невдоволення пасажира, простіше кажучи, зіпсувати йому настрій. Джміль не забув манеру радянських чиновничків — від паспортистки до міністра — давати зрозуміти всім і кожному важливість їхньої ролі в державному механізмі і вирішив не реагувати на обшук, навіть не питати, що так зацікавило молодого бичка з очима, в кожному з яких світилося по долару. А вже коли митник закінчив порпатися у речах і дозволив іти на вихід, Михайло подивився на розкидані речі, взяв за рукав молодика, який почав був екзекуцію наступного пасажира, повернув його обличчям до себе і сказав англійською: "Поклади все намісце, халамиднику!". Той не зрозумів. Михайло повторив. Молодик пошукав очима своє начальство, покликав: "Тут пасажир щось каже, я не розумію". Підійшов старший за званням і віком митник: "Вот ду ю вонт?" — "Нехай цей ваш стажер покладе мої речі на місце. Для обшуку мають бути причини, і їх треба повідомити, а не длубатися в чужих трусах і шкарпетках. Год дем!" Митник вибачився і рукою показав

перероcтку, що від нього вимагається. "Двадцять років не був на батьківщині. Дякую за гостинну зустріч".

Михайло несподівано для себе розлютився, хоч розумів, що поводиться, як молодий півник. "Все одно не приберeш стигми раба з лобів отаких, як цей викидень з села", — злостився він, прекрасно розуміючи, що село тут ні до чого.

Настрій був зіпсований — той трохи урочистий, трохи сентиментальний стан душі, що огорнув його ще в літаку, а особливо коли вийшов на трап і вдихнув рідне повітря, трохи приперчене випарами гасу, але все ж чистіше від нью-йоркського. Прошкуючи до виходу, Михайло вмовив себе не звертати уваги на неприємні подробиці — не варті вони були уваги, не за тим летів до Києва, щоб принизитись до дріб'язкового побутового роздратування. Помінявши долари на гривні, він вийшов на площу.

Перед фасадом аеропорту стояли не зграйки, а добрі зграї машин, око Михайла вгледіло серед німецьких і американських авт не тільки давню знайому — "копійку", а й двадцять першу "Волгу", схожу на фортецю на колесах.

Ще коли з батьком у них горшки були цілі, коли його перший шлюб здавався монолітним, як дружба народів СРСР, як блок комуністів і безпартійних, коли без Михайлових робіт не обходилася практично жодна з представницьких виставок, а його ім'я мастили не дьогтем, а медом, батько подарував синові таку саму "двадцять першу" — машина дісталася ветеранові заводу, вважай, задарма.

День наприкінці серпня вродився як на замовлення: сонце, теплінь, м'яке, розімліле повітря полудня. Ванда вгадала з одягом: світло-сірий костюм, світла джинсова сорочка, легкі італійські черевики і дорогі темні окуляри — така екіпіровка могла бути й у середньостатистичного американця, так само як і француза, бельгійця чи поляка, а тепер і

українця, який має можливість мандрувати білим світом чи з якоїсь ділової потреби, чи просто так, аби не закиснути вдома. Було, щоправда, трохи парко у джинсі, та у сумці було кілька бавовняних светриків під шию — вдома перевдягнеться.

"Вдома..." Дивна річ, він після стількох років еміграції нарешті тут, на рідній землі, а те, не проказане вголос, лише дума-не слово переймає його єство не безхмарною нестримною радістю, а несподівано тривожним, болючим відчуттям. Після печальної телеграми Михайло постійно думав про батька, давно покійну матір, його опосіли думки по власний вік, неминучість конечності людського шляху. Грудний голос Ванди і ламкий юнацький баритончик сина повертали йому звичну зрілу рівновагу, філософський спокій фаталіста, що на нього він спирався у найскрутніші часи і тут, на батьківщині, і на еміграції.

Водій "Волги", кремезний окоренкуватий дядько у, незважаючи на літню теплінь, шкіряній кепочці-восьмиклинці на голові, жував хліб з ковбасою, сидячи на задньому сидінні з відкритими з обох боків дверцятами.

— Краківська? — запитав Михайло, ставши перед дверима.

— Що? — перепитав водій, перекочуючи за щоками харч, ніби ховрах.

— Ковбаса, питаюся, краківська? — Домашня.

— З магазина чи хазяйська?

— Що, зголодніли?

Водій спершу хотів було послати цього цікавого куди подалі, але, роздивившись, вирішив про всяк випадок бути чемним — хтозна, хто він

такий, цей чолов'яга у пристойному вбранні і з нетутешньою шкіряною сумкою. Іноземець? Але чеше по-нашому. Свій? Тоді грошовитий.

— Ні. Просто запах знайомий. На Куренівку мені.

— Далеченько.

— Скільки?

— Кілометрів, мабуть, сімдесят.

— Я про гроші.

— Сто п'ятдесят.

— Яких?

Водій витер руки безрозмірним носовиком, повитрушував крихти з сидіння, накритого стареньким килимом, згорнутим удвоє.

— Отепер точно знаю, що іноземець. З Канади?

Михайлові втішно було гомоніти з дядьком.

— Не вгадали.

— Може, не вгадав, а що з-за бугра, то точно. Гривень, звичайно. За бакси я й до Житомира довезу. Чи, може, дорого? Підіть розпитайте у нашого брата-грача, а як хочете — у таксистів. Щоб знали: Іван Пимонович не дурить. На таксі — всі двісті, повірте, запросять.

— Вірю. Поїхали.

— Чекайте, я зараз. Черга тут у нас, щоб мужики не образились.

— Скажіть, що в мене колись така сама "Волга" була, згадав американець молодість, в іншій не поїде.

— Правда?

— Я сюди не брехати приїхав.

Під колеса послався автобан, трохи схожий на американський, пролітали за вікном соснові посадки, "Волгу" обганяли джипи-японці, німецькі БМВ, мерседеси, інколи й "жигулі". Іван Пимонович вів по-хазяйськи.

— Спішите? — спитав він ще на виїзді з аеропорту.

— Наче ні.

— Не люблю ганяти без причини. Ви ж шоферували, то знаєте: цей агрегат як розженеться, кілометр по інерції біжить. Дурники гальмують, як скажені, гуму палять, а я цих штук не люблю — ні на трасі, ні в місті. Давно в Києві не були?

— Давно. Років двадцять. Чи й більше.

— Тоді я вас лівим берегом повезу, не впізнаєте міста. І ближче буде.

Водій покрутився по мостовому переходу і повів автомобіль Праворуч, з'їхавши з траси. Не скоро Михайло почав упізнавати, як саме вони їдуть, аж поки не вибралися на Броварське шосе і не тернули знову праворуч. Аж до Північного мосту та й за ним пролітали перед очима світлі дев'яти-, шістнадцяти-, двадцятиіоверхові будинки, зігнані докупи планувальниками. Може, на красивому вилизаному макеті задум

архітекторів має цілком пристойний вигляд, але від Києва тут не було ані крихти: ті ж "Черемушки" часів Хрущова, хіба що замість п'ятиповерхових карликів було зведено будинки-акселерати. Якби не праний берег Дніпра з банями церков — Видубичі, Печерська лавра, Андріївська, навіть без скепсису корінного киянина впадав в око його величність стандарт. Але масштаб вражав. Михайло пам'ятав Русанівку, Березняки на початку будівництва і потім, коли в будинки в'їжджали новосели, малював тут, намагаючись вдихнути хоч якусь поезію в будівельний хаос.

На перехресті Михайло завагався на мить: звертати праворуч ми ліворуч, бо нова траса, що піднімалася вгору, збила йому приціл; але водій упевнено проїхав уперед і вже там повернув як треба, — і вони під'їхали до подвір'я, на якому малий Михайло Джміль учився ходити. Дерев'яного паркану не було — натомість високі цегляні стовпчики, плетиво металевої огорожі між ними і густа шпалера підстрижених кущів. Мабуть, батько пустив приспані гроші на ремонт. І на паркан вистачило. Думав про сина…

Він здивувався собі: думає казна про що, проте схоже було, що то захисна реакція проти скаженого серцебиття, судоми ностальгії, стану невагомості душі, котрій потрібен був час, аби віднайти рівновагу і відчути знову земне тяжіння.

Михайло постояв трохи, тримаючись за дверцята "Волги", роззирнувся навколо. Дивом зберігся цей куточок. Усе можна впізнати: будинок Шудрів навпроти, сусідські оселі вище і нижче. Далеко вгорі — новий масив, розпочатий, ще коли Михайло був тут.

Він розрахувався з водієм і рушив до хвіртки, але зупинився і гукнув до Івана Пимоновича:

— Зачекайте.

Водій вимкнув стартер.

— Щось не так?

— Усе гаразд. Скільки ви за день заробляєте — так, у середньому?

— День на день…

— Кажу: у середньому.

Іван Пимонович стенув плечима.

— Кажіть, що треба, а там побачимо.

— На Берковці і назад. Заженіть свого коня у двір, відпочиньте, а я розберуся, що й до чого.

— Вважайте, на весь день… Ще стільки — і я до ваших послуг. Ворота зсередини були на замку. Михайло ступив крок до дверей у дім — вони розчинилися, на порозі стала жінка у чорній хустці, придивилася до гостя, сплеснула руками:

— Михайле Єфремовичу, горе яке в нас! Нема нашого годувальника, царство йому небесне! Приїхали нарешті!

Ще не остаточно стара, повна, колись гарна собою жінка ступила кілька кроків назустріч прибульцю і, вочевидь, хотіла його обійняти, але в останню мить тільки взяла його руку обома, схилилася і заплакала, примовляючи: "Горе яке, горе, дай, Боже, нам пережити твоє випробування!"

Михайло не відразу, але досить швидко зрозумів, що перед ним та жінка, з якою жив його батько останні два десятки літ. Після смерті

матері він довго був самотнім, аж поки не домовився з молодою, як на його вік, удовицею з Сирця, аби прибирала, прала, давала лад обійстю і хаті. Михайло бачив її тут, коли останній раз перед тим, як спробувати втекти за кордон, навідував батька, і, звичайно, не запам'ятав, як її звуть. Хоча, може, це хтось інший? Запитувати було якось незручно, то він, вивільнивши руку, попрохав відчинити ворота.

— Це ви мені давали телеграму? Даруйте, як вас величати...

— Галина Яківна я, Галина Яківна... А телеграму сусіди давали, Шудри, мати чи дочка, не знаю... Бо я боялася — щось не так зроблю... До Америки все — таки...Проходьте, проходьте в дім, будь ласка. Боже мій, Боже!

На другій хвилині знайомства Михайло відчув якусь непоясниму неприязнь до цієї надто запопадливої, як йому видалося, і надміру демонстративної у проявах печалі жінки. Наскільки він знав, батько так і не взяв з нею шлюбу, тай чи спали в одному ніжку — теж було невідомо.

— Чи є хтось зараз у Шудрів, не знаєте?

— Мають бути, стара то точно є. Горе нам яке, Михайле Єфремовичу!

Оте "нам", удесяте сказане, коробило Михайла, але, хтоз-на, може, Галина Яківна мала право на ці слова?

Треба було йти до сусідів. Михайло добре пам'ятав Євдокію Пилипівну та її дочку, з Тетянкою вони росли у повоєння. Вона була старша від Михайла і поблажливо ставилася до його по суті пінячих витівок, що їх він вважав виявом особливих почуттів до сусідки. Чотирнадцять хлопцеві і шістнадцять дівчині — вони існували тоді в різному біологічному (Михайло всміхнувся, вживши подумки це слово) часі, проте Тетяна не гнівалася на Михаська, коли той робив різні капості кавалерам, котрі почали упадати за нею...

Михайло знав, що чекатиме на нього тут, принаймні передчував: непросто буде йому повернутися, минуле неодмінно виповзатиме з кожного кутка, дивитиметься на нього з гілок яблунь, з терас, нині заплетених виноградною лозою, з давніх фотографій на стінах, з його давніх, подеколи ще студентських робіт, розвішаних у залі їдальні; воно прозиратиме в очах людей, яких так давно не бачив і які зістарилися за цей час так само, як і він, — де тут подінешся...

— Ну що, впізнав стару? — спитала Євдокія Пилипівна, обіймаючи гостя. — Тільки не бреши. Якби побачив десь на вулиці — нізащо.

Михайло мовчав, усміхаючись: він згадав манеру Євдокії Пилипівни — вона завжди хотіла здаватися молодшою і змушувала людей заперечувати, коли скаржилася на свої роки ("Що ви, що ви, Євдокіє Пилипівно, ви ще нівроку, дай, Боже, і нам отако...").

Михайло, згадавши правила старої як світ гри, поспішив утішити жінку:

— Ви, Євдокіє Пилипівно, слава Богу, всім рокам наперекір!

Євдокія Пилипівна всадовила Михайла при столі, накритому темно-малиновим обрусом з витканими по ньому чи то папугами, чи жар-птицями, поставила карафку, чарки і тарілки з домашнім печивом.

— Дев'ятини завтра, Михайле, а ми давай пом'янемо нині, і з приїздом тебе.

Домашня горілка, настояна на калгані, була міцна.

— Євдокіє Пилипівно, мені треба на могилу до батька. Машина у дворі. Покажете?

— А чого ж, звісно. Може, Тетяни дочекаєшся? Вона має прийти. В інституті зранку, документи розбирають, була в приймальній комісії, то й досі клопоти.

— В якому інституті?

— Була в університеті, тепер у приватному вузі, я толком і не скажу, як іменується. Різне там, ну а вона за фахом. Як маєш час, то зачекай. У мене дещо для тебе тут…

Євдокія Пилипівна підвелася, пішла кудись углиб будинку, повернулася з синім пластиковим пакетом, защебнутим на кнопку.

— Єфрем Іванович велів тобі передати з рук у руки. Тобі всякого наплещуть у вуха, краще я скажу, як воно є насправді.

Михайло витягнув з пакета папери. То був батьків заповіт, завірений нотаріусом і позначений минулим роком.

— Тобі Галина Яківна нічого не казала? — Ні.

— Ще скаже. Покійний батько твій віддав оце нам з Тетяною, бо не довіряв Галині. Як узяв він її в дім — була як миша тиха та непомітна; а як слабувати став Єфрем Іванович — воно ж роки своє беруть, ще й які роки! — то почала його гризти, аби шлюб оформив. Сміх та й годі… Будинку схотілося. У самої ж дім, як грім, на Нивках. Мало. Людям усе мало, ніби на той світ щось із собою забереш… А так — нічого не скажу, гляділа вона за Єфремом Івановичем по совісті принаймні про людське око. Оце сказала, а ти як хочеш. її на кладовище візьмеш?

— Не знаю. Незручно якось…

— Візьми, візьми, сидіння не пересидить. Нехай уже…

Тетяни не було, поїхали на Берковці без неї. Батька поховали біля матері — добре, що збереглися документи, та й то побігати довелося, аж поки довели право покійного спочити поряд з дружиною.

Всі ці балачки долинали до Михайла ніби крізь вату, він почувався так, ніби пасажир літака, що стрімко набирає висоту, і перепад тиску змушує ковтати слину, аби позбутися дзвону у вухах і тиску у скронях.

Ще свіжа земля лежала за старою металевою огорожею; прив'ялі квіти на підбитому лопатами копачів горбочку, кілька штучних вінків вколо дерев'яного хреста сховалися під свіжими жоржинами і вінками, що їх купив Михайло на базарчику перед входом. Худорлява рухлива тітонька, вражена щедрою купівлею, подарувала Михайлові від себе дві свічки в металевих різьблених пеналах, аби вогонь не погас од випадкового повіву вітру: "Царство небесне татові вашому і матінці".

Михайло хотів був одразу домовитись про пам'ятник обом, але Євдокія Пилипівна відрадила робити це похапцем:

— Не спіши, ти ж побудеш іще, навіщо зопалу, час потрібен, земля сяде, не годиться, на все свій звичай...

День стояв прозорий і спекотний, з іще високим угорі гарячим серпневим сонцем; чути було пташині перемовки у кронах високих дерев, стриманий гул траси за далекою огорожею кладовища, на запах свіжих квітів прилетіли метелики, покружляли, але не сіли; за ними звідкілясь нагодився розкішний чорно-золотий джміль, він покружляв над головами людей, понизив свій політ і сів на найбільшу квітку, пошукав нектару поміж пелюсток, але, мабуть, жоржина не дала звичної поживи; він потоптався трохи по ній, зграбно перебираючи ніжками, зірвався і полетів собі далі.

Не схильний до сантиментів, скептичний щодо містики, прикмет і забобонів, Михайло Джміль у ту секунду подумав про таємні знаки, що

інколи подаються людині, і зрозумів людей, котрі тлумачать їх у той чи інший спосіб. Чому до батька на могилу прилетів саме джміль і чого прилетів саме тоді, коли біля неї стояв він, син? Звичайна випадковість, звісна річ, але Михайлове серце стислося, і до очей підступила волога.

Галина Яківна не звернула уваги на волохату комаху, а Євдокія Пилипівна підійшла, взяла Михайла за руку, показавши очима на джмеля і не розтуливши вуст.

Іван Пимонович стояв неподалік; димок від сигарети, що її він тримав між пальців, рівно піднімався вгору, і вже там кучерявився і розтавав у нерухомому спечному повітрі. Він повідкривав усі дверки "Волги", нагрітої до краю, і в затінку всидіти там довго було неможливо, та й розім'яти ноги не завадило. Не вперше було йому возити пасажирів на кладовище. Берковці він знав добре, а на цей глухий куток завіз людей вперше. Ті ж пам'ятники, хрести, огорожі й горбочки забутих могил. Життя конечне. Суєта сует. Довго філософствувати Іван Пимонович не звик, тож почав думати звичне, земне — про ремонт у квартирі, про смолу для даху гаража, про чарку, що її він обов'язково вип'є увечері, пом'яне душу покійника — тут уже жінка і слова впоперек не скаже: християнський звичай.

Про завтрашні дев'ятини заговорила Галина Яківна, коли верталися додому, на Никодимівську.

— Отак, як поминки робили — у дворі накриємо.

— Ми з Тетяною поможемо, від ранку будемо, — сказала Євдокія Пилипівна.

— Багато людей було? — спитав Михайло.

— Та, вважайте, весь куток прийшов — ті, що знали Єфрема Івановича. Не скажу точно скільки, але з півсотні зійшлося, не менше. Мені поможуть, Михайле Єфремовичу, це клопіт жіночий.

Коли приїхали, водій дав Михайлові якогось папірця, схожого на візитку.

— Тут мій телефон домашній і мобілка теж. Якщо у вас потреба буде — турбуйте. Я біля мотозаводу живу. Як вільний — умить приїду.

Євдокія Пилипівна пішла додому, а Галина Яківна затрималася у дворі, не заходила в хату, чекаючи, вочевидь, на молодого хазяїна (так вона думала про Михайла, так була навчена думати, і те, що у його темно-каштановому чубі повилася сивина і схоже на батькове обличчя Михайла аж ніяк не можна було назвати молодим, не міняло для неї смислу традиційного поняття нового хазяїна, від якого багато що залежало в "її майбутньому у цьому домі).

Михайлові хотілося побути на самоті — не так відпочити, як зібрати докупи враження цього дня, переселити себе у світ, в якому виростав, виріс, до якого, здавалося, приріс і який залишив свого часу без жалю, навіть із мстивим задоволенням — йшлося не про родинне гніздо, що нестерпно щемно згадувалося на чужині, а про посновану брехнею, облудою, фальшем атмосферу, що накривала його країну, його мистецтво як непроникний купол над містом чи й світом у оповіданні чи то Роберта Шеклі, чи Кліфорда Саймака — тепер не міг певно сказати, хто був автором, але свого часу фантастичний сюжет вразив, видався йому метафорою дійсності, що оточувала його зу-себіч.

Галина Яківна мало не з острахом дивилася на гроші — Михайло дав їй долари на завтрішню учту.

— Що ви, Михайле Єфремовичу. Я таких ніколи в руках не тримала.

— Пошліть кого-небудь, поміняйте, купуйте все, що треба. Ви краще знаєте, де, що і як.

Михайло пройшов до своєї кімнати, зняв піджак, сів на диван. Він пам'ятав, як батько самотужки перетягував цей витвір дореволюційного майстра, накривав шкірою, виписаною на фабриці. Було це по війні, років, мабуть, понад сорок тому. Так, він тоді ще в школі вчився. Мати була жива.

З кишені піджака Михайло витягнув папери, що віддала йому Євдокія Пилипівна. Заповіт був на його ім'я, все заповідалося йому, Михайлові, — обійстя, дім, заощадження. "Що я з усім цим робитиму?" — мимоволі подумалося і тут же перестало бути суттєвим. Крім заповіту, був ще твердий безіменний конверт. У шухляді такого ж старого, як і диван, але ще міцного, нерозхитаного стола, за яким Михайло робив уроки і малював, знайшов ножиці і відрізав від конверта тонку смужку.

Він уперше в житті тримав у руках лист від батька. Ця думка вразила його — невже? Невже ці два аркушики паперу — перший і останній лист синові за стільки літ? Ще моторошніше було розуміння, що листа він отримав з потойбіччя. Написаний за життя, лист перетнув його межу і повернувся до адресата з невидимим штемпелем вічності.

III

Варто було перетинати океан і всю Європу, аби вперше за багато літ побачити сон. Десятки років Михайлові геть нічого не снилося. Бувало по-всякому: спав по дві-три години на добу, інколи — дванадцять годин поспіль, як бабак узимку; спав на підлозі з кулаком під головою і на розкішному ліжку з водяним матрацом, але — жодних видінь уві сні, суцільна німа чорни пустка.

Ванді — тій завжди щось снилося, і вона надавала великого значення снам, шукала у сонниках тлумачення своїх нічних видінь,

особливо довіряла Густавусу Міллеру і старовинній польській книзі. Вона не вірила, що чоловікові нічого не сниться, розпитувала інколи вранці: "Ти так кричав уві сні, невже не пам'ятаєш, що тобі привиділося? Так не буває! Дражниш мене, Михасю, ну, признайся, що дражниш..." Але Михайло й насправді нічого не бачив уві сні, і чого раптом кричав — невідомо.

А цієї ночі він побачив сон — тривалий, справжній, яскравий, і коли прокинувся удосвіта, пам'ятав його весь із подробицями, з такими дрібничками, які фантастичні сплетіння сновидінь беруть із реального життя — звідкіля ж іще?

Багато хто з Михайлових знайомих зізнавався, а то й скаржився на те, що мало пам'ятає з дитинства, — так, якісь невиразні епізоди, котрих могло й не бути насправді; їхні батьки уже дорослим своїм дітям оповідали про комічні витівки, на які вони були мастаки малими, а ті нічого з того не пам'ятали — хоч стріляй.

Михайло ж пам'ятав себе років з чотирьох — і не тільки себе, а й імена тодішніх товаришів, обличчя. Уже парубком міг нагадати матері, якого кольору хустку подарував їй тато на день народження, коли їй виповнилося двадцять п'ять, — невдовзі почалася війна. Пам'ятав першу коробку кольорових олівців, подаровану йому на п'ять років, і скільки там було їх, і який колір найдужче припав до душі.

Цієї ночі у сон йому прийшло дитинство — барвисте, з кольорами і запахами, з квітучими травневими яблунями за будинком, із заростями пасльону на вершечку гори-горба, звідки було видно сіро-голубий простір Дніпра. Вони з хлопцями-друзяками, обнишпоривши всі околиці, аж до пустельних глинищ, збиралися гуртом у мандрівку на Дніпро; на всю команду шести-семирічних короткоштанників було дві вудки з лози, скляна банка з червоними дощовиками, чорний хліб і зо дві жмені карамельок. Чи й справді вони ходили у такі далекі походи? На риболовлю його, малого, брав із собою батько — таке бувало, але уві сні вони самі впевнено добралися до води, піймали кількоро пічкурів і

верховодок, купались біля берега, бризкалися, висихали під веселим сонцем і знову кидалися у воду, аж поки їх не викишкали справжні, дорослі рибалки, насварили і наказали йти додому. Воно й справді треба було повертатись — ішлося до обіду, матері почнуть шукати своїх шибайголів, нагінки не уникнути, а в декого і сідниці постраждають. То Михайла ні мати, ні батько ніколи не діставали паском, та й рукою не чіпали, а решта делікатністю батьківського виховання похвалитися не могли.

Уві сні Михайлові явилося молоде обличчя мами — добре, усміхнене, з ямочками на щоках, облямоване довгим, розкішним волоссям. Вона притискала його до себе, щось говорила, але слів Михайло не міг розібрати до пуття; а коли побачила мокрі плями на штанцях, зрозуміла, де був її синок, насварила, хоча очі її сміялися, звеліла перевдягтися і всадовила за стіл — обідати.

Уві сні все було реальне, опукле, матеріальне. Запах і смак зеленого борщу зі сметаною і яйцем були цілком натуральними. Цього борщу і малий, і вже цілком дорослий Михайло чекав довгу зиму, ждав, коли по-справжньому зазеленіють насіяні мамою грядки щавлю, рвав кислі листочки так, аби стебельця лишалися при кущику, — менше потім мороки куховарці. І ще був веселий клопіт: шукати яйця від десятка курей, що товклися у подвір'ї, вибиралися на найвищу терасу, супроводжувані дебелим півнем. Курей завела мама, хоча батько не схвалював цієї сільської затії: "Ти ж не на хуторі..." Одначе дозволив умовити себе: "Єфреме, он же у Шендриків — кури, та й далі, в Гнівенків — так само. У нас же не Хрещатик, Єфреме, кому яке діло? А так — і яйця свіжі, і курочка в борщ коли-не-коли". Ночували кури у колишній стайні, там батько відгородив великий куток, обшив дошками не щільно, але так, щоб у залишені шпари курка перелізти не могла, сідало прилаштував, збив дерев'яний жолобець для води. Хоч як кури розбрідалися удень, Михайло знав, де шукати яйця: по-перше, свої таємні місця дурні кури міняли нечасто; по-друге, про свій черговий подвиг сповіщали голосно, так веліла їхня куряча природа, і Михайлові неважко було дістатися до ще теплого яєчка...

Хоч який був солодкий сон і спогади, ним навіяні, треба вертатись у день сьогоднішній. Добувши з сумки легкий спортивний костюм, що його спакувала у подорож Ванда, Михайло пішов на кухню, аби нагріти води для гоління. Свого часу він завів був бороду — не так за невідь-коли узвичаєним каноном у середовищі колег, як для побутової зручності, але Ванді борода не подобалася: "Встигнеш бути Санта Клаусом, не сміши людей". Електробритви Михайлові не подобалися, до того ж і найдосконаліші не могли до пуття впоратися з його залізною щетиною, отож голився за всіма правилами чоловічої процедури: гаряча вода, піна, сучасна жилетівська сталь.

На кухні вже поралася Галина Яківна, привіталася поштиво, але голос був якийсь напружений (чи то так здалося Михайлові, чи просто він іще не звик до цієї жінки та її голосу, та й звикати, власне, не було потреби). Михайло спитав, чи може допомогти у сьогоднішніх клопотах. Галина Яківна замахала руками: "Гроші все зроблять, а помічниць у мене вистачає".

У батьковій кімнаті Михайло взяв двобічне дзеркало у металевій оправі, з лапою підставки, глянув на своє обличчя у збільшувальну лінзу, подумав про те, скільки літ стара амальгама відбивала інше, батькове, лице, подивився на портрет тата, написаний колись, дуже давно, до дня його народження, знову придивився до себе у дзеркалі і вкотре збентежився подібністю, котра з роками ставала виразнішою, а тепер, через два з гаком десятки літ, просто вражала. Тому батькові — на портреті — було тоді приблизно стільки ж, скільки Михайлові зараз, і якби поряд з портретом повісити кольорове фото молодшого Джмеля, мало хто міг би сказати напевне, де батько, а де син.

Умиватися Михайло пішов до криниці. Ще вчора, ступивши на рідне подвір'я, він підходив до неї, дивився на не дуже глибоку воду, затемнену високим дашком під бляхою, мацав нову корбу, з обох кінців стягнуту сталевими биндами. Невже то все батько робив своїми руками? Певно, так, чужої людини він до криниці не пустив би. У будинку давно діяв водогін, невдовзі по війні перекопали весь куток, прокладаючи

труби, але вмиватися від ранньої весни майже до перших морозів батько ходив до криниці. Михайло витяг повне відро, поставив на широку цямрину, заходився хлюпати з нього на себе широкою кружкою, яка висіла збоку на довгому й тонкому сталевому ланцюжку.

У будинку Михайло нагледів музейний експонат — телефонний апарат, чорний, ебонітовий, з металевим диском, на якому видно було літери, з ріжками-важельками. Апарат цей, зарубіжного виробництва, мали поставити кавалеру ордена "Знак Пошани", передовику праці Єфрему Івановичу Джмелю, ще до війни, якраз у сорок першому, а запрацював він тільки перед тим, як Михайло залишив сімейне гніздо: після водогону на кутку проклали газові труби, а потім провели й телефон. Михайло зняв важку трубку, почув бджолине гудіння вільної лінії і поклав слухавку на важельки-рогульки.

З Франкфурта Михайло телефонував Ванді, годилося сповістити, що він уже на місці. Дружина з якоїсь причини сама телефонувати не любила. Він здогадувався, чого це так: була на дев'ятому місяці, набрала чиказький номер, аби привітати батька з днем народження, і зомліла, випустивши мильницю мобільного з рук. Коли її привели до тями (крім Михайла, на щастя, була вдома гостя, вродлива мулатка з Венесуели, подруга доброго знайомого Джмеля, книжкового графіка, який не гребував коміксами для заробітку), Ванда, плачучи, сказала, що батько помер кілька днів тому, а брати чи забули, чи не схотіли повідомити. З тих пір Ванда припинила і без того скупе спілкування з братами і користувалася телефоном неохоче.

Михайло набрав нью-йоркський номер, не будучи певним, що сигнал дійде з тридев'ятого царства, але помилився: чути було добре, Ванда зраділа, з сином усе було гаразд.

На подвір'ї з'явилися помічниці Галини Яківни, Михайло ще раз спитав у неї, чи не треба допомогти. Вона ще раз упевнила: впораються і без нього. Дев'ятини намітили почати десь о п'ятій, коли спека почне спадати.

Михайло накинув легку сорочку, повагався, чи вдягати піджак у серпневу жарінь, але треба мати достойний вигляд, та й гроші й документи носити у задній кишені штанів було б незручно і необачно, тим більше, що вчорашній водій розповідав: у Києві розвелося щипачів, особливо в громадському транспорті. Коли вчора верталися з Берковців і Михайло завів розмову про пам'ятник, Іван Пимонович дозволив собі пораду: "Ви даруйте, що я до розмови лізу, коли будете домовлятись, не прохопіться, що ви з Америки, бо ця братія вам потрійну ціну виставить. У конторі візьмуть за матеріал, за роботу за тарифом, але ж бригади вам не оминути. І художників. Я колись там працював, знаю, що й до чого. Міг би з синами, по старій пам'яті, все зробити — бетон, перекрити, огорожу пристойну поставити, але небезпечно. Для життя небезпечно — там усіх такі мордовороти пасуть… Мафія накрила і це скорбне місце. Як і кругом. І ще: не здумайте з бронзи щось ставити: бомжі нагледять, а вони за пляшку на все здатні".

Михайло набрав номер Івана Пимоновича, але голос оператора повідомив, що абонент за зоною прийому. Нормально — у Нью-Йорку чути, а в Броварах чи Борисполі — ні.

Дістався він до Берковців доволі швидко — нова траса чи не вдвічі скоротила відстань. Вибравши в салоні матеріал, Михайло подався до художників, як тут називали майстрів по каменю. У дворі за конторою лежали у штабелях перекладені дерев'яними брусками брили полірованого граніту, переважно габро; біля паркану віддалік стояли сторч скромні сірі плити і надгробки з крихти й бетону — товар найдешевший, однак, як сказали в магазині, неходовий. Мало хто хотів образити дорогого покійника, наче він міг з того світу висловити протест чи, навпаки, схвалити вибір живих. А найшвидше — перед людьми, нехай і сторонніми, було ніяково: он поряд, бач, токівський граніт, благородний, кофейно-коричневий, чи житомирський полірований сірий, а в нас — таке собі…

Майстер, людина літня, огрядна, відклав убік інструмент і молоток, зняв окуляри, вийняв на подив чисту хусточку і дбайливо протер очі.

Перед ним лежав прямокутник надгробка, на якому виступали риси обличчя якоїсь людини. Тисячі ударів тонкого сталевого пробійника, ударів то легких, то повноцінних, кінець кінцем відтворювали досить схожий портрет на камені — полірованому лабрадориті чи габро; на сірому або червоному тлі ця технологія не спрацьовувала.

Михайло оцінив ввічливість майстра: побачив, що людина зупинилася поряд — припинив роботу, аби поспілкуватися. А може, просто стомився, а тут є з ким погомоніти для розрядки, бо цілий день тільки цокіт сталі по каменю.

— Скільки часу йде на таку роботу? — спитав Михайло.

— Та по-всякому. Коли настрій і погода — кілька днів.

— 1 букви різьбите?

— Аякже.

Михайло взяв із собою зразок шрифта і тексти написів на надгробках, показав їх майстрові.

— Довго робити?

— Тижнів два. Ви ж хочете глибоко, так я розумію?

— Так. Як вас величають?

— Михайлом Михайловичем звуть, а тут, як і у всіх, прізвисько, кликуха — Потап. Ну, від ведмедя повели казкового, — майстер криво всміхнувся. — Молодь сучасна недороблена…

— Я теж Михайло. Тезко, виходить. Мені треба швидше. Домовимось?

— Та зі мною домовитись можна. Тільки ж черга. І бригадир як осавула.

— З нагаєм?

— Хто б йому дав того нагая. Матюки — його зброя. А справжня — в інших, — загадково закінчив майстер.

— Давайте домовлятись. І бригадира врахуйте, аби не заважав. Добре?

Майстер поліз у кишеню просторої картатої сорочки, не заправленої у робочі штани, вийняв не звичну для Михайла осучаснену коробку "Прими", простягнув новому знайомому. З цікавості Михайло взяв сигарету своєї молодості, роздивився припасований до неї фільтр. Здавалося, майстер дивився зовсім в інший бік, та перегодом не втримався:

— Бачу, ви приїжджий.

— Чого так вважаєте?

— "Приму" нашу вивчали.

— Я з неї починав.

Михайло пам'ятав поради Івана Пимоновича і вирішив не йти на відвертість.

— Вам треба швидко і якісно. Скільки там знаків — не рахували?

— Порахуємо.

— Раджу літери сусальним золотом клеїти. Двадцять років як живий напис буде, ні дощ не візьме, ні сніг. Гарантія.

— От що, Михайле Михайловичу. Помилок не наробіть — я ось папірець залишу.

— Помилок? Тридцять років камінь довбаю. Один раз тільки помилився — замість м'якого знака твердий видовбав. З похмілля. Хлопці помогли — так приклеїли шматочок каменя, що ніхто й не помітив. Та й років десять уже взагалі не вживаю, так що не турбуйтесь. Я навіть на івриті написи робив. Ото як почався виїзд євреїв, то могили рідних усі впорядковували. Там, на єврейському кутку.

Михайло Михайлович махнув рукою на захід. Майстер не хотів брати завдатку, а потім, зиркнувши туди-сюди, поклав гроші у кишеньку сорочки.

— Днів через три-чотири приходьте.

— Це виходить — субота-недідя?

— Хіба?

— А так. Давайте без три-чотири, а в понеділок. Хоч я ваш колега, художник, і знаю, як воно, коли не йде робота, а все ж якщо призначив день — умри, а зроби.

— Художник? — засумнівався майстер. — Усі тепер художники. Не ображайтеся.

— Справді, не сумнівайтесь. То я буду в понеділок, по обіді.

Михайло пройшов до батькової могили — зорова пам'ять у нього була абсолютна, місце знайшов безпомилково. Бригада, з якою домовився у магазині, — мужиків викликала метка касирка, — вже працювала. Впорядкувати мали і мамину могилку — благенький повоєнний пам'ятничок підупав, похилився.

— До понеділка зробите?

— Не турбуйтесь. Живі гроші дива роблять. Закон капіталізму.

— Хіба ж у нас капіталізм? — Михайло навмисне сказав "у нас" — далі грався у "свого".

— Та ніби щось таке, ніби схоже, тільки в наших капіталістів і досі кізяком смердить від підошов.

Михайло засміявся.

— Дотепник ви.

— А ми тут усі дотепники. Піджартовуємо над усім на світі, як усі могильщики.

Михайло хотів спитати, чи не читав раптом цей молодик Шекспіра, і не здивувався б, якби той процитував "Гамлета", але стримався — не теревенити ж сюди прийшов.

— Тоді до понеділка. У художників буде все готово, можна все й закінчити.

— Як скажете. Спека стоїть, цоколі підсохнуть. Зробимо.

Таксист спитав дозволу і зупинив машину біля дівчини, яка здалеку енергійно махала рукою. Виявилось — по дорозі.

— Мені в інститут геронтології.

Молодий водій не втримався:

— Здається, вам туди ранувато. В інститут краси — я розумію.

— Комплімент не вищого гатунку, але як на вас… Проїхали.

Таксист заробив щигля і замовк. Пасажирці, вочевидь, стало незручно: стільки стояла; чекала, нарешті її везуть, а вона отак…

— Мій дідусь в інституті, я обіцяла на першу бути, у них там режим. Він у мене хороший, тільки ображається, що його син, тобто мій батько, наполіг на лікуванні.

— Скільки ж йому? — водій забув про щигля, раз по раз поглядаючи на симпатичній профіль пасажирки.

— Вісімдесят шість.

"Скільки ж це було батькові? — подумав Михайло. — Невже?" Він ще раз провів нескладну арифметичну дію. Так, дев'яносто п'ять. Цифра здалася йому нереальною. Невже він написав листа, що лежить у кишені піджака, в такому віці — фантастичному, як на те життя, що прожив? Утім, чи не все одно, у дев'яносто чи дев'яносто п'ять виводить батько слова, в яких кожна літера вимагала зусиль? Зміст написаного не був затемнений старечою неміччю.

Назвати лист сповіддю, спогадом чи настановою Михайло не міг — там усе переплелося. Єдине було незаперечним: писав батько не

похапцем і не одним заходом, може, й кілька місяців витратив на цю незвичну для себе роботу. Вчора Михайло не прочитав — проковтнув листа, очі бігли рядками не зупиняючись, і тепер він мав перед собою всю ту картину загалом, відчував її колорит, настрій, а належало вчитатися, роздивитися кожну деталь, кожний рядок від титли до крапки, бо відчував: справжнього змісту і смислу листа він до кінця не збагнув, не розшифрував "темних", як видалося вчора, місць, натяків і недомовок.

Батько просив у нього пробачення. За що? Це він, Михайло, мав би молити старого за ті роки відчуження, мало не ворожості, що з його, Михайла, вини пролягли між ними, ще коли він був тут. Що вже казати про еміграцію... Михайло не думав, що його втеча принесе батькові не тільки безнадійність остаточного розриву, а й повільно діючу отруту самотності.

Галина Яківна, яка порається нині на кухні і на подвір'ї, — то, мабуть, протиотрута. Скільки років після смерті матері прожив батько сам-один? Так само жив би й далі, аби не його, Михайла, не схвалений батьком шлюб. Той шлюб нічого, крім розпуки й болю, ревнощів, люті, безсилля, не приніс синові. Та хіба можеш зазирнути в майбутнє? Хіба керують любов'ю чи наказують їй? Було б тоді закинути подалі свою ідіотську гордість.

У листі було чимало такого, що здалося попервах Михайлові чимось на зразок фамільних легенд, у реальність яких навряд чи варто вірити, — так стара людина огортає минуле роду туманом таємничості і хоче, аби до того нащадок ставився не скептично чи іронічно, а, як сказала б Ванда по-польському, зберігаючи zaufanie, szacunek — довіру, пошанівок до заниклого в безвісти часу, колись цілком достовірного, матеріального, який чекає на воскресіння і шану.

Михайло поклав собі ще раз перечитати листа, як вляжеться сьогоднішня суєта, спробувати розшифрувати місця, що видалися йому

темними, вартими уваги лише як свідоцтво загадкової орнаментальності пам'яті.

Про Галину Яківну батько написав небагато і без жодного сантименту, ніби про річ, що слугувала певний час, а далі навряд чи була потрібна. Хоча лихого слова про неї не було, але — і крапельки тепла при згадці. Виходить, мала рацію Євдокія Пилипівна.

Хоч як там було, Михайлові до всього додавався неприємний клопіт — з'ясовувати стосунки з цією жінкою. Рано чи пізно це доведеться зробити.

Народу у двір прибувало — здебільшого то були жінки, літні й молоді, помічниці Галини Яківни. Михайло підійшов до неї запитати, чи є потреба в чомусь.

— Усе є, Михайле Єфремовичу, і на сороковини стачить. Я решту віддам.

Михайло махнув рукою.

— Пляшок не забракне?

— Ще й залишаться. Самої горілки — сім ящиків, куди ж іще?

У будинку Михайло побув недовго — пройшовся коридором, позаглядав у кімнати і вийшов через залу їдальні і кухню на задній двір, до саду і городу на терасах. Молоді яблуньки, посаджені батьком десь по війні, тоненькі попервах, подібні до тодішнього Михайла, дванадцятилітнього, худого, як хорт, хлопчака, котрому весь час, навіть уві сні, хотілося їсти, ті яблуньки, які росли разом з ним, набираючи життєвої сили у стовбур і гілки, нині стояли, вже обтяжені роками, з порепаною корою, обламаним унизу всохлим гіллям, з болячками і дуплами, але крізь могутні крони світились червоними і жовтими боками

яблука, що їх невдовзі треба знімати, як новорічні скляні лискучі кулі з ялинки. Стовбури плодових дерев — між яблунь росли вишні і сливи — було ще навесні побілено; тепер крейда обсипалася, збереглися лише її бліді сліди. Михайло згадав, що то був його з матір'ю клопіт — білити стовбури і стовбурці навесні, згадав, як важко було матері з поламаною ногою тягати відра, як він силою видирав їх з маминих рук, а та сварила його: "Не лізь, килу наживеш… "Він підійшов до ближчої яблуні, притулив долоні до стовбура, і незвична волога підступила йому до очей. Боже, коли те все було…

Стежкою, що подекуди переходила у східці, вирізані у крутизні й укріплені шматками нарізаної дошки-сороківки, поставленими сторч, Михайло вибрався на лисину горба. Не так уже й високо він піднявся (в дитинстві то був майже траверз альпініста), але дихав якусь хвилину важкувато.

Йому схотілось ще раз поглянути на Дніпро, на білі території забудови по той бік річки, що ними віз його водій з аеропорту, вдихнути чистого, не присмаченого міськими випарами повітря. Геть новий краєвид, що не кажи. За спиною Михайла, на ще солідній відстані, видно було свіже міське будівництво, вважай, черговий новий мікрорайон. До Михайлового кутка від високих зграбних будинків було ще далеко, але він знав апетити зодчих; у будь-якій країні кожен клапоть міської землі, не поритий котлованами майбутніх архітектурних досягнень, нехай і серійних, викликав у них мало не зубний біль. Дивно, що досі не добралися до Центрального парку в Нью-Йорку. Тутешні добралися б. Хоча, може, він перебільшує. "Не будь туристом-критиканом, ти на своїй землі і нічого про неї, теперішню, не знаєш", — сказав він собі подумки, водночас дивуючись, чого це його повернуло на дурну мізантропію.

А найдужче тягло нагору неусвідомлене, мало не сюрреалістичне бажання ввійти нарешті в той світ, який покинув так давно, хоча добре розумів, що це навряд чи досяжне для людини, ще й такої скептичної, близької до фаталізму, якою він вважав себе. Однак щось ворушилося в глибині єства, якщо хочете — душі, і на якусь мить він відчув себе

малим, беззахисним і всеможним водночас, сповненим життєвої жаги і сподіваннями на малі й великі чудеса і відкриття. Це відчуття тривало недовго, але все ж навідало його, і Михайло подивувався, що здатен іще на такі емоції.

На еміграції він згадував цей куренівський куток, весь Київ, який він знав; думав подеколи і про колишню дружину, про свої колись нестерпні тортури безвиході, але ті спогади не мали над ним ностальгійної, фатальної для багатьох влади, бо поклав собі за мету повернутися колись сюди, додому, тільки переможцем, а не перемеленим обставинами фаршем у подобі людини, побитим собакою, плаксієм, котрий нарікає на долю і просить співчуття.

Шкода, що зібрався надто пізно. Міг би й раніше приїхати, вони про таку можливість говорили з Вандою: побували б на її батьківщині, потім — в Україні, і син з ними — щось та залишиться в юному серці, геть не схоже на мале нью-йоркське, широке слов'янське небо побуде йому в очах. Усе відкладали. Здавалося, батько — вічний.

Михайлові вчора наговорили багато слів утішання, — мовляв, Бог дав — Бог узяв; дай, Господи, всім дожити до таких глибоких років; і не сам був батько; ніхто, ніколи й нікому не зарадить, коли прийшла пора, а ти прилетів оце — і душі батьковій легко, вона, душенька, ще тут, поміж нас, із нами. Михайло слухав усе те з належним виразом обличчя, проте не сприймав як щось посутнє, та й люди, котрі слова ті казали, мабуть, просто виконували заведений ритуал. Зрештою, нічого ліпшого людство не вигадало для таких скорботних днів, як набір співчутливих слів. Наче валеріана — не вилікує, але хоч трохи заспокоїть.

Крізь крони дерев проглядав унизу тільки дах будинку, дворища не було видно, жоден звук звідтам не долинав сюди. Михайло міг би стояти тут довго, але годинник показував початок п'ятої, треба вертатися.

Віддалік, у напрямку нового масиву, ще в перші роки по війні стояв майже зрівняний місцями з землею, але ще помітний підмурівок, фундамент колишньої церкви. До війни Михайло з хлопцями затівали у руїнах гру в схованки, а то й у війну. Нині він, наостанок роздивляючись навкруги, нічого на тому місці не побачив. Коли був геть уже дорослий, студент, батько якось розповів, що дід — його, Михайла, дід, Іван Оникійович, — загинув саме тут, рятуючи церкву від пожежі. Розповів півправду, і тільки зараз, з батькового листа, Михайло довідався, як воно було. І про плями, червоні страшнуваті знаки на долоні, що виступали в батька вряди-годи, написав Єфрем Іванович: мовляв то знаки бузувірського полум'я, стигми, пам'ять, що її нічим не стерти.

Певно, розтяглитой церковний підмурок, пустили на ремонт будинків, налітні груби у дворах, доріжки від хвірток до дверей повикладали старовинною цеглою, ще з клеймами-печатками старого заводу. Батько богомільним не був, мати ж ходила до церкви на всі свята і вдома завела ікону Божої Матері. Коли дізалася, що вгорі, над ними, колись була церква, частенько піднімалася туди, свічки ставила — так, щоб сусіди не бачили.

Там, на Берконцях, де лежать поряд обоє, свічки, мабуть, уже погасли...

Вже вкрай треба було йти, і Михайло рушив униз, де-не-де переступаючи зі сходинки на сходинку, а де тримаючись дерев'яного поручня, прибитого до стовпчиків на крутизні.

У двір тим часом почали сходитися сусіди. Були то в основному літні люди, здебільшого жінки. Деякі впізнавали Михайла, казали втішне, хитали головами у темних хусточках. Згодом об'явилися й ровесники Михайла, з якими не бачився і три, і два десятки літ. Хоч яка добра зорова, професійна пам'ять була в нього, а все ж упізнати відразу зміг тільки Василя Зіньківського і Степана Козуба — синів ближчих сусідів, з якими найбільше водився і в дитинстві, і потім, уже парубком.

І Василя, і Степана ще можна було б називати дядьками, хоча, по щирості, то був би очевидний комплімент: обоє вже гляділи в дідівство, хоча зберегли міцні руки і пряму поставу. М ихайлові трохи незручно стало за своє ще моложаве обличчя, вцілілий рудуватий фамільний джмелівський чуб, легку ходу, нульовий живіт, шикарний світлий французький костюм з полірованої шерсті.

Зіньківський прийшов усією сім'єю: з дружиною, двома дочками, сином, онуками. Василь ще працював, як і раніше, зварювальником на "Ленкузні", син пішов по батьковій лінії, дочки — одна вчителька, друга — медсестра, обидві розлучені, вже добре підтоптані молодиці. Василь міцно обійняв Михайла, постояв так, поплескуючи великими долонями по спині давнього приятеля, примовляючи: "З-за моря птахи завжди вертаються, бач, і ти вернувся, чорти б тебе взяли, блукальця!"

Степан, якби й схотів, не зміг би обійняти Михайла: відростив такенне барило, що тільки через цю деталь Ілля Юхимович Репін узяв би його натурником у свої "Запорожці пишуть листа…"., якби вони зійшлися у часі. І вуса Степан відпустив — під носом широкі, а з краєчків губів тонші, хвостиками донизу, тільки оселедця бракувало на лисій, як кулька з підшипника, трохи замалій для такого корпусу голові. Степан зайшов якось збоку, чоломкнув Михайла десь у район брови, загудів, як з бочки: "Тебе, Мишко, роки не беруть. Чи там, в Америці, якісь таблетки вживаєш од старіння, га?" Долоня давнього друзяки була велика, розплескана; тверді, товсті, як сардельки, пальці стиснули так руку Михайла, що він мало не попросив пробі.

З двору напроти вийшли жінки. Євдокія Пилипівна вдягнена була інакше, ніж учора, навіть ішла іншою, зовсім не старечою ходою. А з нею, певно, була Тетяна. Михайло пішов до хвіртки, аби зустріти.

— Ну от, Михайле, це моя Тетяна. Упізнав?

Він дивився на літню, але ще стрункy, на відміну від матері, жінку, на її дбайливо прибране волосся, легкий макіяж і досі вродливе, сказати б, шляхетне обличчя, на темний у смужку костюм, гіпюрову вставку чи блузку під коротким жакетиком. Тетяна всміхалася, власне, усмішка жила тільки в кутиках губів, а очі, чарівні зеленкуваті очі, від яких дуріли свого часу парубки і чоловіки, дивилися на Михайла серйозно й очікувально: справді впізнає чи тільки удає цей самодостатній, імпозантний мужчина, котрий колись був Михасиком, Михасем, Мишком, Михайликом, а потім — сміх та й годі — вже юнаком пробував навіть залицятися. Цікаво, пам'ятає він чи ні? Жінки таке пам'ятають до сивого волосся, а мужчини — навряд.

Одначе вона помилилася. Михайло ступив крок до неї, нахилився до гарячої чи від серпневої спеки, чи від прискореного серцебиття долоні, а далі обійняв, притулившись щокою до кучериків, що вибилися із зачіски і впали за вухо.

— Тетяно... Таню... Даремно ти тоді сміялася з мене. Я б нізащо не поїхав світ за очі, якби...

— Хіба, Михайле? Кинь, ми ж свої... 1 не напружуйся на предмет компліментів. Упізнав — і на тому спасибі. Шкода, що зустрілися отак... Єфрем Іванович був мені рідною людиною, царство йому небесне.

Тетяна перехрестилася легкою, швидкою рукою.

Вони сиділи поруч за поминальним столом. Людей зійшлося багато. На початку було тихо, говорили півголосом. Першу чарку за упокій душі належало піднести синові. Михайло не хотів, та й не міг виливати душу перед людьми, багатьох з яких не пам'ятав або й узагалі не знав, тож сказав усі належні в таких випадках слова, випив стоячи і стояв потім нетямний зайві півхвилини, аж поки Євдокія Пилипівна не потягнула за рукав: "Сідай, сідай, чого ти..."

Стіл, довгий, широкий, помісний, — і сто чоловік сіло б, місця вистачало — накритий був щедро, вистачало питва і харчу, поступово, як часто трапляється на таких учтах, тихий гомін повищав тоном, голоси поступово почали зливатися у суцільний гамір застілля, з того гамору подеколи виплескувалися баритон Василя Зіньківського і бас Степана Козуба; до Михайла підходили старші чоловіки й жінки зі словами жалоби і співчуття; Євдокія Пилипівна й Тетяна стиха називали Михайлові імена сусідів, які підводилися з місць, аби сказати втішливі слова синові Єфрема Івановича, і були вражені чи вдавали це, коли Михайло називав їх на ім'я та побатькові: "Пам'ятаєте, не забули (чи — не забув), що ж, кріпіться, так уже воно світ улаштовано..."

Євдокія Пилипівна сердечно говорила про Єфрема Івановича, а далі згадала Михайлову матір, справжню батькову половинку, душа якої тепер назавжди з душею чоловіка. При цьому поглядала на Галину Яківну, яка саме сіла при столі на хвилинку перепочити, бо весь час керувала дівчатами-помічницями. Михайлові здалося, що Євдокія Пилипівна дивиться на Галину Яківну навмисне демонстративно, а говорить про матір хоча й щиро, усе ж із майже не прихованою метою насолити при цьому сусідці.

— Навіщо вона? — стиха спитав Михайло у Тетяни.

— Я тобі потім скажу, не звертай уваги.

Михайло майже не пив, тільки з Василем і Степаном перехилив чарку по-справжньому. Йому кортіло закурити, але Євдокія Пилипівна застерегла: треба бути при столі подовше, так заведено.

— Це вже другі для мене поминки у цьому дворі, — сказав він Тетяні. — Мамині поминки пам'ятаєш?

— Звісно. Ти тоді плакав при людях — і не помічав, що плачеш.

— Хіба?

Тетяна поклала йому руку на плече:

— Ти щирий хлопець був. Геть молодий.

Справді, Михайлові тоді не було й тридцяти, а матері — страшно й тепер подумати — за сорок. Перед смертю — дивна забаганка — просила чоловіка, аби поминки були по-сільському, з усіма перемінами, і щоб увесь куток зійшовся. І без того прийшли всі — матір любили. Приносили хто що міг, готували вдома каші горохові, пшоняні, гарбузові, якесь вариво з кукурудзи, яловичини і трохи свинини — варили, тушкували й смажили його тут, на кухні; керувала тим Євдокія Пилипівна, і Тетяна, тоді молода, яскраво вродлива, ще незаміжня, допомагала їй. Живий був тоді ще дід Шудра, фотограф; він здавався ожилим Мафусаїлом, було йому далеко за вісімдесят. Дід приніс у двір свій апарат, знімав поминки і фотографії зробив — Михайло йому допомагав у домашній лабораторії.

— Ти діда свого згадуєш, Онисима Христофоровича?

— Хіба ти його пам'ятаєш? — здивувалася Тетяна.

— Завжди добрим словом. Аби не він, Таню, навряд чи я у художники подався.

— Ну, а ми з мамою чи й вижили б — хтозна. Аби не він. І твій батько. Ти ж знаєш…

Михайло поглянув на Тетяну. Обличчя її посуворішало і стало мало не чужим. Ясна річ — згадала батька і ті нещастя, що їх він залишив сім'ї, рятуючи свою дорогоцінну шкуру.

— Ти де працюєш? — спитав Михайло, аби перемінити тему, що, як видно, і досі була Тетяні надто болюча.

— Читала в університеті, а тепер — у комерційному вузі, пристойному. І там немає вікового цензу. Бо ректор університетський затявся: чи ти професор, чи доцент, доктор наук чи кандидат, а як підійшов пенсійний вік — звільняй місце молодшим.

— А йому самому скільки?

— Отож-бо.

— Такого, по-моєму, ніде не заведено. Навпаки. Чи я помиляюся?

— Ні, Михайле, в сусідів наших європейських такого немає.

— Що ти викладаєш?

— Філологію. Здивований?

— Якби теоретичну фізику — то я з лавки впав би. Хоча й філологія — не мед. Якщо українська.

— Чого ж? — сказала Тетяна. — Я всерйоз узялася. Без огляду на кон'юнктуру. Скільки твої колеги понамалювали Леніна з колодою, Сталіна на трибуні, Хрущова на кукурудзяному лану, Брежнєва на "Малій Землі"?

Тепер усміхнувся Михайло.

— Я — не малював. А от гасла писав. "Народ і партія єдині". Панно малював по клітинах — "Ми прийдемо до перемоги комуністичної праці". Гроші заробляв. Молодий був. Ати знаєш, коли я звідси вибрався і ще

Європою тинявся, наш соціалістичний реалізм у моду входив. Купували бюстики Леніна, спортсменок з веслом, плакати з радісними пиками щасливих металургів, шахтарів і колгоспників. Живопис, ідеологічно наснажений, добрих грошей коштував. Митниця не заважала. По-моєму, рідна комуністична думала, що несе в розтлінну Європу світло своїх ідей. А Європа реготала до веселого проносу.

— Як-як? — Тетяна мало не розреготалася.

— Вибач, не час і не місце…

Поминальники на куренівському кутку, як загалом будь-де в Україні, не збиралися розходитися, як годилося б за звичаєм, бо коли ще буде нагода отак зібратися разом, посидіти за столом та ще й при чарці?

Уже добряче смеркло, і Галина Яківна ввімкнула світло над столами, навколо лампочок закружляла настирлива комашня; жінки почали виводити з-за столу надміру підпилих чоловіків, бо дехто з них намагався заспівати, забувши, з якої нагоди прийшов у цей двір.

На всю цю слов'янську демократичну учту дивився з фотографії, обперезаної у кутку жалобною стрічкою, Єфрем Іванович Джміль, на фото зрідка поглядав його син Михайло Єфремович, прощаючись з тими, хто підходив, аби сказати якесь своє утішне слово або потиснути руку. До Галини Яківни теж підходили не знайомі Михайлові, а часом і Євдокії Пилипівні жінки, про щось перемовлялися і йшли, часом кивнувши головою до Михайла, а коли й так, не прощаючись.

— Тобі, Михайле, з Галиною Яківною доведеться говорити. Не здумай її тут лишати. Даси палець — руку відкусить.

— Мамо, не треба, — Тетяна взяла зі столу яблуко, хотіла надкусити, а потім поклала на місце. — Михайло сам розбереться, що й до чого.

— Авжеж, вона тобі голову поморочить, — невдоволено буркнула Євдокія Пилипівна і пішла на дальній куток стола.

Підійшли Василь і Степан, довгенько тисли руку Михайлові, плескали по плечах.

— Що треба — ти кажи. Ну, по господарству. Може, дах, чи огорожа, чи ворота. Це ж ми паркан ставили, коли Єфрем Іванович ще живий був.

— Добра робота, хлопці, — похвалив Михайло. — Роздивлюся тут, ще зустрінемось.

— Ти як, назовсім чи знову за бугор? — Степан ніколи не був дипломатом.

— Побачимо, — усміхнувся Михайло. — Тепер Україна наша.

— Ще не вмерла, — саркастично мовив Василь. — Як свої ж не додушать, то виживе.

— Чого це ти?

Михайло згадав давню манеру Василя усе піддавати критиці. Полетіли космонавти — небо дірявлять, толку з того людям жодного. Хрущов комунізм пообіцяв — другого пришестя тисячі років ждуть, а чи дочекаються? Комуністична партія — розум, честь і совість епохи, а ми, безпартійні, виходить, безсовісні й дурні?

— А того, що в отій колоді нагорі всі карти краплені. Перевертні — що один президент, що другий. їхні вишиванки на червоній підкладці. Зброю — здали, Севастополь — віддали. І шиї на північ як повернуло свого часу, так і досі ходять "налєво рав-няйсь!".

Михайло бачив, як усміхається самими очима Тетяна.

— Ви, хлопці, Михайла з пантелику не збивайте. Він додому приїхав, а не на сесію парламенту. Ще встигнете погомоніти.

— Твоя правда, Тетяночко, красунечко наша. — Степан торкнув Василя: — Ходімо, політикане, ми тебе у Верховну Раду висунемо, будеш там патякати. Бувай, Михайле, не сумуй, усі там будемо. Тримайся.

Вони пішли. Михайло дивився услід колишнім своїм друзям.

— Летить час…

— Тільки зараз помітив? Цікаве спостереження. І оригінальне.

— Стареча схильність до банальних слів.

— Чого ж банальних — так воно і є. Теж мені патріарх.

— Ходімо посидимо на батьковій лаві. Чи ти вже додому збираєшся?

— Посидимо. Про себе розкажеш?

Батько любив цю лаву в глибині двору за кущами бузку. Дивна річ — чомусь Михайло згадав про це: батька ніколи не діймали ні мошка, ні комарі. Сядеш біля нього на хвильку — і мерщій тікати, бо попечуть і шию, і руки, і ноги, а він сміється: "Не люблять вони шкіряного духу, а ви солодкі (то Михась і мати), їм до вподоби".

Над головами дзуміли комарі, і Михайло видобув з кишені пачку німецьких сигарет — ще там лишалося кілька.

— Ти не проти?

— Ні, звикла. Всі мої чоловіки були курці.

— Чоловіки? Багато?

— Троє, Михайле, троє було. Єфрем Іванович казав, що й ти там самотою не витримав.

— Так.

— І діти є?

— Син.

— Бачиш, син. Справжній Джміль. Самі сини.

— Ти краще про себе, Таню. Я ж нічого не знаю. Не забула, як квіти на поріг щоранку клав?

— Малий ти був до дівки дорослої залицятися, — засміялася Тетяна. — Звичайно, пам'ятаю.

— Ти як була красуня, так і досі не зів'яла. У мене жінка вродлива, і молодша значно, а посади вас поряд — ніхто не вгадає, котра старша.

— Михайле, кинь ти, їй-богу, примітивні компліменти. Сама знаю — стара баба за фасадом.

— Фасад — на тисячу доларів.

— І ти нівроку, як на те. Чесно кажучи, думала, що тебе оті мандри перемелють і зістарять завчасу, а ти у батька вдався — він у дев'яносто ще дрова рубав.

На темне глибоке небо викотився повний місяць, зірки при ньому поблідли, та й міські вогні не давали їм сяяти на повну силу, як це завжди буває у серпні. Біля столу ще поралися жінки — було що прибирати; тепер, коли поминальники розійшлися, ритуал відправлено, вони не стишували голосів, проте Михайло й Тетяна до їхніх перемов не дослухалися.

Тетяні батько мало не перекреслив усе життя. їй було років шість, коли Григорій Онисимович, партійний діяч міського калібру, раптом яку воду впав. Приходили якісь люди, довго розпитували про щось матір, кілька разів забирали її з собою, і дід, шанований усіма директор заводу, не спав ночами разом із своєю дружиною, бабою Марією, бо тоді і над ним, двічі орденоносцем, зібралися лихі хмари.

Врешті хмари вродили важким, свинцевим дощем. Діда було заарештовано за промислове шкідництво і співчуття якійсь опозиції; баба Марія, яка ніколи не приховувала, що була ріднею Терещенкам, також зацікавила енкаведистів — її було ув'язнено. Коли не стало ні чоловіка, ні батьків, квартиру, велике затишне помешкання у дореволюційному будинку на Пушкінській, було реквізовано, і Євдокія Пилипівна Шерех з малою Тетянкою опинилися просто неба. Ніхто з тих людей, що товклися біля її батька на роботі, аби той звернув на них увагу, ті люди, які знаходили будь-який привід, аби напроситися в гості і аж захлиналися, висловлюючи йому і партії свою відданість, не схотіли прихистити жінку з дитиною, боячись за власну шкуру. На кілька тижнів поселилися вони в кімнатці їхньої веселої хатньої робітниці, яка нічого в житті не боялася, але жити за ширмою у кутку, слухати нічне чоловіче сопіння і переспів пружин металевого ліжка під спиною жінки, котра виконувала шлюбний обов'язок не без задоволення, було справжньою катівнею для матері, і невдовзі вона з Тетянкою пішла через усе місто на Куренівку до свекра, якого бачила по суті лише раз, на весіллі, — Григорій, чоловік, чомусь не запрошував Онисима Христофоровича в гості і сам нечасто його навідував. Євдокія Пилипівна вела малу доню Хрещатиком, з Думської площі вони піднялися вгору, ішли довго, мала втомилася, пхинькала. Мати взяла її на руки, посиділа на лаві у дворі

художнього інституту, а потім подалася Вознесенським узвозом на Поділ.

Той дивний маршрут мати не раз пригадувала — через те Тетяна так докладно оповідала про нього. Коли невідь-куди і чому шик Григорій, разом з ним пощезли всі документи, всі чоловікові папери. Лейтенант НКВС, який керував обшуком, не міг повірити, що в квартирі нічого не лишилося, окрім білизни і одягу Григорія Шудри. Годинами він допитувався в Євдокії Пилипівни, з ким чоловік дружив, хто до нього приходив додому у справах або просто так, у гості, чи не мав коханки. Останнє запитання настільки обурило Євдокію Пилипівну, що вона, не звикла до брутальності з чийогось боку і сама не здатна на замашне слівце — не так була вихована, спалахнула і сказала лейтенантові: "Роги звичайно ростуть у чоловіків, запам'ятайте", Відкіля їй було знати, що стріла влучила в "яблучко": енкаведист на днях застукав молоду дружину з колегою. Про його прикрощі ця жінка знати не могла, однак він спаленів і почав кричати, що виведе на чисту воду всіх ворогів радянської влади, в тому числі й їхніх посібників, хоч як би вони маскувалися і де б переховувалися. Він раптово закінчив обшук, Євдокія Пилипівна довго прибирала у квартирі після нашестя і випадково знайшла у кишеньці для годинника в чоловікових штанях не помічений нишпорками маленький записник, де серед номерів телефонів, якихось ініціалів, з тими номерами пов'язаних, була уренівська адреса батька Григорія. Записник Євдокія Пилипівна спалила у каміні — на всяк випадок, а куренівську адресу запам'ятала.

Дісталися вони туди далеко по обіді. Онисим Христофорович був на роботі, і Оксана Климівна, вочевидь, і досі ображена ним, що ані син, ані невістка не родичалися, як заведено у людей, влаштувала Євдокії Пилипівні справжній допит, хоча не могла не знати, не відчувати, що перед нею онука і невістка.

Врешті вона заплакала, припинивши свою дурну гру, всадовила сонну Тетянку обідати, вклала Євдокію відпочивати і довго ще схлипувала, жаліючи зниклого безвісти сина і його упосліджену родину.

Надвечір прийшов старший Шудра. Таня тоді вперше побачила свого діда: субтильного, на відміну від огрядної бабусі, з вусами і борідкою, у смугастому короткому піджаку, краваткою, зав'язаною товстим вузлом під комірцем сорочки, кінчики якого було прищебнуто ґудзиками.

— Пам'ятаєш такі речі?

— Досі. Як сьогодні.

— Я гадав, у мене добра пам'ять. Але щоб така...

— Заговорила я тебе.

— Таню! Облиш...

Вони, ці нові Шудри, відтоді залишилися на куренівському кутку, і Михайло, ще малий, запам'ятав дівча, що з'явилося на їхній вуличці.

Онисиму Христофоровичу теж довелося мати справу з міліцією й енкаведистами, котрі розшукували сина, ще недавно шанованого партійця, а тепер — невідомо кого. Люди у формі і в цивільному були впевнені, що батько достеменно знає, куди подівся син, не вірили йому, тягали на допити. Онисим Христофорович намагався з'ясувати, у чому звинувачують Григорія, але нічого певного не почув. Він сам нічого не розумів і якось висловив наївну думку, що його син виконує якусь таємну місію, про неї ніхто — ні він, ні нижчі підрозділи влади — не мусять знати. Слова ті було потрактовано в НКВС як спроба перешкоджати слідству, Онисима Шудру мало не посадили. Врятувало дідуся те, що його знало керівництво: фотограф Шудра не раз робив групові знімки вищих чинів з усяких урочистих нагод, багатьом збільшував портрети — для казенних потреб і для хатнього вжитку, всі матеріали — пластини, негативи — здавав під розписку. А ще — так потім думав і говорив у сім'ї Онисим Христофорович — його відпустили, аби батьки, невістка й онучка слугували приманкою на той випадок,

якщо Григорій раптом об'явиться. Коли живий. Цього, звичайно, він не казав, але був готовий до найгіршого.

Михайло знав історію колишнього знайомого і приятеля Джмелів — коли був цілком дорослим, тато оповів, звичайно, без подробиць, одіссею сусіда. Тоді вона, ота історія, видалася Михайлові мало не фантастичною. Малий Михайло пам'ятав, що при німцях до батька приїздив якийсь чоловік, що той самий чоловік подовгу бував у будинку навпроти, але що цей незнайомець — Тетянин батько, Мишко не міг знати. Не через те, що йому ніхто не казав — ні батьки, ні Тетянка, котра на тоді стала своєю на кутку, — просто у вісім-дев'ять років хлопці не цікавляться справами дорослих, живуть у світі, сповненому своїх таємниць, пригод, відкриттів.

Навіть нашестя чужинців сприймалося як велика й небезпечна, та все ж таки гра, що неодмінно закінчиться на користь винахідливого і сміливого товариства малих розвідників світу, згуртованих майже однаковим віком, спільним куренівським кутком, знайомим до найменшого камінця вуличної бруківки, найпотаємнішої печери в горбі, і спільним почуттям неприязні і майже рефлекторної, тваринної ворожості до людей у чужинській формі, з гавкучою мовою і не пояснимою для дітлашні безжальною зверхністю щодо захопленої ними землі, повітря, людності.

Григорій Онисимович Шудра об'явився у Києві наприкінці сорок першого року, коли окупаційна влада надійно контролювала місто. Перш ніж шукати сім'ю, він, жертва репресій з боку радянської влади — так він тепер іменувався, запропонував свої особливі послуги новому порядку, суть яких зводилася до розшуку колишніх однопартійців, якщо такі лишалися у місті. З німецькою акуратністю було перевірено його особу. В архівних паперах НК.ВС, що потрапили до окупаційних властей, значилося ім'я Шудри Григорія Онисимовича, заведено було на нього справу як на троцькіста та українського буржуазного націоналіста одночасно. Був серед іншого чийсь донос: мовляв, у молодості Шудра співчував Центральній Раді. Цього німцям виявилося достатньо, аби

колишній партійний апаратчик посів місце в управі. Його забезпечили реквізованим одягом, дали окрему кімнату в комуналці на Великій Житомирській, талони на харчування і гроші.

Тетяна пам'ятала, як серед зими у їхній двір, завалений снігом, зайшов незнайомий чоловік. Вона саме сиділа біля віконця, виглядала подружку — та мала принести циганську голку для матері, аби залатала порвані краєм галош унизу доччині бурки.

Чоловік ішов вузькою, пробитою дерев'яною лопатою в снігу стежкою впевнено. "Хтось іде!" — крикнула Тетянка матері, і та пішла до зачинених на гачок дверей, відчуваючи холодок страху між лопатками, звичний останнім часом стан.

Євдокія Пилипівна впізнала прибульця тієї ж миті, як прочинила двері у холодні сінця. За чотири з гаком роки, відколи загадково і зловісно для сім'ї зник Григорій, вона передумала всяке і зрештою постановила собі не чекати на нього. Ні, не в тому сенсі, як деякі жінки, пускаючись берега, перекреслюють минуле подружнє життя, покладаючи вину на зниклого (отже, зрадливого) чоловіка. Вона вирішила, що Григорій загинув, переконала себе в тому, адже бачила і чула, що коїлось тоді; але десь на денці душі не вмирала надія на загалом неможливе, та все ж таємно очікуване попри все диво.

У неї не було сили не тільки обійняти чоловіка, а й мовити слівце до нього. Відчинила двері і заклякла, аж потім коліна їй підігнулись. Григорій встиг підхопити дружину. Тетяна зрозуміла, що додому повернувся батько. Вона опустила руки по боках теплої спіднички, перешитої для неї матір'ю з власного гардероба, і дивилася, як прийшлий (батько! батько!) кладе маму на тапчан, розщібає кохтину під її горлом.

— Таню, води! — хрипко сказав чоловік, і Тетяна впевнилася: так, це її, її тато.

На шум вийшла з глибини дому Оксана Климівна, кинулася до сина, не вірячи своїм очам.

Вечеряли того дня пізно. З такої нагоди Онисим Христофорович видобув з потаємного схову пляшку казенки, ще радянських часів. Весь куток німці обшукали, але особливого грабунку не було — полювали на зброю, хоча курей поменшало, та й салом, як знаходили засолене в кадубах, не гребували.

Ще трохи лишалося часу, тож вечеряли при світлі лампи. Тетяна запам'ятала великі, розмиті тіні на стіні, вона сиділа спиною до запнутих легкими літніми ковдрами вікон, а батьки навпроти, і тіні були їхні. Невдовзі її відправили спати, але вона опиралася, і кінець кінцем її поклали тут, у їдальні, на дивані, під стінкою, вкрили важкою ватяною ковдрою, купленою Онисимом Христофоровичем ще в часи непівські. Заснути Тетянка не могла, ловила кожне слово, мовлене при тій таємній вечері.

Про те, що його особою почав цікавитись НКВС, Григорію натякнув один із оперативників, свого часу врятований Шудрою від партійної чистки. Що означала подібного роду цікавість, Григорію не треба було пояснювати. Хоча він добре знав усе місцеве керівництво всесильної установи, звертатися до них не мало сенсу: у кращому випадку заспокоять, аби потім прискорити процес полювання, щоб звірина, бува, не зникла з території, позначеної червоними клаптями прапорців.

Отоді і виник у нього план втечі з міста, що могла врятувати, як здавалося Григорію, не тільки його самого, а й сім'ю. Вирішували дні, а може, години. Потрібні були документи. Відкинувши різні варіанти, він зупинився на найпростішому, як йому здавалося. Виписуючи партійні квитки, канцелярія інколи робила помилки. Щоб не псувати дорогоцінні номерні книжечки, писарі користувалися спеціальною рідиною, що геть виводила текст, не пошкоджувала папір і не залишала слідів. Дістати ту рідину великої проблеми для нього не становило; як це робиться, він

бачив на власні очі, тож пізно увечері у службовому кабінеті, як середньовічний алхімік, став чаклувати над паспортом.

Через два дні на Донбасі, охопленому трудовим ентузіазмом, серед десятків тисяч приїжджих, котрі бажали зробити свій внесок в індустріальний поступ країни і при цьому заробити грошей, об'явився Григорій Онисимович Мудраш, різнороб з Коростеня, котрому запраглося грошенят на купівлю мотоцикла. Прізвище придумалося само собою, "Ш" на "М" перемінити легко, додати ще якусь літеру не становило труднощів. Рік народження на всяк випадок також змінив. Найбільше мороки було з місцем народження, але і з цим завданням він упорався.

Подаватися на велику шахту — Григорій добре розумів, відділи кадрів там не пальцем роблені — було небезпечно. Він мандрував Донбасом, перебрався на Луганщину, знову повернувся, очікуючи, аби хоч трохи поменшала хвиля народного гніву проти шкідництва на шахтах і у важкій промисловості, а відповідно, і знизився градус пильності органів безпеки. Гроші потроху танули. Врешті-решт Григорій подався на соляні копальні. Заробіток там був менший, зате й ризик — так само.

Як наші відступали, Григорій переховався від мобілізації — симулював черевний тиф, лежачи в сарайчику за хатою, де наймав куток (він сказав домашнім, що в діда; насправді ж — в удови загиблого шахтаря, котра давала йому місце біля себе в ліжку, була не проти випити чарку за будь-якої нагоди і співала сороміцьких пісень).

Коли німецькі війська окупували Донбас і сформувалася така-сяка місцева влада, Григорій пішов по дозвіл навідати рідних у Коростені. Перепустку дали йому не відразу, але зрештою відпустили — з умовою повернутися у місячний термін.

"То ти що, знову поїдеш на Донбас?" — спитала Оксана Климівна. Григорій усміхнувся: "Мамо, я тепер тут на службі, все гаразд". — "На якій службі?" — Онисим Христофоросич поставив повну чарку на стіл. "В міській управі. Ви у повній безпеці. Дали кімнату. Як хочеш, Дусю, можете завтра переїхати з Танею. Скоро матимемо і квартиру. А кімната велика, місця повно". — "Надовго?" — спитала Євдокія Пилипівна. "Що — надовго?" — "Кімната, квартира, управа — надовго?" — "А, ти про це. Гадаю, що так. Не будемо зараз, знаєш… Я такий щасливий, що бачу вас усіх…"

Батькові він запропонував роботу: дозвіл на відкриття власного фотоательє, приміщення у центрі. Але Онисим Христофорович відмовився. "Знаєш, сину, я знімав Центральну Раду. Де вона? Знімав твою червону гвардію — здиміла. Почну знімати "новий порядок" — Бог його знає, що з того вийде".

Від будинку почувся голос Євдокії Пилипівни, вона гукала дочку, яка затрималася на поминках.

— Ми тут, мамо, гомонимо. Ходи до нас.

— Пізно. Додому не хочеш?

— Мене Михайло проведе, — заспокоїла Тетяна. — Ще трохи посидимо. А ти відпочивай.

— Ну, то я пішла.

Круглий, повний місяць стояв просто над їхніми головами. В його молочному світлі подвір'я здавалося присипаним тонким шаром борошна.

— Багато говорю, — сказала Тетяна. — Ніколи не думала, що про це згадаю.

— Хоча ти мене шмаркачем тоді дражнила, однак і я пам'ятаю, яку війну твій батько до нас заходив. Довго вони говорили.

— Я знаю, про що. Єфрем Іванович залив йому сало за шкуру: і німцям служиш, і в газетках лайно друкуєш, як житимеш з усім оцим? Батько жалівся, що Єфрем його не празнує. Добрий батечко в мене, що й казати…

— Він живий?

— Живий, Михайле.

— Це ж йому, як моєму — за дев'яносто? Де він?

— Десь у Канаді. Пише, яким героєм був, як боровся з совєцькою владою. Прислав нам книжку своїх віршиків — років із сім тому. Графоман старий. Через нього і матері життя не було, і мені. Знаєш, Михайле, мені так здається, що людей все-таки не з одного матеріалу роблять. Твій тато — з граніту, з каменя. А мій — з пемзи легкої, пористої. Після війни взялися з'ясовувати, хто такий Шульженко, котрий у газетках прославляв новий порядок, що відродить Україну. Його самого не знайшли, де там — у Львів на початку втік з німецькою перепусткою, коли тут смаженим запахло, а далі — галасвіта. А нам — дісталося. Мало не посібники зрадника, ворога народу, запроданця і так далі — весь гарнір. Матір мало не посадили, а мене батькові подвиги дістали спочатку в школі, а далі — в університеті. Знаєш, скільки разів я подавала документи? Тільки з третьої спроби прийняли, і то завдяки чоловікові.

— Як це? У тебе закохався професор?

— Бери вище. Гебіст, до університету приставлений. Я цього, звичайно, не знала. Лестило, що не шмендрик — а їх коло мене завжди рій кружляв, — мужчина, певний себе, вродливий, не слину пускав,

шукаючи способу, як дівку звабити, а покликав заміж. Що не кажи, а то був вчинок. Усе ж знав про сім'ю, про мене і на прізвище не зважив.

— До чого тут прізвище?

Тетяна засміялася — стиха, аби не полохати світлу поминальну ніч.

— Я ж не просто так у філологію подалася. Дід до словників привчив. Ще школяркою слова з Грінченка виписувала і запам'ятовувала. Там і знайшла наше прізвище. Знаєш, що воно означає?

— Ну, щось таке шорстке, жорстке, може, кору дерева?

— Аби ж то. Наложниця, жінка незаконна.

— Мабуть, у заміжжі прізвище поміняла?

— Знаєш, ні. Чоловік наполягав, а я — хоч стріляй. Коли дізналася, що в нього за професія, здивувалася, мало не героєм вважала. Ну а як же: проти течії пішов, дівку з підмоченою біографією порятував. Потім, звичайно, те заміжжя боком виходило: у групі на мене дивилися скоса, в аспірантурі теж. Мабуть, вважали, що і в мене погони на сідницях…

— Ти як була на язик гостра, так і лишилася.

— Може, я несправедлива і невдячна, він же для мене все, що міг, зробив, але… Бачити, як викладачі — ніби пристойні люди, професори, декани, парторг університетський — мало не колінкують перед офіцером таємної служби, ще й до тебе всміхаються улесливо… Виходило, не я аспірантуру з готовою дисертацією закінчила, не я кандидатську захищала, а його гебістські зірочки. А коли в нас тут чергове полювання на відьом почалося і він мусив на пристойних людей заводити справи, я не витримала. Просила його звільнитися з органів, наївнячка… "Безпека держави, підвалини устрою, аби не ми, все б пішло

шкереберть", — наслухалася... Пропадав десь, бувало, й на тиждень, — справи. Які? Таємниця. Докторську я захищала в інституті мовознавства, керівником був пристойний чоловік, скептик щодо офіційної тези про двомовність. Раптом мені благовірний каже: "Зміни керівника, він за німців викладав, у нас його каяття і запевнення, а, бач, розперізується..." Не повірила, спитала напряму в Івана Васильовича, чи правда. Він подивився сумно. "Ви були в окупації дитиною, а я мав сім'ю, дітей. Безпартійний — то й не вивезли в евакуацію, а куди мені з малими? Викладав. І актори грали в театрі, і співаки виступали в опері, і робітники працювали. Не ми ту війну затіяли. Не німецьку ж я викладав — українську. Якщо у вас проблеми — я ж розумію, перейдіть до когось іншого, домовлюся..."

— І ти погодилася?

— Ні, не могла. Відклали захист до ліпших часів. А з чоловіком розлучилася. Будеш сміятися: поки я свою штольню у науці видовбувала, мій коханку завів, справжню шудру. Почали вдома гроші зникати. Я на тоді добре заробляла, друкувалася, лекції у "Знанні" читала. Кожна жінка вміє свої гроші рахувати. Раз дивлюся — півсотні нема. Другий — сотня кудись подівалася. Питаю, чи не брав, — обурюється. Кінець кінцем на гарячому застукала. Отоді й розлучилися. Смішно, але він просив кар'єри не псувати, взяти все на себе: мовляв, дітей немає. Плюнула, погодилася. Хоча тоді, даруй, Михайле, я від абортів стомилася. Варто штаньми переді мною потрусити — і готово. На знак вдячності чоловік мені квартиру залишив, сам подався до коханки.

Тетяна замовкла. Над головами дзуміли комарі, товкли ступу.

— Знаєш, шкодую дуже за одним: дітей не надбала. З другим чоловіком сподівалася, але пив він дуже, боялася, щоб дитина ущербна не була.

— Усі п'ють, Тетяно.

— Та, мабуть, не так. Актор він був, і не з другого десятка; герой-коханець і на зріст, і на вроду, і талантом не обділений. Тільки розуму Бог не дав. Допився до того, що вночі зі спальні туалет зробив, намочив у кутку шпалери, паркет. Лебедине озеро…

— Ну й гумор у тебе…

— Аби не почуття гумору — вбила б його. Мені в ноги падав, каявся, молив, обіцяв, але щось всередині спрацювало, як стоп-кран у поїзді. Дивлюсь на його благородне обличчя, а бачу, як з-під нього тече. Мати його приходила, благала, але не змогла я. Це мені тоді вже за сорок було. Думала — все, ігри скінчились, сезон закрито, далі — тільки наука.

— Не так сталося, як гадалося?

— Отож. Утретє заміж вийшла. Добрий був чоловік. Старший за мене, лисий, як коліно, а обличчя живе й очі гарні. Математик, член-кор, розлучений. Він мені — уяви — дитинку зробив. На жаль, мертвим хлопчик народився. Мабуть, старая була вже для такого. Дуже він переживав, чи не більше, ніж я. Жили ми добре, по-людському, та недовго. Рак. Нічого не могла медицина. Та й нині не може… — Таня глянула на темне небо. — Ну от, прийшла північ, і Шахразада припинила дозволену мову… Забалакала тебе, вибач, не знаю, чому тебе навантажила.

— Бо, мабуть, своїм досі вважаєш.

— Може, й ти колись про себе розповіси. Ти ж не скоро поїдеш?

Десь нагорі, де кінчалася їхня вуличка, на белебні чи в чиємусь дворі загавкали й затихли собаки. Михайло довів Тетяну до хвіртки.

— Знаєш, Михайле, мені страшно стає, коли подумаю, що все — кінечне. Почуття, мрії, плани, нарешті, життя. Так шкода стає тих, хто пішов, а ще дужче — себе. З тобою такого не було?

— Я, Таню, фаталіст. Чи думати про свій останній день, чи не думати — все одно він колись настане. Ніхто не виняток, навіть біблійні старці, котрі жили і вісімсот, і дев'ятсот літ. Не переймайся. День такий. Ти тепер з мамою?

— Ні, навідую частенько, інколи й ночую. До себе забираю — не хоче. Звикла тут. Каже, що у центрі дихати нічим, робити їй нічого, а тут земля, квіти, дерева, город, кури, сусіди — ніколи розлежуватися та болячки колекціонувати.

— Має рацію. Старі дерева не пересаджують…

IV

Прокинувся Михайло від того, що у прочинене вікно, навмисне залишене так на ніч, аби хоча б трохи розворушити кімнатну задуху, залетів горобчик. Певне, рятувався од ворони чи шуліки і знайшов шпарку у тюлевих шторах, а назад не міг її відшукати, бився крильцями під стелею, підлітав до вікна, неспроможний пробити прозору тканину вутлим своїм тільцем; врешті зачепився кігтиками за нитки тканини і завис на шторі з розпластаними крилами. Михайло взяв горобця в долоню, відчув, як скажено б'ється маленьке серце бідолахи, розтулив завісу і випустив пташку. Горобець пурхнув і зник серед листя і неба так швидко, що Михайло не встиг простежити його політ. "Мабуть, неволі злякався дужче, аніж хижака".

А ще він подумав, що колись, ціле життя тому, сам був схожий на цього горобця у пошуках виходу, весь налаштований на рятівну втечу, одначе ніхто тоді не поміг — лише випадок і немислима удача.

За будинком, поміж яблунь, недалеко від стежки, що вела нагору, батько свого часу, коли на куток провели воду у трубах, збудував душову: три стінки з дощок, четверта — двері. Над халабудою — металічна бочка літрів на сто, списана на фабриці. Горловина з різьбою для корка-заглушки — заводська робота — була припасована збоку, а не на днищі, тож приварити лійку душа не становило труднощів, кинути нагору трубу водогону — так само. Батько хотів, аби першою під душ стала дружина, прийняла роботу, але мати, селянське дитя, соромилася. "Та хто тебе там побачить, от, їй-богу, на річці ж купалася? І люди ж кругом були? А тут — голуби й ластівки, якщо й побачать, то не зурочать і нікому не розкажуть".

Першими, кінець кінцем, пішли батько з сином під трохи нагріту сонцем, але бадьору, різкувату воду. Мати прилучилася до досягнення цивілізації поночі, виставивши чоловіка охоронцем — на всяк випадок.

Відстоявши вахту, вже вдома, батько казав дружині: "Все-таки треба було вдень, вночі від тебе таке сяйво, що всі кажани з кутка поприлітали". Тоді Михайлові незграбними здалися батькові слова, а скільки в них було ніжності — зрозумів лише тепер.

Стоячи під струменями душу, Михайло на якусь хвилину відчув справжнє блаженство, перестав існувати у часі і просторі, забув про все на світі. Реальними були тільки пружні прутики води, що стьобали по голові, плечах, колінах, подаючи ще не зів'ялому тілу сигнали енергії та бадьорості, голосу яких так виразно Михайло не чув давненько.

Галини Яківни не було видно, тож Михайло заходився біля сніданку сам. Знайшов у холодильнику яйця і сало, поставив пательню і чайника. До їдальні не пішов, розташувався у кухні.

У листі — Михайло перечитав його двічі і мав читати іще, аби до кінця зрозуміти наївний, але важко розгадуваний тайнопис, — батько

лише один раз згадував про жінку, яка з'явилася у його житті, коли залишився сам-один.

Років десять жив батько самотою. Лише незадовго до втечі Михайло, скалічений і, здавалося, геть розчавлений тим, що принесла йому безоглядна любов, повернувся в рідний дім. Аби була мати, він прихилився б до неї чи, найпевніше, вона сама тільки їй відомою стежкою дісталася б до синового серця, а батькові він не міг сповідатися. До честі Єфрема Івановича, жодного разу він не робив спроби порозумітися з сином, поводився так, ніби нічого не сталося: просто син відбув тривале відрядження, а тепер, як і належить, нарешті поряд.

Уже потім, коли втеча стала реальністю, у довгих мандрах і поневіряннях, пережити які допомогло тільки відчуття свободи від правил гри у середовищі, в якому несила було далі мімікрувати, Михайло почав розуміти, що пережив і передумав батько, майже щодня навідуючи дорогу могилку і повертаючись до вигаслого сімейного вогнища.

Галина Яківна з'явилася у житті батька, коли слідом за дружиною він утратив і сина. Так тепер думав Михайло, і гадка та була недалека від істини.

Євдокія Пилипівна — він це пам'ятав — сказала не вельми приємні слова на адресу жінки, яка прожила по сусідству чи не два десятки літ, але то могли бути суто жіночі рахунки, аж до банальних ревнощів — це почуття не має вікового цензу. Михайло, певно, забув би сказане тіткою Явдохою, але в батьковому листі було сказано, аби обійшовся з нею по-людському, однак не мав ілюзій: Галина Яківна претендуватиме на дім, бо надміру любить гроші. "Не слухай, що вона казатиме, — це не її дім, і невідомо", хто кого доглядав, вона мене чи я її".

У листі Михайло знайшов зізнання, яке могла дозволити собі людина лише на останньому порозі, занісши ногу над межею між існуванням і небуттям: "Михайле, вважай себе щасливим, що не мусиш відплатити комусь за мою смерть. Я за твого діда відплатив. Мучуся, але каяття нема. Може, я поганий християнин — на тому світі скажуть".

Якось, уже студентом, Михайло набрався рішучості і запитав, чи правда, що батько спалив хату в кінці вулиці. Ще була жива мати, відповіла вона: "Ніколи не вір тому, що мовиться позаочі. Хай прийдуть і скажуть у вічі, отоді тато і відповість". Батько тільки махнув рукою: "Живи спокійно".

Якою ж мала бути сила ненависті, аби жити стільки літ з почуттям справедливості вчиненого — страшного, непоправного, але єдино можливого для цільної батькової натури... Скільки таємниць ховається в глибині часу, скільки випробувань долі витримує людина у житті — тривалому, як батькове, короткому, як мамине...

Михайло тільки останнім часом почав ловити себе на тому, що зайве, надміру розмислює над питаннями, на яких ніколи раніше не зупинявся, вважаючи, що раз і назавжди вирішив не перейматися безплідними розмірковуваннями над смислом існування, сенсом життя. Коли ті не першої свіжості, одвічні і довічні питання раптом, без будь-якої причини поставали перед ним, він, тікаючи од відповіді і знаючи, що якоїсь універсальної формули не винайде, як не винайшло її людство, хоч якими глибокими, серйозними були спроби розумних його представників кинути бодай промінець світла на все-таки не підвладну до кінця розумінню просту, здавалося б, проблему, починав кпинити із себе, з нерозгаданих питань, врешті пояснював свій стан нападами іпохондрії — провісниками недалекої старості. На тому його філософські вправи закінчувалися, бо — без жодного лукавства і знижок — віку свого він не відчував. Особливо коли брався до роботи, що заволодівала всім його єством, ставала (і була, зрештою) смислом існування як фізичного, так і духовного.

Михайло закінчував снідати, коли до кухні зайшла Галина Яківна, привіталася тихим чернечим голосом. З базару принесла зелень і молоко. "Тут на тиждень усього лишилося — і м'яса, і риби, не знаю, що з тим робити, півпогреба заставлено". — Галина Яківна не підводила очей, говорила чи до Михайла, чи до себе. "А ви пороздавайте по сусідах, щоб не пропало". — "Я теж так думала, але без вас не могла, гроші ж ваші, Михайле Єфремовичу. У мене тут ще залишилось". — "Що?" — не зрозумів Михайло. "А гроші. Ви дуже багато дали, я ось вам до копійки".

Михайло поставив чашку з недопитою кавою — добре, що привіз із собою, на господарстві кави не було, лише чай, і то зелений, якого він не любив. "Залиште собі, Галино Яківно, я вам дуже вдячний, ви стількох клопотів мене позбавили". — "Ні, ні, тут справді дуже багато". — "Грошей ніколи не буває забагато," — Михайлові треба було закінчити малоприємну розмову, і ця тривіальна мудрість мала допомогти.

Галина Яківна замовкла. Михайлові здалося, що на тому поставлено тимчасову крапку. Серйозної розмови він вирішив не починати, хоча розумів, що її не уникнути.

Одначе Галина Яківна почала її сама. З усього було видно, що обдумувала розмову давно, врахувала всі можливі повороти, передбачила природні запитання до неї, озброїлася аргументами, що видавалися їй, вочевидь, неспростовними. Михайло спершу хотів зупинити жінку, а потім налаштувався слухати.

— Не знаю, як ви тут будете, чи довго будете, що вам про мене говорено. Тільки ж двадцять років з Єфремом Івановичем — це ж не двадцять днів. Я його доглядала, господарство вела, очі йому закрила… Може, ви своє про мене думаєте, а я ж йому, небіжчику, за жінку була, тільки що не розписана. До нього, вважай, приросла і до дому. Як подумаю, що нема вже Єфрема Івановича і не буде, — аж серце заходиться…

Вона говорила довго. Михайло слухав, очікуючи, коли скаже, заради чого затіяла цей безрозмірний монолог. Приблизно на таку розмову він і ждав, тож мовчки слухав аж до слів, котрі вивели з рівноваги.

— …Ви там ув Америці…

Галина Яківна говорила, опустивши очі долу, жодного разу прямо не глянувши на Михайла, а тут підвела очі. Не жалоба, не сум були в очах, у миттєвому позирку, а щось схоже на виклик. Ну, що ж, доведеться…

— Я, Галино Яківно, і без вас знаю, де був і що робив. Розумію вас, а от чи мене зможете зрозуміти — не знаю. Скажіть прямо, що й до чого, чого ви хочете? Я в цьому домі народився і теж приріс до нього. Смію запевнити, дужче, ніж ви. Що у вас на думці, — кажіть, все одно доведеться.

Тепер Галина Яківна не пускала очі дошками підлоги, накритими покладеною навскоси, витканою ще матір'ю смугастою доріжкою, дивилася на Михайла прямо, зіниці темних очей звузилися, жалобні нотки голосу випарувалися.

— Отак? Хай так. По-американському, по-діловому. Я, Михайле Єфремовичу, думаю, що заслужила хоч на якусь дяку.

— Яку саме? — Михайло вирішив одразу ставити крапки над "і".

— Я гадала, самі зрозумієте.

— Ні, так не піде. Послухайте уважно. У мене батьків заповіт. Про вас там — ані слова. Не знаю, чи казав вам щось Єфрем Іванович на цей предмет, але так воно є. Для мене батькова воля — закон.

Губи Галини Яківни сіпнулися:

— Отака мені дяка. Тільки ж заповіт — папірець, а люди ж, сусіди, бачили, що я не зайда якась, стільки літ поклала, доглядала… Всі підтвердять, хазяйкою тут була!

— Заспокойтеся. По-перше, доглядали ви не так довго, батько майже до останку ходив за собою. По-друге, сусіди — не закон, та й різне вони бачили. По-третє, наскільки я знаю, жити вам є де. Отже, про цей дім забудьте.

— Даремно ви так, Михайле Єфремовичу. Думала, по-доброму, по-людськи поговоримо.

— А ми ж — як?

— Не так. Заповіт, кажете? А в мене свій заповіт — у суді всі сусіди скажуть, хто має право, а хто ні. Хто громадянин України нашої незалежної, а хто американський гість, котрий батька рідного сто літ не бачив!

Михайло готовий був показати Галині Яківні, де в хаті поріг, аж раптом де й поділося роздратування, він навіть усміхнувся просто в лице новій знайомій.

— Я, Галино Яківно, громадянин тієї ж країни, що й ви. І сто літ — перебільшення. А щодо суду — позивайтеся. Далі слухайте уважно: я можу сплатити певну суму — як відшкодування моральних збитків. Назвемо це так, хоча яка в біса мораль… За однієї умови: сьогодні ж збирайте ваші манатки. Щоб увечері вас тут не було. Скажу по щирості — не хотів, аби так. Самі винні. Суму обдумайте. Аванс у вас в руках. Fare thee well! So long. Бувайте.

Вона сиділа на ослоні, обличчя їй закам'яніло, потім поморщилося. Михайло чекав прокльонів і сліз, а помітив лише, що з ніздрі трохи

кирпатого носа виглянула волога. Галина Яківна інстинктивно шморгнула і підвелася.

— Думав їхати у справах, тепер лишуся, щоб ви, бува, посуд не повиносили і меблі. Я їх змалку пам'ятаю.

Михайло змушував себе бути брутальним, на інше ця жінка не заслуговувала.

Десь опівдні вона закінчила вив'язувати чималі вузли, витягла їх на поминальні столи, ще не прибрані зучора. Суєту в сусідів помітила Євдокія Пилипівна, зайшла у двір. їй не треба було пояснювати, що й до чого, — лише глянула на обличчя Галини Яківни, її закушені губи і цегляні плями гніву на вилицях. На її невинне на позір запитання: "А куди це хто збирається?" — Галина Яківна вибухнула базарними матюками і погрозами: "Ти забула, що мене сини в обіду не дадуть?! І ви, Михайле Єфремовичу, остерігайтесь, аби чогось із вами не сталося!".

— Що ви таке при свідках кажете! Це вже пахне кримінальною статтею, — вдавано занепокоївся Михайло. — А синам перекажіть: у мене вогнепальна зброя і дозвіл на самозахист. Таксі вам ліпше викличу.

Коли машина виїхала з двору, Михайло підійшов до сусідки:

— Невже тато з такою... під одним дахом... стільки літ...

Євдокія Пилипівна всадовила Михайла поряд на лаву.

— При Єфремі Івановичу вона інша була. Щоправда, спробувала якось тут своїх гевалів оселити. Він відпочивав у Пущі, приїхав, а ці мужички горілку п'ють, засідають отам, де столик біля криниці. Єфрем Іванович підійшов, а вони йому: "Випий, діду, з нами, ми ж ніби родичі". То він одному в пику затопив так, що той підвестися не зміг, а другого над криницею тримав за ноги і приказував: "Спробуй наблюй у воду —

втоплю". З тих пір духу їхнього тут не було. І Галину хотів вигнати — впросилася. Бачу, і з тобою — не вийшло.

— Слово честі, я такого нахабства не бачив…

— Що, хотіла тут осісти на віки вічні?

— Схоже.

— Ти, Михайле, плюнь. Іди до юристів, оформлюй дім. Батько ж тобі заповів, не помиляюсь? Ну от. А про цю перекупку забудь. Судом тобі погрожувала?

— Було.

— Як Єфрема Івановича не стало, вона весь будинок перетрусила у пошуках заповіту. Знав покійний, з ким справу мав, ой, знав.

— Тоді чому ж?…

— Чому вовчого квитка не виписав? Самотності боявся, так думаю. Всі ми її боїмося гірше від смерті.

— Не маю, мабуть, права питати про таке…

— А ти спитай. Мене, стару, про все питати можна.

— Вас він не запрошував — ну, жити спільно?

Євдокія Пилипівна всміхнулася.

— Було колись. Як ти у світи подався, трапилася між нами балачка. Найсмішніше, що перша я почала. Знаєш, що твій батько сказав? "Хоч

сьогодні, аби жінкою Григорію не була. Хай він мерзотник, хай доброго слова не вартий, але ж ми колись дружили, а я через таке переступити не можу". Ну, а невдовзі оця краля причепилася як реп'ях… А ти молодець. Правильно зробив, що спровадив. Повітря чистішим буде. Обід є? Борщ давно їв?

— Дякую, повно всього в домі. Краще ви заходьте.

— Може, й зайдемо надвечір з Тетяною.

День було втрачено. Все, що планував на сьогодні, відкладалося до завтра. Якщо ще чогось не станеться. Може, й на краще, що так.

Михайло ходив подвір'ям від дерева до дерева, від куща до куща, обійшов увесь великий будинок і підійшов до дверей колишньої стайні, що могла б правити за потреби житлом.

Так воно й сталося, коли в місто зайшли німці. У джмелівському домі поселився офіцер — полковий лікар, ельзасець, повновидий, налитий здоров'ям альбінос. Джмелям було велено звільнити дім — тоді й стала у пригоді будівля, що правила за батьків газетний архів і сховок усілякого хатнього начиння. Із залізної бочки батько влітку зробив буржуйку, поставив її у стайні, вивів трубу через високе віконце — ніби передчував, до чого йдеться.

Мобілізації не підлягав — фабрика шила кирзяки для армії і він мав бронь, одначе коли у липні загриміло на околицях, Єфрем Іванович пішов до ополчення — просто пропав з дому, пішов на роботу і надвечір не повернувся. Мати не знала, що й гадати, чекала кілька днів, а потім подалася на фабрику, де й дізналася, що чоловік десь або в Голосієвому, або на Совках чи Мишоловці. Де це, мати не знала, але пішла б шукати, аби не малий Михайлик. Батько повернувся у вересні — бородатий, прокіптюжений, ледве пересуваючи вражені остеомієлітом ноги. Михайло пам'ятав ті страшні виразки, з яких точилися лімфа і гній. Що

тільки не робила мати, рани не хотіли піддаватися ні мазям, ні трав'яним відварам. Батько був в ополченні в Голосієвому, по ногах вдарила колода, що летіла від вибуху над землею, — війна гралася у скраклі. Кістки лишилися цілі, але почалося запалення, і хто знає, чим би воно закінчилося, аби не той шваб, альбінос, який поселився у їхньому домі, — новий хазяїн життя.

Єфрема Івановича, котрий ледве дибав на саморобних милицях, привели до лікаря солдати, приставлені нести службу охорони. Вони вважали, що цього рудоволосого, бородатого аборигена треба розстріляти, бо його поранено в ноги, — отже, він воював проти переможного німецького війська. Лікар, одначе, глянувши на рани, визначив, що вони не вогнепальні, — і Єфрем Іванович був порятований. Мало, що німець врятував його від розстрілу, — лікар дав матері порошки і мазі, показавши, як тим треба користуватися. Мати була при домі за куховарку, німцеві дуже подобалася її кулінарія, тож віддячив по-королівськи, бо йшлося, як казали лікарі вже по війні, до антонового вогню і чи до погибелі, чи до ампутації, котра означала ту саму смерть — хто б знайшов "свого" хірурга, якби іншого виходу не було? Ліки батькові допомогли, але глибоких, зловісних свищів на ногах до кінця не загоїли, тонку червону шкіру, що тільки-но закрила мало не наскрізні дірки, проривало знову, і тато, то спинаючись на костур, аби зробити кілька кроків, а то й лежачи на тапчані і кусаючи губи від болю, відбув дві зими між смертю і життям.

Михайло стояв посеред стайні. У високі віконця вривалося денне світло і стояло навкісними стовпами, чітко видними у тонкій пилюзі, піднятій його кроками. Він підійшов до широких полиць — вони двома рядами облямовували стіни. Акуратними стосами лежали на полицях газети — єдине батькове дивацтво. Навіщо, чому він збирав те, що зазвичай іде у вогонь чи на інші прозаїчні людські потреби? Чому не попалив у буржуйці і не дозволяв матері того зробити у воєнну скруту, в січневі морози? Загадка, що пішла разом з батьком за межу. Що міг дати йому цей літопис фальшивих новин фальшивого світу, де правдивими були лише числа, прогнози погоди, об'яви про втрачені документи?

Навіть некрологам не можна було йняти віри — це стало ясно Михайлові значно пізніше, коли він відчув на собі, своєму сумлінні, на серці невидиму стигму, що нею було позначено майже все суспільство. І найжахливішим було те, що тією стигмою пишалися, її іменем милували і карали, її зашифровували у гаслах, виносили на прапори і намагалися запевнити світ, що то не тавро, а знак благодаті та істини.

Михайло вважав, що назавжди позбувся спогадів про ті часи, коли змушений був мовчати про своє знання і навіть у хвилини небезпеки прикриватися тією стигмою. Білу ворону зграя обов'язково заб'є дзьобами і крилами, а він цього не хотів, бо це означало б здатися і не зробити — хоча б у творчості — того, що мав здійснити якщо не тепер і тут, то колись і деінде.

Він пригадав учорашню несподівану хвилю відвертості Тетяни. Звичайно, вона була старша і запам'ятала з тих часів, коли Київ зайняли німці, більше, але й Михайло пам'ятав — щоправда, не так виразно, — дядька Григорія. Він кілька разів приходив у їхній двір, приносив матері ліки для батька, а якось захистив матір, побачивши, що дебелий вартовий, притуливши гвинтівку до стіни, пробує обійняти вродливу молоду господиню. Григорій заскочив до будинку, поскаржився лікареві (німецьку трохи знав), і маму було врятовано.

Мабуть, через те батько ніколи не брав участі у гнівних патріотичних розмовах, неохоче дивився фільми про війну і подумки бажав вижити тому ельзасцю-альбіносу, котрий попри все лишався людиною — просто не був звіром у часи дозволеного насильства.

Якось батько дізнався, що Михайло з однолітками був на Хрещатику і жбурляв камінці в полонених німців, котрі розбирали руїни. Він примусив дати слово, що Мишко більше не відлучатиметься так далеко, а потім сказав: "Ніколи не бий лежачого. Хай і ворога. Злочинці не вони, а ті, хто їх послав. Колись зрозумієш".

З трохи підлікованими ногами батько збирався на фронт, але медична комісія забракувала добровольця. "Вас до шпиталю треба, — сказав лікар. — І не думайте".

Крайня пачка газет на полиці була за минулий місяць. "Невже він читав їх у своєму віці, геть хворий?" У листі батько згадав про газетозбірню, написав так: "Як залишишся вдома — не чіпай, як поїдеш — геть спали". Що стояло за тими словами, чому треба берегти чи палити цей мотлох, лишалося за межами розуміння.

Взагалі батьків лист треба перечитати, і не раз. Михайлові здавалося, що деякі слова, фрази, речення несли у собі певні знаки, може, й натяки, смислу яких треба було дійти. Можна думати, батько зашифровував якісь таємниці від стороннього ока, передбачаючи, що тільки адресат, син, спроможний буде збагнути, про що йдеться.

На початку дев'яностих, коли струснуло союзом братніх народів, Михайло готовий був повернутися до Києва, але його ентузіазм трохи охолодив земляк, журналіст, скептик і прагматик, який емігрував значно раніше, аніж Джміль, зробив кар'єру на "Голосі Америки", мав маєток під Нью-Йорком і пригрівав цікавих йому прийшлих, аж доки вони не оговтувались після кардинальних перемін у житті. Цей невеличкий на зріст, рухливий, комунікабельний, ніби наелектризований киянин з Подолу зазнайомився з Михайлом випадково на якійсь авангардистській виставці — Джміль у Штатах тільки починав спинатися на ноги.

— Ну як вам ці шизоїдні вправи? — спитав він невідомо кого, а може, і Михайла, роздивляючись композицію, виконану олійними фарбами. На полотні було зображено постаті чоловіка і жінки на тлі руїн — ніби після світової катастрофи. Постаті, з волі художника, мали, очевидно, нагадувати людству про можливі наслідки ядерної війни: жінка, довговолоса і важкогруда, була обдарована пенісом, а мужчина, навпаки, мав реалістично виписаний жіночий статевий орган.

— Нічого, трансвестити куплять, — озвався Михайло.

Отак випадково почалося їхнє знайомство. Ігор Швеллер оцінив коментар Михайла. З виставки вони вийшли разом, перекусили у забігайлівці.

В Америці Михайлові на перших порах довелося скуштувати гіркого хліба. На початку влаштувався підручним у фотоательє, де мив срібло з пластин. Робота йому була знайома — допомагав ще школярем старому Шудрі, пропадав у його домашній лабораторії, хотів стати знаменитим фотографом у майбутньому, але згодом захопився малюванням. Онисим Христофорович, котрий зберіг старосвітські звички й у свої сімдесят з гаком ніколи не виходив на люди непоголений чи у затрапезному вбранні, шкодував, що юний сусід не схотів удосконалюватись у фотографічній справі. "Ти, Мишко, маєш видюще око, був би згодом майстром, ліпшим за мене. І заробіток, і шана, і пристойна професія. Художник — цікаво, слова не скажу, але ж то лотерея… Фотографи — теж художники, хіба ні?"

Батько вважав, що захоплення сина малюванням тимчасове, що професія непевна, але про це казав тільки матері; сину ж не перечив, бо щось у його душі відбувалося незрозуміле, коли дивився на пейзажі, а особливо на портрети, намальовані сином.

Мити срібло у підвалі з поганою вентиляцією за жалюгідні центи людині його віку, знаному на батьківщині художнику, було не те що принизливо — нестерпно, але Михайло знав, що темна смуга мине. Звідки була ця впевненість, він не міг би пояснити — просто знав, і все. Інакше не можна було вижити, не можна було жити. Вечорами Михайло вдосконалював англійську, дивився по телеку ковбойські фільми. Ті вестерни добряче допомагали засвоювати мову: всі зліплені на один копил, і фрази в діалогах оригінальністю не відзначалися — ну чим не посібник для початківця? На другому році в Штатах Михайло міг цілком пристойно спілкуватися.

Отоді він вийшов з підземелля і сів за кермо таксомотора. Правду кажуть: якщо колись їздив на велосипеді, поїдеш і через двадцять років — звичка не підведе.

Бути таксистом у Нью-Йорку — все одно що ходити по сталевому канату в цирку без страховки. Одначе Михайлові щастило: за рік тієї пекельної роботи — жодної аварії, наїзду, штрафу. Грошей стало більше, місто він вивчив як свою долоню, йому вже не потрібна була карта, без якої спочатку не міг кількох кварталів проїхати. Він зняв пристойну як на емігранта квартиру на піднебесному поверсі в будинку біля залізничного вокзалу і потроху почав малювати. Таким це було щастям, таким гострим відчуттям, така дитяча радість поселялася в ньому, коли нарешті мав змогу стати перед картоном, покласти перші штрихи, що годі було бажати чогось іще в цьому житті, окрім, звісно, визнання, що потрібне було йому хоч у якому далекому майбутньому, але необхідне доконечно, аби не марними були його бунт і втеча, поневіряння, аби довести всім, хто лишився в колишньому його світі, що недаремно видерся з того кола, пристосуванського і зрадливого.

Новий Михайлів знайомий якось завітав до квартири-май-стерні.

— Чекайте, ви ж професіонал! Я собі думав — інтелігентна людина, з гумором, зайшла собі на ту виставку знічев'я, а ви ж не просто так! Чекайте, чекайте… Це ж золото, а не роботи!

Ігор Швеллер не міг заспокоїтись:

— Чому ви мені не сказали? Таксист — і таксист, повно тут таксистів-інтелектуалів. Країна емігрантів усіх приймає. Я ж бачу — не любительщина, це мистецтво, якщо я у цьому щось тямлю. Хто ви такий, Михайле?

Довелося розповісти. Обличчя Швеллера із заважким, трохи збитим набік носом було напружене — ніби слухаючи візаві, він водночас намагається щось пригадати.

— Присягаюся, я вас вирахував! У мене комп'ютерна пам'ять, повірте. Це ж про вашу втечу років три з гаком тому писали? Політичний притулок на Заході і так далі? Тільки прізвище забулося.

— Все так.

— Грін-кард уже маєте?

— Обіцяють.

— От що, земляче. Я не Рокфеллер, але й не жебрак. Що скажете, як я запропоную переїхати до мене? Годинадо Нью-Йорка, всі умови для роботи. Я не Віардо і не Гертруда Стайн, ну й ви не Тургенєв і не Фіцджеральд. Просто — земляки, і я маю можливість допомогти.

— Мені нічим віддячити. Я так не можу.

— Киньте, ми кияни, і цим усе сказано. Віддячите колись.

Півроку свободи, півроку пекельної роботи — і Джміль був готовий до зустрічі з місцевою богемою. Ігор якось привіз з Нью-Йорка бородатого мужичка в незавидному костюмчику, купленому, схоже, на Яшкін-стріт за копійки.

Мужичок довго ходив мовчки, роздивлявся Михайлові роботи здалеку і зблизька, щось мурмотів собі під ніс. "Нічого йому не кажіть, — шепнув Ігор. — Він сам скаже. Галерейщик, не з останніх". Михайло сидів мовчки на ослінчику в кутку великої світлої кімнати-зали на першому поверсі Швеллерового будинку, де працював і спав на отоманці під стіною.

Гість закінчив оглядини, підійшов до Михайла, тицьнув у нього пальцем і вимовив єдине слово-запитання: "Художник?" Джміль кивнув. "Візьму кілька робіт. Під розписку. Швеллер мене знає. Якщо продам — візьму ще. Про суми зараз говорити не будемо. Моя думка вас цікавить?" — "Звичайно". — "Будемо працювати, і хай нам помагає Бог".

— Він так з усіма? — спитав Михайло, коли галерейщик-комівояжер від'їхав з трьома пейзажами і напівабстрактною композицією, написаною зухвало-яскраво.

— На перших порах — так! — сміявся Ігор. — Але щоб Гріншпун узяв відразу кілька робіт — такого не пам'ятаю. Це щось та значить!

Михайло не повірив своїм очам, коли через два місяці загадковий Гріншпун привіз чек на солідну суму і попросив нові роботи.

Цього разу він не тицяв пальцем і поводився так, ніби вони з Михайлом знайомі здавна.

— Де ви вчилися? Мене питають.

— У Києві. Художній інститут.

— То у вас вища освіта! А я, грішний, рекомендував вас як самоука.

— Що, дилетанти краще продаються?

— Вони різні бувають, дилетанти. Як і профі. Не мені вам казати. Давайте домовимося: ви малюєте, я продаю. І жодних шпильок. До речі, у вас не збереглися давні роботи?

— Жартуєте?

— Цілком серйозно.

— Уявіть собі нелегала, втікача, з двохсоткілограмовим багажем.

— Вибачте, щиро вибачте, я зовсім забув…

— На Батьківщині,є, і чимало. У запасниках, якщо не порізали спересердя, у приватних колекціях, удома…

— Я буду відвертий. Хотів робити вам рекламу як борцеві за демократію, вигнанцю, невизнаному таланту, розквітлому на живильному грунті вільного Заходу, і вже почав був, але… Роботи ваші побачив один із знавців і розсміявся, коли я рекомендував вас як любителя. До речі, просить ваші роботи — для виставки. Дасте?

Так Михайло почав відроджуватися як художник. Малював у скаженому темпі, забуваючи про побут. Аби не дружина Ігоря, монументальна, симпатична, округла і добра Софія, портрет якої, намальований за один сеанс, прикрашав тепер спальню подружжя, він би й не обідав: чашка солодкої кави вранці — і до мольберта аж до вечора.

Зрідка Ігореві вдавалося відірвати свого гостя від пензля, і вони приїздили в Нью-Йорк на весь день. Швеллер улаштовував свої справи, а Михайло роздивлявся місто, якого він по суті толком і не бачив — хіба що багажники та зустрічні капоти машин, професійний пейзаж водія. Михайло заходив у кафе, у невеличкі забігайлівки, пив коричневу рідину, що мала правити за каву; десятки, сотні облич мерехтіли йому в очах. Частенько шкодував, що не мав з собою олівця і паперу; аби занотувати якусь рисочку, деталь, мотив, покладався на свою бездоганну зорову пам'ять.

Вечорами Ігор водив його місцями, де зазвичай збиралися художники, журналісти, актори. Отам він і познайомився з Бандою…

Вночі перед від'їздом вони довго говорили, власне, більше Ванда, а Михайло слухав, гладив щоку і плече дружини, клав долоню на її і досі пружну грудь; вона з усмішкою прибирала чоловікову руку на безпечне місце. Вперше з того дня, як побралися, Михайло мав їхати надовго. Ні він, ні Ванда не знали, скільки триватиме поїздка. Михайло вважав, що вистачить на все про все двох — двох з половиною тижнів, Ванда ж не була такою оптимісткою. Михайла здивувало, що дружину не так хвилює термін майбутньої розлуки, як інше, що видалося йому безпідставним і малосуттєвим. Ванда застерігала чоловіка, аби не переймався там, далеко, своїм минулим, котре неодмінно підступить впритул. Вона вважала: те, що здається давно забутим, навіть похованим назавжди, має звичку відроджуватися і диктувати непояснимі вчинки, як тільки фізично, а не подум-ки повернешся до тих місць, де влада колишнього заявить про себе, хоч як би ти опирався і відхрещувався від цього. "Через те я не навідую Чикаго, не хочу нічого з минулого. Хоча від нього нікуди не дінешся, я маю владарювати над ним, а не воно наді мною". — "Вандо, ти в мене філософ". — "Припини, я серйозно". — "Надто серйозно. Я тебе люблю". — "І я..."

Михайло думав, що Вандині слова — то лише гризоти жінки, котра має залишатися сама на невизначений час, і та невизначеність поселяє тривогу. Ще він думав: Ванда гадає, що йому доведеться зустрітися з колишньою дружиною, і це її непокоїть. Дурненька, двадцять літ вони разом...

Він забув нічну розмову наступного ж дня, на летовищі вони говорили про що завгодно, тільки не про розлуку, а нині, стоячи на дошках стайні, дивлячись на снопи світла з високих довгастих вікон, вдихаючи запахи зела і пилюги, Михайло подумав, що у нічних Вандиних словах ховався значно глибший зміст, аніж навіть той, що вона в них вбачала. Ні, минуле не мало, не могло мати аж такої влади над ним, і все ж воно заявляло свої права, і марно було опиратися, та й навряд чи потрібно.

Гості з України казали Михайлові, що його ім'я, викреслене, здавалося, назавжди з реєстрів химерного господарства, званого культурним шаром чи середовищем, зневажене і забуте, з'явилося у кадастрі нових цінностей. Деякі роботи, що збереглися в людей, з якими був свого часу у дружніх стосунках, почали виставлятися, вряди-годи про нього згадували у пресі. Тож ті гості вважали, що Михайлові треба неодмінно навідати Батьківщину, а може, й повернутися в нову Україну. Проте минав час, а офіційного запрошення від Спілки художників, з якої свого часу він був, як і належало тоді, негайно виключений, не надходило. Приїжджі дивувалися: як це так, вони неодмінно нагадають керівництву, запрошення неодмінно матимете. Але гості від'їздили, минав час, і ті їхні слова спливали за водою. Врешті, Михайло ставився до них як до загальноприйнятого ритуалу ввічливості.

Він вважав, що колишні роботи не мали особливих підстав, аби говорити про них як про окреме мистецьке явище, за винятком кількох полотен, довкола яких свого часу зчинився справжній галас неприйняття й ворожості. В ньому потонули голоси колег і мистецтвознавців, на яких ідеологічні ігри, тим більше кампанії, не впливали. Один з них, палкий прихильник народного, примітивного живопису, який не терпів соцреалістичного конформізму, казав Михайлові: "Вам важко буде. Ви завжди дратуватимете хмельків, бо вони у вашому живопису бачать виклик своїй монументальній бундючності, а відповісти чимось, окрім лайки, не можуть. Можливо, я помиляюсь, але мені здається, їхня агресивність щодо вас — від того, що загубили себе як митці і шалено заздрять свободі мислення і самовираження. Не переймайтеся. Між ремісником і митцем завжди прірва. Ремісник так уже старається, так виписує зірочки на погонах, так лестить натурі, що скаженіє, коли бачить справжнє мистецтво і десь у глибині душі розуміє: до нього йому — як куцому до зайця. Якби ви писали тільки пейзажі — було б легше, хоча й тут вішали б "ізми"; але ж ви ставите під сумнів дещо більше, аніж офіціозний гладкопис, — те, що його породило. А це проти правил. Хто проти — небезпечний. У вас немає бажання кинути їм кістку, — ну, втнути щось парадне, оптимістичне?" Михайло дивився на лисуватого, маленького на зріст

чоловічка з великими чорними очима, оповитими загадковою печаллю, і вже не вперше думав про те, що невдовзі йому остаточно перекриють кисень. Що ж тоді? Він ще ходив у "молодих" — було заведено чи й не до сорока років називати і художників, і письменників, і композиторів молодими, чи не через те, що в такий спосіб покоління конформістського вишколу малися як зрілі, повні досвіду й енергії митці і в сімдесят, і у вісімдесят?

Георгій Подільський чекав на Михайлову відповідь, хоча по очах було видно, що він її знає наперед. "Я, Жоро, написати можу портрет генсека на тлі радісної країни, битву за врожай з комбайнами і безхмарним небом, багато чого можу намалювати, але ж себе поважати вже не буду". — "Шкода". Подільський трохи почекав, а потім ніби сам до себе мовив: "Але ж Галілей не перестав бути собою, коли відрікся". — "Я не Галілей, — усміхнувся Джміль. — І потім, наші церковники вмить розкусять, у них такі номери не проходять".

Ще в літаку, коли летів із Франкфурта, Михайло хотів скласти цілу програму — де побувати, з ким побачитися, а потім покинув цю затію. Тепер, як минули дев'ятини, споганені на другий день Галиною Яківною, треба було все ж таки вирішувати, що робити далі. Взавтра Михайло поклав собі піти на консультацію до юристів, до нотаріуса — невідомо, що чекало на нього там і скільки часу заберуть формальності. Далі було б завітати до своєї колишньої спілки, до інституту. І ще відшукати, якщо вдасться, Ларису. Колишня рана, котра видавалася свого часу чи не смертельною, давно загоїлася; шрам, що нагадував про себе, геть щез, не було жодної небезпеки рецидиву, навіть натяку на щось подібне. Інший десятою дорогою обійшов би не тільки зустріч, а й саму можливість її. Михайлові ж здавалося: як не побачить цю малу дзигу, краплю живого срібла, сяючий страз, котрий він вважав діамантом, минуле не полишить його. Він розумів, що побачить не колишню Ларису, котра вміла розмовляти, жити, кохати, зраджувати по-справжньому, а вже навіть не літню — стару жінку з обважнілим чи висхлим тілом, ветхим, зношеним обличчям. Не всі ж збереглися, завжди варто готуватися до гіршого.

Однак сумна перспектива не здавалася йому істотною підставою для того, щоб викинути з голови цю затію, бо вважав би себе боягузом. Зрештою, коли те все було… З відстані літ його любов, подружнє життя і все, що потім з нею, тією сім'єю, сталося, бачилося Михайлові актами якоїсь, не дуже вдалої вистави, де актори переграють, текст п'єси надто патетичний, а режисер зі шкури пнеться, аби глядач всидів у залі до кінця. Тепер він почувався не персонажем, котрий чекає на вихід за кулісою, а глядачем, який купив квиток випадково і раз по раз поглядає на червону лампочку над виходом, шукаючи слушного моменту, аби не перейматися далі шекспірівськими пристрастями у декораціях міської квартирки.

Михайлові прикро було лише від того, що так необачно, різко, по-хлопчачому імпульсивно повівся у ситуації, коли варто було як не прислухатись, то хоча б послухати, що каже батько і чому він це каже. Перед Ларисою він не почувався винним, а от перед батьком — так. Мати мовчала, коли Єфрем Іванович казав синові: одружуватися зарано, та й вибір не з тих, що обіцяє безхмарне щастя в подружньому житті. "Вона тобі не пара, Михайле, ти зараз сліпий і не бачиш нічого. Вона виїсть душу, сама того не бажаючи". Слова батькові були значно простіші, але суть їхня була: "Ні. Не твого поля ягода". Мати мовчала, не бажаючи синові зайвих прикрощів. Вона взагалі мовчала, коли говорив чоловік, — сільська шляхетність, вища за світський вишкіл. Потім могла сказати батькові про свою незгоду з тим, що він казав чи зробив, а так, при синові чи при людях, — борони, Боже.

У листі Михайло, не вірячи очам, читав слова, що ними батько вибачався: "Ти знаєш, ми з матір'ю хотіли багато дітей, та Джмелям колись давно наврочено, з прадіда — один син для продовження роду, і хоч до неба кричи. А я тебе тоді з дому вигнав. Єдиного. Прости, сину…".

Це він, Михайло, мав би впасти перед батьком на коліна і просити, аби простив. Хоча — за віщо? Жодні пересторо ги не змогли б зупинити закоханого до сліпоти молодого йолопа, котрий вважав свої почуття

вищими від людської банальної мудрості, а свою обраницю — істотою недоторканною, з волі якої і сонце сходило, і зорі світили.

Батько перебільшував — він не виганяв сина з дому, Михайло пішов сам і не повертався аж до маминої кончини. І за ті кілька років, що їх прожили двоє самотніх мужчин перед тим, як Михайло наважився на втечу, він жодного разу не сказав батькові покаянних слів. До честі Джмеля-старшого, він не дозволив собі проявів співчуття, хоча бачив, як тяжко переживає син і сімейну катастрофу, і смерть матері.

Життя інколи непоясненне, ірраціональне у своїх нібито й звичайних іпостасях. Матір була у сім'ї повітрям, яке вдихаєш, навіть більше — киснем у тому повітрі. Це відчули обидва Джмелі, старший і молодший, коли її не стало. Дихати стало важко, жити далі — нестерпно, особливо батькові, хоча він намагався тримати рівновагу. Але Михайлові здавалося, що всю матір смерті забрати не вдалося. Пам'ять про неї — це зрозуміло, це природно. А от як їй вдалося вже по смерті знову об'єднати чоловіка і сина — було непояснимим.

Коли Михайло з Ларисою наймали дешеву кімнату на Великій Житомирській, мати навідувалася до них, через усе місто тягла сумки з харчами, не слухала дурних Михайлових заперечень. Вона не наважилася б іти проти волі батька, отже, він їй не перечив, млоїло йому у грудях: як там? Утім (Михайло з усією ясністю те зрозумів, як її не стало), якби батько й заборонив бачити сина, вона його вперше в житті не послухалася б.

І коли у Михайловому шлюбі, як у погано просмоленому човні, з'явилася теча і води прибувало, вичерпуй чи ні — все одно потоне, мати не звинувачувала в тому тільки Ларису, як зробили б це дев'яносто дев'ять жінок зі ста. Вона вислухала невістку і, коли переконалася, що нічим зарадити не може, перестала навідувати потопельників, сказавши синові одне: "Не принижуйся. Все буває, тільки не принижуйся. Ти мужчина".

Якби знав Михайло, що Лариса говорила матері, які подробиці наводила як аргументи, може, повівся б по-іншому, не шукав неіснуючих способів залатати течу, не ділив би дружину з іншим, сподіваючись, що не програв остаточно, — відіграється і кінець кінцем виграє.

Він не дізнався б ніколи, про що говорила свекруха з невісткою, бо мати запечатала свої вуста. А Лариса не витримала. Знаючи, що чоловік на все готовий заради неї, змагається він із тим, що сталося, бо справді любить, вона, між іншим, натякнула на таку деталь подружнього життя, про яку раніше висловлювалася як про другорядну, несуттєву, і через неї поклала всю вину зате, що відбувалося між ними, на Михайла. Він спочатку не зрозумів, про що йдеться, а коли до нього дійшло, не повірив. Та Лариса, певно, знала, що робить: словесна отрута подіяла, і невдовзі Михайло визнав свою остаточну поразку, забрав спортивну сумку з речами і залишив Ларисі та її новому, фатальному, нарешті, як вона вважала, справжньому почуттю кооперативну квартирку, викуплену на той час, сів за кермо і поїхав у Пухівку до товариша. Там його знайшла звістка про смерть матері, і він повернувся на Куренівку, в цей старезний, міцний, надійний дім, що перейшов нині йому у спадок. Навіщо?

Михайло вийшов зі стайні, пішов до яблуні, всіяної червонобокими "славами". Старе дерево мало б давно пропасти, стільки яблуні не живуть, принаймні не плодоносять, а бач, знаходить якісь потаємні сили, не хоче йти від сонця, повітря, дощу, хоче, врешті, бути з людьми, для людей, для нього, Михайла Джмеля, також. Яблуко було солодким, бризкало соком, краплеподібні кісточки узялися темно-коричневою оболонкою. Треба збирати врожай. Для кого? Що з ним робити? Ген іще зо два десятки дерев аж просяться: "Познімайте тягар з гілок, ми своє зробили, шануйтеся, люди, навіщо ж ви саджали нас?"

Треба попитати Євдокію Пилипівну — щось порадить. Можна було б до шкільної їдальні, але ж — канікули. Тоді — до дитсадка. Тільки хто збиратиме? А Ванді й сину він обов'язково привезе кількоро яблук звідси — таких у Нью-Йорку не купиш.

Михайло ще подумав: оселити б якусь із цих рідних яблунь у мегаполісі. Хоча б на полотні. Він уявив сюжет: просто серед нью-йоркської вулиці, ахай би й на нудній, казенній, холодній Уолл-стріт, — розкішна квітуча яблуня, від якої на темні фасади будинків лягають ніжні доторки світла. "Виображня", як мовить Ванда, уява... Не забути б, а краще оце зараз же накидати ескіз.

У татовій кімнаті крізь візерунчасту гардину світило післяобіднє гаряче сонце. Михайло знайшов папір і олівець, зробив кілька ескізів, посидів трохи у м'якому дубовому кріслі. Майже всі і меблі В будинку було зроблено з дуба, і стояли вони тут не менше ста літ обідній стіл в їдальні, стільці, буфет, ліжко у спальні і велика тристулкова шафа там же, прикрашена різьбленням: виноградне листя і гронця круглих ягід. Візерунок був виконаний на товстелезних дошках-дверцятах, врізаний у них, а не наклеєний чи припасований шпильками, як це робиться нині. У спальні стояла ще велика скриня, прикрашена таким самим різьбленням.

Усе це могло піти в огонь у холодні зими окупаційних літ, але Єфрем Іванович мав у стайні запаси дров, яких вистачило б і на третю зиму. І нині у кутку їхньої тодішньої оселі лежали стоси полінець: відколи провели сюди газ, хазяї перестали клопотатися про тепло взимку. Михайло обійшов увесь будинок неквапною ходою чи то залишеного на самоті гостя, чи господаря, котрий так довго був десь інде і наново звикає до рідного гнізда.

За ті роки, що прожив далеко від Батьківщини, будинок зазнав перемін. Перше, що впало в око, коли зайшов у двір, — великий дерев'яний ґанок посередині, засклений і накритий бляшаним дашком, що виступав на добрих п'ять метрів уперед. Тепер, якщо подивитися згори, з вершечка горба, куди піднімався нещодавно Михайло, будинок у плані мав би вигляд хреста: до воріт звернуто ґанок, а до сходів на горб — галерейка, котра кінчалася кухнею. Нині пишне листя саду заважало обсерватору побачити нову форму, що надала будинкові прибудова, а от узимку явилася б чітко.

Мабуть, батькові набридло заходити у дім збоку, то з правого, то з лівого, і він вибрав цеглу під центральним вікном, розширив отвір у стіні, закрив його міцними, дубовими-таки дверима і збудував широкий ганок-веранду, котрий змінив і прикрасив дім. Дивно, що залишив двері з боків — вони тепер були ні до чого. Лягаючи спати, Михайло зачинив обидві на дебелі засуви. Якби йому лишатися тут, неодмінно заклав би їх цеглою. Були ще маленькі двері знадвору до кухні, оббиті бляхою іззовні й ізсередини, так само на міцному засуві, ще й хитромудрому замку, чи не надійніші за товсті цегляні стіни.

Після смерті дружини Єфрем Іванович шукав собі вдома хоч якоїсь роботи. План перебудови будинку в нього виник ще тоді, але усе відкладав.

Батько ніколи не зловживав чаркою. Коли на свята у сім'ї чи з запрошеними на іменини гостями випивав зайву, тихцем залишав застілля, йшов у спальню і вмить засинав. То вже мамі доводилося далі сидіти з гостями, частувати, догоджати сусідам і приятелям з фабрики. За якісь дві години Єфрем Іванович знову з'являвся при столі і вже не пив горілки, хоч як би його вмовляли, а тішив себе узваром — мама його вміла готувати на свій сільський копил, смакоти був незрівнянної.

Коли ж його Надії не стало, батько, не маючи як боронитися від горя, взяв у подруги пляшку. Михайло на перших порах ділив з батьком щовечірню учту: до рани, що завдала йому дружина, додалася непоправна біда, геть не співмірна з катастрофою в особистому житті, і цей подвійний тягас горілка якоюсь мірою полегшувала. Пляшки стало замало. Йдучи з роботи, батько купував уже дві; а коли й після цієї дози виникала потреба навідатись до такої собі Марії Гаврилівни по самогон, Михайло почав гальмувати.

Після сороковин Єфрем Іванович, котрий завжди ішов уранці на роботу, якої б ваги не була випита вчора чарка, на фабрику не пішов, цілий день лежав обличчям у подушку, наволоку до якої з темно-зеленого єдвабу було вишито маминими руками. Михайло ледве умовив

батька повечеряти, сам налив йому похмільну, але Єфрем Іванович пити відмовився: "Досить, Надійка плаче там, приснилась уся в сльозах, про щось просила. Не розчув, але знаю, про що". Так відійшла та смуга напасті. Мала рано чи пізно закінчитися, бо горілка не давала батькові забуття чи розради — він майже не хмелів, скільки б не випив, і ступінь сп'яніння міг визначити тільки Михайло: після півлітри батько починав стукати гранчастою чаркою по стільниці і примовляти при кожній наступній: "Гей, кокочко, вдару!". Що воно означало, де батько підчепив цю смішну, неоковирну примовку, він і сам не знав.

Як багато хто в цьому світі, Михайло тікав од біди в роботу. За домом від облаштував симпатичне місце, не видне нізвідкіль, і там малював. Він навзагал не любив, аби хтось підглядав йому з-за плеча, але якщо у вихідні майстерню просто неба навідував батько, йому було втішно. Батько не заважав, навпаки, неговіркий Єфрем Іванович, сидячи недалечко від мольберта, починав оповідати історії про малого Мишка, його дитячі витівки, котрі пам'ять самого героя оповідок не зберегла, про прадіда і діда, його апокаліптичну загибель, про церкву, якій служили Джмелі і від якої майже нічого не лишилося. Легенда про підземний хід із церкви до їхнього дворища була, за словами батька, чистісінькою правдою: льох, у якому вони з матір'ю переховувалися, коли падали спершу німецькі, а потім радянські бомби, був, виявляється, залишком тунелю, його кінцевим пунктом По війні Єфрем Іванович переклав шмат підлоги у стайні; відтоді ще їла щільно припасована ляда, під якою було підземелля, й з нею і спокуса для малого Михайла гратися у хованки в сирому моторошному мороці. Погріб батько викопав ближче до кухні, вимостив підлогу і стіни цеглою, возив її саморобним вїзком і нижньої Куренівки, були там зруйновані війною будтнки — небагато, але були. Вже й холодильник стояв на кухні, а мати все ж віддавала перевагу погребу: "У холодильнику якоїсь хімії набираються харчі, а там — ні". Оповідав батько ще одну легенду — про церковний скарб, що ставав буцімто невидимий, коли до нього тяглися злодійські руки. Той скарб не міг кудись далеко подітися від церкви — хтозна, може, він десь ховається і в їхньому домі, недарма ж прадід був

церковним скарбничим. Хоч хто б його шукав — не знайде, скарб колись сам відкриється, лише невідомо, коли і кому.

Михайло слухав, не припиняючи роботи, глухий батьків баритон, і втішно йому було, що тато нарешті хоч трохи відтанув душею, і прикро, що стільки літ мав рідну людину мало не за ворога, за руйнівника його сімейного раю.

Працював тоді Михайло жадібно. "Як перед смертю", — по-дурному жартував перед друзями, які вряди-годи навідували його, кликали на вернісажі, якісь зібрання спілчанські, а то й просто на приятельську пиятику. Натоді Михайло мав ім'я; його роботи, задерикуваті, свіжі на загальному тоді тлі "партійності і народності", мали резонанс, і коли керівництву спілки доводилося інколи приймати гостей із зарубіжжя, скептичних щодо соціалістичного мистецтва, їм демонстрували Джмеля і ще кількох живописців, монументалістів, графіків, — мовляв, у нас не оранжерея, де вирощуються стандартні червоні троянди, а широкий, вільний мистецький простір, де в горах квітнуть едельвейси, а в долинах — що завгодно, навіть будяки квітують — на любителя.

І коли до якоїсь із країн "соціалістичної співдружності" для підтримування "творчих контактів" треба було відрядити митця не конвеєрного крою, частенько дебатувалося прізвище Михайла, і те, що він не був членом партії, навіть було позитивом, особливо після подій у Чехословаччині — колір радянського прапора відтоді став означати не тільки для інтелігенції, а й для народів країн буферного соціалістичного поясу не схід сонця на вітряну погоду, а колір пожежі і крові.

Уперше за рубіж Михайло поїхав до "демократичної" Німеччини. Берлін не справив на нього того враження, на яке сподівався, — бруднувате темне місто, лише Карл Маркс-алеє, колишня Унтер ден Лінден, незвично освітлена вночі, вдиралася через вікна готельного номера ревом авт, ніби тут влаштовувалися швидкісні перегони.

Керівником групи був комсомольський працівник високого рангу, людина, на відміну від відомих Михайлові функціонерів, весела й товариська, з почуттям гумору, що не зраджувало його в будь-якій ситуації. Розмови на зустрічах, підігріті пивом і шнапсом, бували доволі гострі, особливо в студентському товаристві, де доходило аж до порівняння Гітлера й Сталіна як фігур однаково зловісних — і ніколи Леонід Шевченко (він завжди принципово ставив наголос на першому "є" у прізвищі і пояснював це зухвало: "Не уявляю собі Шевченка апаратником. Шевченко — нормально, а от Шевченко — протиприродно. Та й увесь наш рід — Шевченки, чого там...") не виходив переможеним з диспуту. Михайло, як і всі у групі, знав, що серед них хтось обов'язково несе таємну службу інформатора, й остерігався зайвих одкровень, а Леонідові, здавалося, було байдуже, жартував на грані, ніби не знав, що і він — під контролем, а може, сам випробовував на професійну придатність представників органів — і таке могло бути.

З Леонідом Михайло подружився, у Києві частенько були в гостях одне у одного, Джміль подарував йому кілька своїх робіт. Якось Михайло спитав: "Льоню, де ти береш енергію, ти ж мертвого піднімеш, тобі треба в реанімації працювати". Шевченко на повному серйозі (він умів так зіграти, що переконував у правдивості своїх слів будь-якого) відповів: "Так треба. Треба партії. Бо що таке комсомол? Зміна. Партія тільки подумає, що має в нас бути, а комсомол відповідає: "Воно вже є! "А якщо всерйоз — я й сам не знаю, звідки кураж береться. От приїхали до нас гості, німці з Федеративної. Говорити з ними — що проти вітру... Ну, думаю, панове Фріци й Ганси, запам'ятаєте ви Київ. Вони до Лаври — будь ласка, а потім я їх — до Будинку офіцерів у музей. Сопуть, але ходять, дивляться. Вони — про свободу слова, а я їм Тараса Григоровича з "Суботова" цитую й кажу: "У нас та свобода в крові, а не в газетці". Словом, говорили-балакали, я їх добрим обідом нагодував, і до обіду було від пуза, і з собою в автобус кожному по пляшці презентовано. Бачу: пора! Кажу, давайте співати, бо сумно отак містом їздити без пісні. Що ти думаєш — через годину вони "Катюшу" горлопанили. Ти уяви: нащадки кавалерів Залізного хреста за Східний фронт їдуть по Хрещатику і горлопанять "Катюшу"!"

Михайло засумнівався. Тоді Шевченко гукнув Марічку, дружину. "Пам'ятаєш німців, рік тому на твою голову привів додому?" — "Звичайно". — "Що вони співали?" — "Катюшу". Ти їм ще бюстик Леніна подарував і переконував, що це — незаконний син Карла Маркса".

Леонід заприятелював з Єфремом Івановичем. "Про що вони гомоніли тоді годинами? — подумав Михайло. — І чого я згадав Шевченка? Чи живий-здоровий? Що з ним — після всього, що сталося в Україні?".

Михайло торкнувся рукою стовбура яблуні — живої, рідної істоти — і пішов у дім. Тільки тепер він звернув увагу: в довгому коридорі на кожному клаптику стін, вільних від вікон чи дверей до кімнат, висіли його роботи у світлих, однакових рамках, зроблених не дуже давно.

У спальні на звичному місці висіли портрети батька й матері, і в їдальні не поміняв місця київський мотив: їхня вечорова вулиця, що стрімко падала вниз, і вгорі над нею відроджена його фантазією світла церковка, — ніби свічка, запалена Господом, аби люди бачили, куди ставлять ноги на грішній землі. Ці роботи, розвішані у коридорі, Михайло майже не пам'ятав. А от батько, виходить, зберігав ранні його сироти, студентські ескізи, що їх Михайло мав за ніщо. Він дивився на цей вернісаж, повільно переходячи від вікна до вікна, повертаючись до дверей, — тут освітлення було кращим. Особливо вразило геть не сентиментального лині Михайла, що серед робіт був ескіз голівки Лариси. Що думав батько, коли брав до рук цю річ? Чому не викинув геть, не спалив? Залишив, як докір самому собі? Всепрощенцем не був — чого варте лиш одне те зізнання в листі… Тоді — чому ж? Ніхто вже не відповість…

У Михайлову кімнату завітали перші сутінки — гора над хатою ховала сонце раніше. На Сирці, Нивках, Відрадному, Святошиному воно ще години з півтори, а то й дві добиралося до обрію, а тут прощалося до завтра значно раніше. До справжнього вечора було ще далеченько, але знак було подано.

Півдня Михайло збирався перечитати батьків лист і заповіт. Удруге читав він повільно, надаючи значення кожному слову, кожній фразі: сьогоднішні спогади ще володіли ним і мимоволі примушували ставитися до листа як до вмістилища якихось таємних знаків, розшифрувати котрі належало йому. Вперше читаючи, Михайло відчув щось подібне, і тепер шукав у загалом зрозумілому, прозорому, простецькому тексті отого шифру, який треба було б далі розгадувати. У заповіті значилося: "...все нерухоме й рухоме майно, всі меблі, посуд, начиння, цінності, всі збереження на ощадних рахунках". Трохи дивний цей перелік, достатньо, мабуть, було кількох перших слів, навіщо та дріб'язкова конкретизація: меблі, посуд? І що воно за "цінності"? Розумій, як хочеш.

У листі було місце, над яким Михайло задумався надовго. Батько писав: "Пам'ятаєш свою дитячу хованку, де мама тебе шукала найдовше? Вона й досі ховає таємницю, там і дід твій малим ховався, іятеж. Пошукай, як приїдеш, тайну роду джмелівського, знайди й забери, бо навряд чи твій син чи онук щось тут шукатимуть, не їхнє вже воно, не рідне, душі не зачепить, серця не торкне, і ні до чого їм".

Незвично було це читати — наче не тато писав, звичайний швець, а якийсь романтичний учитель-словесник, якому не пощастило на омріяній стежці красного письменства, і от у такий спосіб він дає вихід своїм нереалізованим здібностям. Щось не так. Батько завжди був конкретним — і на слові, і на ділі. Читати треба, полишаючи поза увагою лірику, хоч яким би щемом відлунювала вона у серці, та зачеплена батьком на краєчку літ тепла струна.

Де ж він ховався малим? Тих схованок було повно — і у дворі, і у стайні, і в кімнатах, хіба все згадаєш?

Знадвору почувся голос, кликано його. Певне, Євдокія Пилипівна. Михайло заховав листа й заповіт у шухляду, замкнув її і забрав ключик з собою.

Євдокія Пилипівна стояла біля ґанку, розганяючи рукою вечірню комашню.

— Чого не зайшли? Ледве почув.

— Я стукала, стукала, а потім вже й загукала. Думала, пішов кудись — але ж двері відчинено.

— Ото й зайшли б, не чужі ж наче.

— Ти проведи дзвінок, Єфрем Іванович збирався, та не встиг. Ходімо вечеряти.

За столом то Тетяна, то Євдокія Пилипівна розпитували про Америку, про сім'ю, дружину, сина. Михайлові втішно було сидіти з давніми добрими сусідами, неспішно оповідати то про те, то про інше. Євдокію Пилипівну цікавили речі цілком конкретні: скільки заробляє, чи вистачає, почім там хліб, м'ясо і риба. Тетяна сміялася так, що Пилипівна образилася:

— Ти що думаєш, мати в тебе дурненька? Питаю, бо мені цікаво. Тут такого наплещуть у вуха по радіо і ящику, що й не знаєш, боятися тої Америки чи дружити з нею.

— Ти, мамо, не слухай наших політиків, так само як і чужих. Професійні окозамилювачі, а то й брехуни. Ми тут, Михайле, ніяк домовитися не можемо, чубимося, партії плодяться, як миші, спритники хапають, що погано лежить. Демократія по-українськи — страва малоїстівна.

— Кухарі невдатні? — усміхнувся Михайло. — Я ще не роздивився. А там, за океаном, про нас — як про Албанію, приміром. От як скандальчик якийсь-тоді трохи пошумить преса. Чесно кажучи, одвик я од суєти цієї недолугої, фарби й полотно — ось моя політика.

— Поживеш у нас — побачиш, що й до чого.

— Таню, я й тоді бачив. І зараз: перший президент комуніст, друг ті президент — теж, ще й, здається, високий чин держбезпеки. У парламенті дев'яносто відсотків людей з промитими радянськими мізками рожено-червоного кольору. Інсультники, одне слово. Про що говорити? Порівняйте Гавела й Кравчука, Валенсу і Кучму. Вони ж генетично різні, наші — мутанти із защічними коморами, як у ховрахів. Та ні — більшими, як сумки в кенгуру.

Тетяна засміялася.

— Оце так ви про нашу незалежну?

— Хіба ж я про Україну? Про гетьманчуків з червоними шликами. Тарас Григорович аж коли чекав Вашінгтона. І досі чекає.

— Отак? Жодного оптимізму?

— Не знаю. Не маю підстав.

Михайло був невдоволений тим, що вгруз у цю розмову. Колеги, котрі приїздили з України останнім часом, були наелектризовані, — іскри від них летіли, так агітували повертатися додому, аби будувати суверенну, самостійну, високодуховну. Слухав він ентузіастів з недовірою, а якщо надто напосідалися, казав: "Як тільки російський флот залишить Севастополь. Повідомте — я приїду. Наступного ж дня". Дехто сердився, починав щось пояснювати, але далі Михайло не слухав.

І тепер, замість говорити про щось людське, тепле, спокійне — безнадійна політична балачка. Ніби вона щось визначає чи вирішує. Зґвалтована країна, отруєні люди…

Тетяна вийшла з Михайлом під великі зорі серпня. Вряди-годи чорне небо прокреслювали гінці космосу, яскраві метеоритні піщинки, налаштовуючи на урочий і вмиротворений настрій.

— Вибач, Михайле, завели якусь дурну балачку. Тобі ж не до цього.

— Нехай, нічого. Тепер ви до мене ходіть на обід чи на вечерю.

— Не сміши. Бувай.

"Де ж та хованка була?" — думав він, зачинивши за собою двері на ніч. Сів при столі, закурив. "Третя за день", — похвалив себе. "Дурниці все це — схованки, які схованки? Ні, не міг батько писати казна-що".

Михайло ліг, заплющив очі, сподіваючись заснути. Не вийшло. Вийшов через кухню в нічний сад. Його огорнула така запашна, така втішна тиша, якої годі було віднайти деінде. Господи, він стоїть у своєму дворі, біля батьківського дому, це було б щастям, аби лиш повернути з небуття батька з матір'ю...

І раптом щось сяйнуло йому. Здається, нарешті зрозумів, про що йдеться у листі. Шафа, шафа для одягу у спальні! Саме там було його найнадійніше місце в дитинстві.

Розчинивши товстелезні стулки, він стояв перед темним нутром старовинної шафи. Михайло глянув на вікно, затулив його синіми, з золотою ниткою шторами і запалив світло. У шафі висіли батькові костюми — один на щодень, другий святковий, плащ "болонья", якому й літ не злічити, мамине пальто з норковим комірцем і вилогами, яке вона любила, але вдягала неохоче — здавалося надто розкішним для кожного дня, сукні і спідниці. Боже, батько беріг їх стільки літ!

Ну що ж, ось вона, його заповітна, улюблена схованка; тут він, завмираючи від солодкого страху, сподівався, що вже ніколи не

знайдуть і він не викриє своєї таємниці — просто в якусь мить вислизне звідси і з'явиться перед мамині очі, і вона сплесне руками, пригорне, примовляючи: "Де ж це наш Мишко був, ми весь дім обшукали, нарешті знайшовся, халамидник!"

Що ж йому шукати тут? Одяг, запах лаванди, стулки, прикрашені і зсередини різьбленням, на котре він раніше не звертав уваги. Кепкуючи з себе — старий ідіот грається у стівенсонівські скарби, він провів долонею по різьбленій виноградній лозі. Вказівний палець зупинився на ягоді, яка ніби трохи піддалася, як ґудзик електричного дзвінка. Чи так здалося, чи справді щось клацнуло, і Михайло відчув, як уся різьблена поверхня, що була монолітом, одним цілим із масивною дубовою стулкою, подалася до нього, відійшла, і якби не вчепився у боковини, впала би просто на ступні. Під дошкою відкрилася суцільна сіра повсть. Михайло приставив дошку до протилежної стулки, відгорнув ріжок повсті і завмер, вражений тим, що побачив.

V

Маршрутка промчала Костянтинівською, за "Спартаком" повернула праворуч; водію набридло тягнутися позаду огрядного тролейбуса, і мікроавтобус, напханий людьми, не вельми елегантно обігнав його, натужно видряпався нагору, проминув Татарку й Сирець, устиг проскочити на жовте світло ("Спробував би ти таке в Нью-Йорку", — подумав Михайло) і, непрофесійно різко гальмуючи, нарешті зайняв місце у правому ряду. Після Лук'янівського ринку пасажирів лишилося обмаль; кондукторка, зовсім юне дівчисько, заглибилася у підрахунки виручки. Полегшавши на добру тонну, машина почала вібрувати й деренчати, ззаду щоразу гупало щось важке — варто лише було колесам торкнутися вибоїни.

Дівчисько не забуло, нагадало: "Львівська площа!"

Михайло впізнавав це місце з натугою. Він пам'ятав стару Сінну площу з рядами дерев'яних магазинчиків, з рундуками, пивничками і винними павільйончиками. Пиво, дешеве молдавське вино, тараня, малосольний лосось і сьомга, чорна й червона ікра у кадубах, дешева варена ковбаса і благородна, не по студентській кишені, шинка, варені раки, коли-не-коли дрібні чорноморські креветки, овочі й зелень — що тільки не продавалося тут, чим тільки не ласували вони…

І сліду не лишилося од старосвітського київського Сінного — все розчищене, заасфальтоване, причепурене, Будинок художника напроти Будинку торгівлі. Їх Михайло побачив уперше, збудовані були значно пізніше його втечі на Захід.

Цю ніч він не спав, і хоча з півгодини вранці хлюпався під душем, ретельно голився, ніби мав попереду побачення, все одно почувався кепсько — ще й після набитого людом автобусика. Відкрита ним таємниця, звичайно ж, справила враження мало сказати несподіване — приголомшливе. Припасувавши різьблену дошку на місце, він і в другій стулці шафи знайшов тайник, майже такий самий. Що робити з тим відкриттям, Михайло не знав, не мав з ким порадитися й кінець кінцем вирішив залишити поки що все яке. Майже століття ніхто того не чіпав — нічого не станеться і нині. Здавалося, побачене переведе йому ніч, але думки недовго крутилися довкола несподіванки, якимось непоясненним чином вона завела його у коло давно минулих часів.

Він лежав з розплющеними очима, підводився, курив, чого поночі ніколи раніше собі не дозволяв, пив узвар, що лишався на кухні в холодильнику, налитий у трилітрову банку.

Мав колись повернутися сюди, знав, що буде це непросто, що війне з пройденого життя смутком спогадів, і треба прийняти їх без спротиву, бо подітися нікуди — то твоє життя, хочеш того чи ні.

Уночі найдовша була йому згадка про студентські роки, про інститут — за кількасот метрів від нього стояв зараз, мало не розплавлений серпневою спекою. Можна було б перейти забиту транспортом Велику Житомирську, спуститися вниз Вознесенським узвозом, як за звичкою називали вулицю Смирнова-Ласточкіна діди й бабусі, котрі підробляли натурниками, возсідаючи на подіумі з повними самоповаги обличчями, але не все одразу.

Хотів зайти до колежанської спілки, але звернув до скверика з не так давно посадженими деревцями, марно шукав справжньої тіні і нарешті всівся під юним каштанчиком, крона якого хоч трохи захищала від доменного жару сонця. Звідси видно було рябенький керамічний фасад не дуже зграбного будинку, в такому могло бути будь-що — і фабрика одягу, і якийсь концерн, і завод дитячих іграшок. Лише сім фігур на фасаді натякали, що тут виробляють не матеріальні, а якісь інші цінності.

До приймальної комісії Художнього інституту Михайло подався з круглим кофром, набитим олівцевими і акварельними малюнками, шаржами на однокласників і вчителів. У школі вважали, що йому шлях саме до цього інституту, аякже: стіннівки, дошки пошани, гасла і панно до свят — все його рук робота, навіть кілька акварелей прикрашали вчительську, а одна — директорський кабінет. Він сподівався, що так само "на ура!" сприймуть його роботи професіонали, і такого афронту, на який наразився, не чекав. Ні, ніхто не образив юнака необережним словом, але мовчання й байдужі обличчя були вироком.

Повертатися додому після поразки було настільки прикро, що вчорашній школяр, не знаходячи виходу, сів у дворі інституту на лаву, намагаючись зігнати з обличчя вираз ображеного хлопчика, якого викинуто з гри в футбол чи у війну.

На лаву присів дебелий мужик, від якого тягло запахом пива і тютюну.

— Що, переживаєш, синку?

Михайло мовчав.

— На тобі написано, що не вийшло. Не журись. Я саме на таких полюю. Хочеш до нас? Досвіду наберешся. Ну, й копійку заробиш. Дайно гляну, що в тебе там.

Він показав пальцем на кофр.

— Куди це — до вас?

— До майстерень худфонду. То даси подивитися?

Так Михайло став старшим куди пошлють у великому, розхристаному, вільнодумному, трохи безголовому, але завжди оптимістичному осередку. Тут одночасно робилося безліч усякого: транспаранти і панно до свят, театральні декорації, портрети вождів і передовиків виробництва, гасла висотою у два і довжиною у десять — дванадцять метрів, що їх потім монтували десь повище, аби вся київська людність, хоче вона того чи не хоче, запам'ятовувала, що, наприклад, ми прийдемо до перемоги комуністичної праці або що комуністична партія веде до сяючих вершин комунізму. А що вже вона — розум, честь і совість, Михайло знав і без нагадувань, бо ще у школі вивчав напам'ять цю тезу, не раз і не два вирізав трафарет і квецяв по ньому білилами цей хвилюючий і надихаючий текст.

Батько поставився до того, що сталося, з розумінням, не читав йому нудної моралі, а що Михайло не став бити байдики — схвалив.

Михайлова наука на початку була не вельми мудрою: збивав у квадрати й паралелепіпеди рейки й дошки, кріпив кути фанерними трикутничками, аби конструкцію не "вело"; згодом міг сам натягнути тканину так, щоб не було брижів і слабини, розводив білило, крутив

гуаш у банках-відрах, бігав під вечір за пальним і закускою (бувало, і вдень), але сам пив тільки воду, та й майстри агітаційного мистецтва тримали хлопця подалі від хмільного зілля.

Мужик, який привів сюди Михайла, Євген Петрович Дідула, називав себе учнем Федора Кричевського, і коли випивав (а пив він мало не щодня, ще й міг зірватися у кількаденний "штопор"), співав дифірамби вчителю. Євген Петрович жив самотою у майстерні, облаштованій в мансарді житлового будинку на тодішній Великій Підвальній. Мансарда була величезна, світла, з водою, електрикою і всім іншим, без чого житло міщанина неповноцінне. Дружині він залишив квартиру в цьому ж таки будинку і був абсолютно байдужий до того, що вона розуміла особисте життя як низку знайомств з мужчинами, жоден з яких досі не побажав стати наступником Дідули.

Євген Петрович не брехав, справді був професійним художником, членом спілки. Він став першим учителем Михайла. Через рік, коли молодий гаслописець прийшов удруге до інститутського чистилища, знав багато про перспективу, світлотінь, приніс із собою непогані малюнки античних голів, дбайливо прорисовані аркуші з капітелями усіх ордерів, пейзажі аквареллю й олією.

З висоти мансарди, крізь промиті шибки, було добре видно круту у цьому місці вулицю Франка, а вдалині, над дахами сонмища будинків, тягнулись до неба куполи Володимирського собору. Дахи, комини, відміни неба над ними, золото церковних бань — ото були Михайлові сюжети.

Євген Петрович пішов до приймальної комісії разом з абітурієнтом. Перед тим він не пив три дні, дбайливо поголений, у пристойному костюмі, мав вигляд Навіть імпозантний — ну справжній батько, стурбований і заклопотаний. Михайло переконався, що Дідулу в інституті знають — віталися з ним, зупинялися погомоніти на хвильку його ровесники, дуже літні, як на Михайла, люди. Були то викладачі, професори, Дідула називав їхні прізвища, звання, але Михайло, скутий

хвилюванням, пускав усе те повз вуха. Вже згодом, коли став студентом і мало не щодня зустрічав тих людей у коридорах, аудиторіях чи студіях, зрозумів, чого вартий був той вихід "на люди" Євгену Петровичу.

У Дідули в мансарді, під нічним міським небом, частенько збиралися його знайомі і друзі, переважно художники, але заходили й актори, співаки з оперного театру, літератори — хто перехилити чарку, хто програти в шахи, хто — погомоніти проте, про се. Мансарда була величезна, метрів сто, старих меблів, столів і столиків вистачало на всіх, пальне і закуску приносили з собою. Зрідка, коли була попередня домовленість, Євген Петрович ставав до плити за перегородкою і готував одну-єдину, зате завжди смачну страву, котрої вистачало й двадцятьом гостям. Була то чи теляча печеня, чи тушені лисички, чи, якщо перепадала на Бессарабці, — вепрятина чи ведмежатина, що годин зо чотири умлівала, нашпигована спеціями, у величезній скороварці, викликаючи заздрість господинь нижче поверхами, — запахи з мансарди підривали їхній кулінарний авторитет у звиклих до харчової нудоти сім'ях.

Михайло залишався, аби допомагати Дідулі, до першого гостя, але інколи засиджувався, а то й лишався на ніч, якщо попередив батьків.

Те, про що говорилося у цьому колоритному гурті, для юного Джмеля, піонера, комсомольця, шкільного активіста, було terra incognita, точніше, verbs incognita. Михайлові здавалося, що ці впевнені в собі, самодостатні, іронічні й загалом толерантні один до одного люди зійшлися з іншого, якогось невідомого світу, і слова їхні діаметрально протилежні тому, до чого він звик, що лунало щодня з радіоточки, що прописував він сам на бязі і штапелі. Ці люди не сприймали смерть Сталіна як вселенську катастрофу; перетасовку вождів ("мурз", як прозивав їх Дідула) у Москві коментували без найменшого пієтету до прізвищ, що їм усеохоплююча пропаганда давно створила ореол неперехідної мудрості, мало не святості, а коли чергове прізвище викреслювалося зі святців, прославляла нове ім'я, з пришестям якого на людей мала зійти небачена благодать.

Сюди, в мансарду Дідули, Михайло частенько приходив уже студентом, і атмосфера вільної думки й прямої мови — він це зрозумів значно пізніше — багато заважила у формуванні його як особистості, не схильної до хорового співу.

Тут Михайло вперше почув розмови про історію і культуру України, геть не схожі на шкільний, та й інститутський стандарт, У сім'ї, на куренівському рідному кутку, він ніколи не чув, та й не міг чути подібного — хто б це у ті часи дозволив собі розводитися про окрему від Союзу Україну чи голодомор, — тільки самогубця чи блаженний.

Михайло спробував розпитати матір про тридцять третій рік, але вона не схотіла, відбулася загальними словами про те, що всім тоді було важко, й попросила, аби Михайло ні з ким не вів про те балачок. "Тобі, сину, вчитися треба, мало хто що скаже і навіщо, ти в це не встрявай, не знаєш ніколи, з ким говориш — хорошою людиною чи підбурювачем. І тато так вважає". Тато для неї був найвищий авторитет в усьому, і якщо мати так сказала, не варто було звертатися до тата — почув би те саме.

Євген Петрович, загалом не схильний до повчань чи напучувань, теж якось сказав Михайлові, перепросивши за вимушені слова, аби не образити молоду людину: "Ти тут, Михайлику, багато чого чув і бачив. Хлопець ти недурний, сам розумієш, які часи. Тут ти свій, а в інституті миттю станеш ізгоєм, якщо спробуєш гребти проти течії. Там вистачає інформаторів, повір мені. Працюй олівцем і пензлем, а не язиком".

Михайло був на відділенні графіки, але його тягло до живопису, працював він завзято, вчився добре. Найдужче його приваблювала майстерня, що її вела вродлива жінка середнього віку, завжди гарно вбрана, з пишною зачіскою — ніби щойно з перукарні. На тодішніх виставках — майже завжди їх влаштовували до революційних свят і знаменних історичних радянських подій — серед портретів шахтарів і сталеварів, ланкових і комбайнерів, копрів Донбасу і розливів степових пшениць, багатофігурних композицій на історичні теми, завжди ідеологічно витриманих, її роботи сприймалися як ковток свіжого

повітря, як антитеза гладкопису і єдиномисленню. Вже потім зрозумів Михайло, що так воно й було, а тоді не міг пояснити, чому ці світлі, незвичні, фантастичної техніки картини не викликали у мистецтвознавців того захвату, на який заслуговували; чому так стримано, одним-двома рядками згадувалося про художницю у пресі, інколи ще й з якимись туманними натяками на тупиковий фінал спроб звернути з магістрального шляху соціалістичного реалізму на манівці імпресіонізму.

"То ти ще й газети читаєш? — Дідула був трохи "під мухою", ще не п'яний, але в тому стані легкої ейфорії, коли охоче підтримував балачку і ще дослухався до співрозмовника. — Зайве! Марнуєш час. Полонська — явище, не співмірний з іншими талант. Бери з неї приклад, хлопче. Наші академіки годні тільки цілувати її в зад, але ж вона до своїх сідниць цю шпану не допустить. Вони відчувають дистанцію, от і нацьковують своїх кишенькових поців — вкусити вони не можуть, а зубами клацають, лякають. Не читай газет, Михайле". — "Батько мій — любитель. Збирає газети вже років із тридцять". — "То й що? Каже тобі, щоб читав?" — "Та ні. Я — так, інколи. А він читає".

З Єфремом Івановичем Дідула був знайомий — через сина запросив якось батьків на свій день народження і весь вечір не відходив від старших Джмелів. Мати, звикла до куренівських сусідів, почувалася серед чужих людей ніяково, а батько, на Михайлів подив, швидко знайшов спільну мову не тільки з хазяїном, а й з гостями.

До тата й мами підсів у розпал застілля один із завсідників мансарди, початкуючий літератор, темноокий, з густим своєвільним чорним чубом красень. Михайло насторожився, бо знав манеру Гриценка придивлятися до незнайомих людей і або безоглядно приймати їх потім як своїх, або ж виставляти на посміх, брати на витончені глузи, якщо виявлялися нецікавими. Даремні були побоювання Михайла: Тиміш знайшов спільну мову з батьками, особливо з Надією Петрівною; вона незчулася, як розговорилася, перестала почуватися ніяково у галасливому, колоритному, незвичному середовищі. Михайло сидів

оддалік, не чув, про що гомонять батьки з Гриценком, але бачив освітлене добротою, розчулене обличчя Тимоша і розумів, що чекати якоїсь вихватки з його боку не доводиться.

Пізніше мати не раз питалася, як там Тиміш, що поробляє; а Гриценко при зустрічі ніколи не забував передати Єфрему Івановичу і Надії Петрівні шанування. Як він після щедрого тривалого застілля (батько й мати пішли з першими сутінками, Михайло й Тиміш посадили їх у таксі), після таких перевантажень, що їх і Дідула б не витримав, зміг запам'ятати старших Джмелів на ім'я, та ще й по батькові, було непояснимо.

"Даремно дивуєшся, — сказав Тиміш. — Пам'ять у мене професійна, божевільна якась пам'ять. І чорне пам'ятає, і сонячне. Мати в тебе — сонячна жінка. А батько — дай, Боже, таких шевців побільше. Щоб Україна своїх чобіт ніколи не стоптала".

Там, у Нью-Йорку, Михайлові частенько доводилося вислуховувати від земляків розлогі спогади про дитинство, батьків, друзів і недругів колишніх. До таких сповідей-спогадів більше були схильні люди літні і геть старі; їхні нащадки, особливо народжені на чужій землі, до сантиментів ставилися як до непотрібного рудименту.

Тепер, сидячи у київському скверику, на рідній землі, він почувався так, як, мабуть, ті старі українці, котрих невтримно тягло на сповідальну стежку. Кому висповідується? Місту? Часові? Батькові-матері? Пам'яті? Невже не може втриматися від спогадів? Начебто ж ні. Добре почувається у сідлі, сам ставить ногу в стремено і ще легко завдає своє тіло на коня. А що не кидає його учвал, спокійно тримає повід — то природно, бо спішити нікуди, перегони для інших, молодих, сповнених чи сподівань, чи марнославства.

Перед входом до Спілки Михайло роздивився фігури на фасаді будинку, так до кінця і не збагнувши, що саме вони символізують.

Зрозуміло, що то якісь алегорії, музи, так би мовити. Але, наскільки він пам'ятав, міфічних аполлонових муз було не сім, а дев'ять, і жодна з них малярства не мала під своєю опікою, якщо вірити їхній матері Мнемосині і таткові Зевсу. Ті канонічні музи були жінками, і ніде немає згадки про їхнє потом-ство. Невгомонні творці новітніх міфів вигадали муз кіно, телебачення, то чому б їм не приставити покровительниць до скульпторів чи живописців, графіків чи сценографів? Добре було б, подумав Михайло, оживити ці фігури, як у празькому соборі, аби з'являлися і щезали під звуки пристойної музики. Може, так воно і планувалося, але коштів забракло? Де б його взнати, як зпитував один журналіст, котрий частенько навідував Дідулу. "Цікаво, — казав він після енної чарки, запрошуючи товариство прислухатися до його серйозних міркувань — принаймні обличчя в нього ставало таке багатозначне, що товариство замовкало. — От я давно думаю: ми люди звичайні, земні, нам так уже на роду написано, а от члени політбюро, вони теж, як ми, своїх жінок по ночах порають, чи їм хто помагає, щоб більше сил на державні справи було? Де б його взнать?"

За дверима сиділа літня жіночка в темному костюмі і блузці, геть змучена спекотою і неможливістю перевдягтися у щось відповідне температурі. Такі жіночки сиділи і стояли біля входу в кінотеатри по війні і відривали контрольні смужечки квитків.

Чергова зауважила погляд Михайла, потрактувала його у невигідний для себе спосіб і заявила про свої обов'язки класичним:

— Ви до кого?

— Я? До керівництва. Народний художник Тасманії Джміль. Показати посвідчення?

— Що ви, що ви, проходьте, ось так, прямо, вам на четвертий поверх, тільки зараз голови немає...

— Нічого, заступники влаштують. До речі, буфет у вас працює? Зголоднів, знаєте…

— Аякже, проходьте прямо, там побачите.

Михайло розіграв цю комедію невідь-чому… "Скоро дідом станеш, а все граєшся, як хлоп'я", — шпетив він себе, але не дуже. Згадав, як Тиміш Гриценко, сам нещодавно прийнятий до письменницької спілки, після кількох чарок у хрещатицьких забігайлівках вирішив провести товариство, в тім числі і Михайла, до відомого підвального "Енея". На чатах у палаці, збудованому цукрозаводчиком Терещенком і орендованим напередодні двадцятого століття київським генерал-губернатором Ігнатьєвим, пізнього вечора перебував літній чолов'яга, котрий мав функції фільтра, аби у священний храм слова не набивалася усіляка шантрапа. Черговий Тимоша знав, а фізіономії решти компанії йому не сподобалися.

— Тимоше Миколайовичу, ви ж знаєте, у нас — за посвідченнями.

— Голубчику, — сказав Тиміш, поклавши руку на плече чергового. — До мене завітали шановані люди, всі вони — з Півночі, з Якутії і Чукотки. Ось, знайомтеся, — народний письменник Якутії Джміль, а це — його колеги. До речі, він мав сьогодні зустрітися з Павлом Архиповичем, однак щось там наплутали в секретаріаті. А в "Енеї" на нас має чекати Іван Ле. Товариш Джміль має до нього дуже важливу справу. На Півночі дізналися його справжнє прізвище, а в якутів це — ім'я їхнього древнього божества. У товариша Джмеля — священний амулет бога Мойся, і він має вручити його товаришу Ле, оскільки на Півночі шанують і люблять його творчість.

Тиміш не міг придумати все це заздалегідь, то була суцільна імпровізація, котрій позаздрив би не один професійний актор. Товариство зіграло й свою роль статистів без пересолу: удавало, ніби

уважно слухає Грищенка, і вимогливо дивилося на чергового, нетерпеливлячись, але не дуже.

— То під вашу відповідальність, — здався чолов'яга. — Якби ж попередили…

— Ні к чорту працюють у приймальні, — підтримав чергового Тиміш. — Порядок має бути…

Товариство урочисто піднялося сходами, повернуло ліворуч, а Гриценко не вгавав:

— Перед вами, шановні гості з Півночі, палац, або, по-вашому, юрта, де живе нетлінний дух великого Ле-Мойсі…

Ну, не любив Тиміш цього письменника, і все.

Немає більше Гриценка. До Нью-Йорка подібна інформація докочувалася тільки в тому разі, коли покійник був чогось вартий у світі. Тиміш був з таких.

Він подарував Михайлові свою першу книжку, але дарчий нам не був усім Джмелям, батькові і матері, причім — спершу мамі, "Іu псе одно не так читатимеш, а вони — по-справжньому".

Мати прочитала книжку перша, хоча не дуже любила цю роботу, батькових газет ніколи не займала і до радіо не дослухалася, хіба що якась пісня лягала їй на душу.

"Ти скажи своєму приятелю, щоб так серця не мучив, бо надовго не вистачить, розірветься. Я плакала, читаючи, так мені його жаль".

Переказати таке Тимошеві Михайло не наважився, сказав лише, що книжка матері сподобалася. "Справді, прочитала? — перепитав Гриценко. — Це мені найкраща дяка".

Михайло знав загодя, готував себе до того, що з першого кроку піде мінним полем спогадів. Йому майже вдалося переконати Ванду, що Не надто піддаватиметься магії споминів, одначе дружина Добре розуміла: йдеться про речі, надякими ніхто не владен, які неможливо контролювати. "Ти ж розумієш, скільки літ минуло… Не шукай там того, що було колись. Його давно немає. І людей багатьох нема, а ті, хто є — вони, мабуть, інші. Я знаю, хоч як би ти старався вдавати товстошкірого, все одно не вийде, але й не розчулюйся надто".

Він і не збирався розчулюватися. Просто зайшов сюди з надією якщо не зустріти когось із колишніх однокашників, то хоча б побачити, що і як малюють нині на Батьківщині.

У буфеті, хвалити Бога, було прохолодно — працював кондиціонер. Люду небагато, під стінкою віддалік троє у сорочках апаш навипуск біля пляшки горілки; ще двоє за окремими столиками пили воду і щось видзьобували з тарілок. На Михайла ніхто не звернув уваги, та й чого б то. Він узяв бутерброди — з шинкою та з ікрою, пляшку холодної води і сто п'ятдесят закарпатського коньяку, якому завжди віддавав перевагу з тих пір, як скуштував його колись у мукачівському підвалі: однокурсник Іштван Балла, мадяр, по кількох роках після закінчення інституту запросив у гості до себе. Михайло приїхав машиною і не сам — з Ларисою, тоді ще нареченою, об'їздили вони все Закарпаття, перепробували всі вина, смакували берегівськими гомбовцями, мукачівським гуляшем, ужгородською кавою і не могли намилуватися казковим краєм…

Михайло запив ковток коньяку водою і узявся до їжі. Хліб трохи підсох, а ікра та шинка були свіжі. У буфет тим часом привезли помідори й огірки, Михайло спитав, чи не можна замовити салат. Хазяйка показала рукою, що зробить, і Михайло не поспішав допивати коньяк.

Зайшов маленький лисий чоловік у затяганому білому полотняному піджачку і таких же штанях із здутими на колінах холошами; ні на кого не глянувши, замовив пляшку води і сів неподалік, через столик. Михайло боявся помилитися, через те не озвався до чоловіка відразу, проте від першої секунди, коли той зайшов, уже знав, хто це. Він придивився — точно, Георгій Подільський, Жора. Час чи то пожалів, чи не звертав уваги на нього: ну хіба лише трохи підсушив і так колись субтильне тіло, а обличчя не спотворив: ті ж пергаментні щоки і сумні чорні очі під непомітними бровами, а от шия стала надто тонкою, ще й пішли по ній чи то зморшки, чи брижі обвислої шкіри. Подібна біда зазвичай загрожує жінкам, їхній вік завжди виказує саме шия, і вони, знаючи про це, ховають її під високими комірами, шарфами, хустками. Під комірцем Жориної сорочки теж була вив'язана кольорова хустка, але навряд чи він у такий спосіб намагався приховати вік: наскільки пам'ятав Михайло, хустку Жора носив здавна, демонструючи в такий спосіб свою приналежність до світу мистецтва.

Подільський попорпався у досить великому портфелі на старожитніх застібках, що пасами обіймали його знизу, вийняв папери і, начепивши на носа окуляри, заглибився у читання.

Буфетниця принесла салат. Михайло попросив її зробити ще один і поставити його разом з чаркою коньяку і бутербродом на стіл Георгія. "Це ж Подільський, не помиляюся?" — стиха спитав він буфетницю. "Прізвища не пам'ятаю, знаю, що Жора, мистецтвознавець".

Отже, Михайло не помилився. Чекав, що вийде з його затії. Побачивши на столі їжу і чарку, Георгій звів очі на буфетницю: "Я нічого не замовляв! Ви ж знаєте, я не п'ю!"

Михайло згадав нарешті, як Подільського по батькові, і озвався: "Зі мною можна, Георгію Яновичу, як не погребуєте". Подільський повернувся на голос усім тілом і подивився на зухвальця беззахисними своїми очима, збільшеними скельцями окулярів.

"З ким маю честь? Хто ви?" — голос був той самий, тенор а чи навіть дискант, такі не викликають серйозного ставлення, а то й стають причиною певного роду підозр; в усякім разі до власників подібного голосу жінки ставляться із співчуттям — і то як наділені природною добротою до всього живого, а решта обходять десятою дорогою.

Буфетниця з цікавістю спостерігала за сценкою, що в ній взяла мимовільну участь. Повернули голови і троє біля стіни, але, не побачивши нічого, вартого уваги чи участі, повернулися до мирної розмови при пляшці.

— Не впізнаєте? — Михайло підвівся і підсів до Подільського, тримаючи в руці склянку. — А так, ближче?

— Джміль. Джміль! Яким вітром, Господи? Це ж скільки літ минуло! Я одразу вас упізнав, тільки знаєте, собі не повірив. Вас же тут дехто, даруйте, покійником уважав...

— Отакої!

— Знаєте, який тут шарварок зчинився. Коли ви... ну, словом, полишили наші палестини? Шабаш! Збори за зборами, таврували, хто тільки міг.

— А ви, Георгію Яновичу? Чи, може, як раніше, Жоро?

— Звичайно, Михайле. Щодо мене — то ви ж знаєте, я, по-перше, безпартійним був, є і буду, а по-друге, в таких виставах ніколи не брав участі — ні в ролях, ні у масовці. Ну, а вже потім пущено було, що ви наклали на себе руки.

— Ну, ясно: капіталістичний рай — погибель для радянської людини.

Михайло всміхнувся.

Давайте, Жоро, пом'янемо краще мого батька — на його похорон прилєтів.

Подільський повагався, але випив і став похапцем закусювати одразу було видно, що з чаркою у нього напружені стосунки, ще й, певно, дуже зголоднів чоловік. Покінчивши з салатом, Жора зиркнув на бутерброд, але не наважився їсти далі, аби остаточно не зганьбитися в очах давнього знайомого.

— Я, Михайле, вас пам'ятав і не вірив побрехенькам. Радів вашому успіху у Штатах. Це ж скільки років минуло?

— Краще не згадувати. Багато. Постарів — через те й не впізнали. А я вас — одразу.

Подільський не витримав, узяв дитячими пальцями бутерброда.

— Чарка на мене діє, як апетитні краплі. Ви вже вибачте. А то пісень співатиму.

Витерши серветкою губи і руки, Подільський тицьнув пальцем у папери, розкладені на столі:

— Ось бачите, я — у своєму репертуарі. Раніше з радянськими чинушами воював, а тепер — з новітніми.

— Що, нового генія відкрили?

— Не треба, Михайле, їй-богу, нетреба… Щирості народних митців заздрити треба, а не насміхатися.

— Чого це ви раптом? І не думав.

— Даруйте, сам помічаю, що став на людей гавкати, як покинутий пес на ретязі. Всі думають: дурний собака, а він проситься, щоб одв'язали, бо здохне.

— Що, так погано?

— Ні, ні, особисто в мене, як нині кажуть, без проблем.

— Ніколи не питав, Жоро, вибачте, ви сімейний? Ну, дружина, діти?

Подільський відповів не відразу. Видно було, що Михайло завдав своєю ведмежою цікавістю болю. Але Георгій переборов себе:

— Жінки — не для мене. Не будемо про це. Краще скажіть, ви давно повернулися?

— Кілька днів.

— Де були? Кого бачили? Повертатися не думаєте?

— Не думав про це. Поки що. Подихаю рідним повітрям, роздивлюсь, що й до чого. В новій Україні.

— Звичайно, звичайно. Мабуть, колег своїх колишніх хочете побачити?

— Декого хотілося б. Не всіх.

— Як не заперечуєте, я допоможу — телефони, адреси. Можемо зараз же зайти до приймальні, дівчата відшукають. Та й довідник же є! Я вам презентую!

Подільський вийняв з портфеля трохи потерту книжечку.

— Не треба. Не хочу. Боюся, що для мене там — некрополь. Ви, Жоро, Дідулу Євгена Петровича пам'ятаєте?

— Чому — пам'ятаєте? Знаю.

— Чесно кажучи, боявся питати — стільки літ минуло…

— Живий, живісінький наш Дідула. Йому днями — сімдесят п'ять, і виставка його у російському музеї відкривається. Чи не завтра. Зараз уточню.

Георгій підійшов до трійці, котра й досі засідала коло стіни, приступивши до другої пляшки.

— У п'ятницю, о дванадцятій, відкриття. Через два дні. Хлопці про вас питали.

— Художники?

— Так, і пристойні. Знають ваше прізвище. Кажуть, і роботи.

— Щось не віриться.

— Молодь нині знає більше про світ. їздять, бачать, порівнюють. Щоправда, більшість цікавить матеріальний успіх, але я їх не засуджую.

— Бути бідним генієм не престижно. Успіх потрібен живим. Я це знаю. І поганого в тому нічого не бачу. Вся штука — в критеріях.

— Михайле, ви справді так думаєте? Які ж критерії — особисті чи суспільні?

— І те, і друге — на одній площині, як у стрічці Мебіуса. Здається, там їх дві, а насправді — одна. Втім, усе це — слова. Ніхто не спрогнозує успіх — ваш чи мій. Лотерея. Джек-пот.

— Не спрощуйте. Ви ще тут подавали надії — ще й які! Я пам'ятаю ваш триптих... На виставці молодих, десь на початку шістдесятих.

— Три дні протримався в експозиції, я вже думав — проїхали, коли на четвертий — зняли.

— А що ж ви хотіли. Мотря бачить у бурштиновому персні Мазепу, він — її, а між ними — волошкове поле і церква на овиді. Дивуюся, як узагалі та робота пройшла сито в ті часи.

— Голові техніка сподобалася. І назвою він комісію переконував: "Закохані" — це життєствердно. То вже потім якийсь мистецтвознавець у цивільному забив тривогу: націоналізм. І газетки постаралися. Це ж ви тоді, Жоро, радили мені кинути їм кістку, пам'ятаєте?

— Можливо. Напевно. Ви, мабуть, вбачали в цьому боягузство? Так. Я боявся за таких, як ви.

— Та нехай йому, знайшли, про що говорити. Було — й загуло. У вас є час, Георгію? Давайте пообідаємо по-людськи.

Обрали ресторан готелю "Москва". Михайло ненавидів лакейськи вимогливі, нахабні погляди челяді в готелях, ресторанах і, щоб не завдавати прикрощів Подільському — його одяг програвав поряд з Михайловим — відразу тицьнув молодому церберу долари.

Обідали довго. Георгій розпитував про Америку, Михайло — про Київ. Відставивши вбік чашку з досить пристойною кавою, Михайло закурив місцевий "Мальборо", відразу ж помітивши різницю в якості: що не кажи, тамтешні — кращі.

— Вивіску на готелі і досі не змінили…

— Яку? А, тут? Ідуть дебати. Одні вважають ненормальним, що на Майдан Незалежності дивиться згори назва столиці колишньої метрополії; інші — за вічну дружбу, задля неї готові, по-моєму, замість Богдана на Софійському майдані поставити Мініна й Пожарського.

— А Ленін на бульварі досі — на Бессарабці?

— Стоятиме довго. Ви, Михайле, мабуть, не дуже цікавилися нашими політичними баталіями?

— Спершу цікавився, а потім перестав. Усе за Леніним: крок уперед, два — назад. Знаєте, мене аж трусить, коли нерішучість політиків пояснюють особливостями національного характеру: "Два українці — три гетьмани"; "Хай у сусіди корова здохне".

Не в тому річ — тавро в'їлося, стигма — у крові, що царська, що радянська — один чорт.

— Ви, Михайле, радикал. А переважна більшість людей — угодовці.

— Можливо. Але навіщо тоді козиряти своєю незалежністю? Яка незалежність? Який суверенітет? Гавкне якийсь цуцик з Кремля — і вже переляк.

— А кажете — не цікавитесь політикою…

— Хай їй біс. Даруйте, я надто емоційно… Пристойні люди про політику воліють не говорити. Забагато честі. Коли права людини збережено, є свобода слова, достойний рівень життя — навіщо їй знати, хто там на чолі партії гостроконечників чи тупоконечників?

Подільський видобув із себе короткий смішок:

— Ви багато хочете. Політики Свіфта не читають, не читали і не читатимуть. Вони самі — харч для майбутніх Свіфтів. Вам пощастило, що після виборів приїхали, а то б такого наслухались і надивилися…

— Смерть не вибирає…

— Вибачте, я не хотів, — Георгій притис руки до полотняного піджака у тому місці, де билося його серце.

— Пусте, Мені цікаво, чи переймався останні роки мій покійний батько політикою? Все життя, дивак, газети збирав, читав, але ніколи від нього я не чув коментарів.

— Скільки йому було?

— Десятий десяток ішов.

— Нам стільки й не сниться. Один мій знайомий, пристойна людина, хоча й член вашої улюбленої партії, називає покоління наших батьків — "стара школа". З пієтетом, без іронії, з шанобою. Вважає, що їхній заміс — справжній, а наш — так, нашвидкуруч.

Час був пообідній, в залі порожньо, крім них — ще двоє відвідувачів. Сходилися музиканти, пролунав акорд на синтезаторі, бренькнула електрогітара.

Михайло запропонував Подільському таксі, але той відмовився. Попрощалися до завтра.

Михайло згадав, що в будинку немає телевізора. Точніше, є, але не працює. Років йому стільки, скільки Михайла тут не було, — музейна річ.

Зупинилися біля універмагу на Подолі, водій допоміг занести величезну коробку на заднє сидіння, а у дворі — доправити "Самсунг" на місце у вітальні. Справді, невідомо, скільки він тут пробуде, ящик допоможе адаптуватися.

Зустріч з Подільським остаточно розбудила Михайлову пам'ять. За вечірнім чаєм, увімкнувши куплену щойно забавку і стишивши потужний звук, котрий попервах видала новенька машина, він думав про тих людей, яких може зустріти завтра на виставці. їхні обличчя, лиця ще молодих людей, однокурсників, добрих колишніх знайомих, виринали з глибин пам'яті. Навіть ті, кого він, здається, забув назавжди, нагадували про себе несподівано. Даремно він уважав себе вільним від минулого, проживши стільки літ на чужині. Нікуди воно не поділося. Залізної влади над ним не мало, та все ж існувало як незаперечна реальність, особливо тут, де було його покинуте, але незруйноване гніздо.

Ще в ресторані, коли музиканти готувалися до вечірнього виступу, йому згадалося широке, повне обличчя статурного, могутнього Сашка Калаша, молодого композитора, пісні якого тоді набували популярності. Саме в "Москву" — як це він не згадав раніше! — вони великим, галасливим товариством зайшли пообідати десь наприкінці шістдесятих. Михайло навіть згадав, що замовили смажених перепілок — комусь забаглося екзотики. Харч не вельми сподобався: пташки були явно вчорашні. Микола Сахно, дотепник і характерник, тоді художник молодіжного журналу, висловив припущення, що перепілки впольовані ще за Хрущова і зберігалися в холодильниках ЦК як речові докази волюнтаризму колишнього генсека. Микола взагалі був королем вигадки. Якось його було відряджено по горілку для теплої компанії, котра, як часто те бувало, зберегла достатньо сил і закуски для продовження застілля, а пальним як слід не запаслася. Черги тоді горілчані були божевільні, гадали, Миколи не буде з годину-півтори, а він з пляшками "Столичної" став на порозі хвилин за двадцять. "Ти що, факір? Чи гіпнотизер? Як?" — "Спокійно, хлопці. У нас люди гуманні. Навіть у черзі. Підійшов до прилавка, в очах — печаль, кажу: люди, біда, мені — в больницю. І до продавщиці: глядіть, свіженьку дайте, чули ж: у

больницю...". — "Могли ж побити!" — "Ніколи в житті. У нас хворим, калікам, блаженним співчувають. Один гад, правда, розреготався. Але його зацитькали".

А ще Микола — задовго до Кустуріци і його фільму "Підпілля" — розповідав розлогу і неймовірно кумедну партизанську історію власного розливу. її герої діяли через багато літ після закінчення війни, вважаючи й досі себе народними месниками. З тієї оповідки — а вона у Миколиному виконанні розквітала все новими й новими епізодами — пішла у люди фраза, хоч у словники приказок вставляй: "Місцеве населення нас любило, але й боялось".

Засиділася тоді компанія добряче, вже, як сьогодні, зійшлися музиканти, лабухи, як тоді їх іменували, та й себе вони так називали, маючи цю свою ресторанну роботу за ніщо, за легкий спосіб заробити. Серед них були вправні музиканти, які сподівалися на ліпше майбутнє, але кирпу перед іншими ніхто не дер.

Про що вони тоді гомоніли у гурті, за двома приставленими один до одного столами, аби був простір, аби не штовхатись ліктями, наливаючи чарку чи полюючи виделкою за шматком сала? Молода мистецька фронда, сповнена потаємних творчих задумів, заохочена тимчасовою відлигою, приморожена поверненням в єдину ідеологічну колію, — вона шукала виходу з лабіринту, приміряла шапку-невидимку, випускала пару з перегрітого казана у подібних збіговиськах, не забуваючи пильнувати, аби до перевіреного товариства не прослизнув непевний персонаж з надто довгими вухами.

Вже збиралися йти, коли на естраді в кінці ресторанної зали заграв нарешті оркестрик з п'яти чи семи фігурантів. Наливали "на коня", коли раптом підвівся могутній Сашко Калаш, зачепивши багатообіцяючим черевом стільницю так, що ледве вберегли пляшки. Повне рожеве обличчя його зблідло. Він одсунув стільця і подався до естради.

Звуки якоїсь танцювальної мелодії замовкли, і аж сюди, метрів за тридцять від естради, долинав гнівний голос Сашка. За що він шпетив бідних лабухів?

Калаш ішов від естради, і голови всіх відвідувачів, що їх на цю пору прибуло, поверталися йому вслід.

— Покручі, бастарди, гниль паскудна! — чарка потонула в дебелій руці Сашка. — "Розамунда" їм до шмиги! Під цю "Розамунду" німці на розстріл наших вели, а вони, бач, не знали! Розжену паскудників, як іще раз почую!

Музиканти на повну котушку грали мелодію найпопулярнішої пісні Сашка — вибачались. Микола Сахно заспокоював його — він умів будь-кого перевести з рейок війни на спокійну магістраль, але Калаш іще довго не міг заспокоїтись.

Цікаво, чи зберіг свій вулканічний темперамент колишній Сашко, якого так уміло і не без вигоди для себе канонізувала колишня влада?

В Америці Михайло майже не дивився телевізор, хіба що Ванда ввімкне старий вестерн, чи коли говорили про якийсь скандал на всю країну. Нині він перебирав кнопки пульта, шукаючи новин, зупиняючись хвильку-другу на якомусь концерті, проминаючи голови, що говорили переважно російською, американські бойовики другого сорту та інший ефірний мотлох. Нарешті зупинився на першому національному каналі, де саме почалася програма новин. Прізвище президента лунало часто; його простецьке, невиразне, негарне обличчя рябіло в очах, не викликала ентузіазму й мова — хоч як президент старався, його українська звучала як погано засвоєна іноземна.

Михайло вимкнув телевізор. Що не кажи, а той, котрий був перед цим, з пещеним сановним обличчям і переконливішою мовою, мав солідніший вигляд, хоча — обоє рябоє, з одного інкубатора. Чого від них

чекати — за великим рахунком? Суверенної держави? Побійтеся Бога, земляки. У них і шлунок старого зразка, і мозок закодований. Тільки риторика новочасна. І нещира.

Михайло вийшов під нічне небо, і сьогодні густо всипане зорями, пішов до криниці, витягнув води, набрав повний кухоль і пив дрібними ковтками холодну смачну воду, що аж заходила в зуби.

Вже по війні, зимою сорок сьомого, мати послизнулася тут на притрушеному снігом льоду, вдарилася головою і боком, довго потім одлежувалася, не хотіла лікарні і підвелася аж навесні. Батько тоді куховарив і сина привчав потроху. Мати бідкалася, що завдає їм клопоту, а батько, загалом не дуже багатослівний, не жалів для неї втішних слів: "Ти, Надю, на нас усе життя робиш, як наймичка, то полеж, відпочинь, твоє діло — одужувати, а ми з Мишком усе зробимо, командуй, хазяйко". З харчами тоді було сутужно, рятували пайки з батькової роботи, а для матері щодня було свіже молоко: на кутку тримали корів у двох дворах і за щоденний літр для Наді Джміль грошей не брали. Батько в боргу не лишився — віддячив сусідам черевиками для дітей.

Мати одужала, але ще довго потерпала від тієї пригоди: то несподівано запаморочиться голова, то біль у боці зігне у три погибелі. Потім це минулося, ще ж молода була — тільки за тридцять. Знову все горіло в її руках, навіть співала інколи — здебільшого як все попорає у дворі й хаті і сяде гаптувати вишиванку чоловікові. Вона й Михайлові вишила — білим по білому, де й узяла узір.

Тоді Михайло був вільний козак з дипломом, працювалося йому за виграшки, встигав кругом — і для журналів малював, був такий гріх — швидкі гроші, радісні акварелі і пейзажі старого Києва занотовував на прохання істориків, основне — експериментував у живопису, шукав сюжети і техніку, з якими не соромно було б вийти на люди. Виставок не бракувало, Михайло брав участь чи не в кожній.

На кутку ночувала тепла благодатна тиша, зорі були близькі, домашні. Ще ближчі — і більші, яскравіші — він бачив лише раз у житті, коли з чиєїсь доброї волі потрапив до Грузії, у Бакуріані, де відбувався один з модних тоді молодіжних мистецьких форумів. З Тбілісі до гірськолижного курорту автобуси тяглися довго, здавалося, кінця-краю не буде тій дорозі, засипаній снігом тим дужче, що вище вони піднімалися серпантином траси, прокладеної в горах. Часом їхали ніби в тунелі — сніг був вищий за дахи автобусів; перед ними йшла шляхова техніка, врізаючись у снігову ковдру і відкидаючи цілі брили ліворуч і праворуч. Зупинялися кілька разів, дехто вирішив, що й ночувати доведеться у сніговій пастці, але надвечір дісталися мети.

Михайло любив свою землю і вважав її найкращою, як дитина, звикла до свого дому, хвалить і любить його; хоч у яких би хоромах побувала і якої краси набачилася — нізащо не проміняє на те своє, рідне й тепле, де з кожного кутка дивляться і нечутно обіймають доброта і любов. Він малював у Закарпатті й на Донбасі, в Криму і на Дикому Полі, на Слобожанщині й Буковині, але те, що відкрилося очам тут, приголомшило.

Долина, засипана снігом, наполовину захована у густіючу тінь, наполовину — ще світла од сонця, що швидко тікало за гори, здавалася чимось нереальним, декорацією всесвітнього вертепу, на ширмі якого от-от з'явиться сам Усевишній і розпочне сакральне дійство.

Вночі Михайло вийшов з будиночка на відкриту веранду і довго-довго, чи не з годину, дивився на небо, на великі, ніби прикрашені мерехтливими віями, волохаті зірки. Прокинувся пізно — і не впізнав долину: сонце заливало сніги, видобувало мікроскопічні веселки з кришталиків-сніжинок, деревця встигли звільнитися від білого вбрання і сліпили очі вічною, молодою зеленню; з гір то там, то там спускалися лижники, вилітали в улоговину, розминаючись з кіньми й вислюками, запряженими у розмальовані сани; на терасах будиночків засмагали роздягнені до пояса юнаки і юнки — таким теплим, навіть гарячим було гірське сонце.

Три дні Михайло не розлучався з етюдником, запізнювався на заплановані зустрічі, часом і на обід — так шкода було відриватися від розкішної натури.

З ним заприятелював молодий абхазець. Він не мав стосунку до творчого товариства, відпочивав тут за путівкою, вчився стояти на лижах. Для чого було це йому, мешканцю Піцунди, було неясно. Аж поки він ламаною, поганою російською не пояснив: "Розумієш, у нас виноградники, мандарини, вівці, грошей повно, а дівати їх нікуди. От я і приїхав. А взагалі — не в цьому причина. Батько не хоче, щоб я одружувався. Каже, щоб подумав. А що тут думати? Я її люблю, вона — мене. Все одно одружусь. Ти одружений, Михайле?"

Наївний був хлопець, дитина, а йому йшов двадцять третій рік.

"То — одружений?" — "Так". — "Ти дружину любиш?" — "Так". — "А вона тебе?" — "Каже, що любить". — "Якщо каже — тоді так воно і є".

Михайло намагався пригадати ім'я того випадкового знайомого, але марно. А от обличчя, очі він пам'ятав досі, особливо очі, довірливі, великі, з довгими, як у дівчини, віями.

Молодий абхазець носив за Михайлом етюдник, сидів мовчки годинами, спостерігаючи за роботою, яку вважав священнодійством. Михайлу здавалося, що його Санчо щось хоче йому сказати, але не наважується. Так воно й було. Дізнавшися, що післязавтра Михайло їде, абхазець не втримався. "Михайле, у мене прохання. Виконаєш — братом станеш. Мій дім твоїм буде". — "Кажи". — "Намалюй мою дівчину". — "Як же я її намалюю, де вона?" — "У мене фотокартка". Такими очима дивився на нього цей простецький, закоханий, наївний хлопець, що несила було сказати: я такого не роблю, це не моє ремесло, зверніся до вуличного рисувальщика. "А як вийде несхоже?" — "Такого не може бути. Ти — великий художник". Михайло засміявся: "Ну, так, Рафаель Санті. Давай своє фото".

Розпитуючи, яке в дівчини волосся, якого кольору очі, в якому платті малювати — квітчастому чи однотонному, Михайло за годину-півтори завершив найкурйозніше в своєму житті замовлення. Треба було бачити обличчя закоханого джигіта! Він дивився на портрет побожно, як на ікону. Дивна річ — Михайло відкрив у своєму ремеслі, а нехай би воно було й не найвищого гатунку, якусь магічну первісну силу, що має вплив на людину, відчув себе шаманом, котрий виконав щойно священний чин і остаточно заволодів волею і силою племені.

Абхазець вимагав, щоб Михайло взяв у нього гроші, сердився, мало не плакав, але свого не домігся. "Ти попросив — я зробив. Це по-дружньому. Аби ти сказав про гроші, я б не малював узагалі. Зрозумів?"

І все ж горянин знайшов, як віддячити. Надвечір він приніс квиток на концерт "Орера", який мав відбутися тут, у Бакуріані, на невеличкій сцені культурного центру. Місць у залі було не більше як півтори сотні, а наїхало золотої молоді з Тбілісі вдвічі більше — на Вахтанга Кікабідзе і Нанні Брегвадзе. У Михайла, як і в інших гостей, були запрошення на концерт, але без певного місця, і ніхто не гарантував, що вдасться протовпитися на вузьку галерейку чи притулитися до стіни. "Де ти квитка добув?" — спитав Михайло. "У земляка. До грузина підходити — марно. Вони схиблені на "Орера".

Прощаючись, абхазець подарував ще й платівку ансамблю, аби Михайло не забував про їхню зустріч. "Будь-коли, коли завгодно приїзди, — казав хлопець. — Не загуби адресу".

Музика, диявольськи прекрасна грузинська музика, не відпускала Михайла в дорозі додому. Він уявляв, як порадіє платівці Лариса. Але в Києві на нього чекала зовсім інша музика.

VI

Свого часу майже всі в інституті були закохані в юну натурницю Світлану; глянути на неї приходили навіть викладачі, вигадавши якийсь пристойний привід, аби краєм ока зачепити подіум з досконалою нагою фігуркою. Дама з деканату, зовні сувора — обрала собі подобу сухого академічного стерва, хоча й близько такою не була за межами інституту, — попередила новачків: щоб і натяку на масні погляди і залицяння, тут храм мистецтва, а не бордель, до моделі — з усією шанобою. Зоя Бєлова, за переказами, сама колись працювала натурницею і знала, / почім цей хліб. "Що там у вас у штанях коїться — то ваша особиста справа, кладіть лід, якщо непереливки, але запам'ятайте: ви художники, ви у святилищі, а не на сексодромі. Якась скарга від Свєти — матимете по повній програмі, аж до ректора. Щось не зрозуміло?"

Микола Бадиляк, спрямований на майбутню роботу в театрі, натурально зітхнувши, як людина, щиро розчарована тирадою Зої, подивився на неї невинними очима: "Зоє Казимирівно, а якщо у мене в серці — любов?" — "З любов'ю — до терапевта, якщо справжня — до венеролога. І ще є фахівці. Допоможуть". Бєлова вміла поставити на місце будь-кого, а молодих дотепників — лівою ногою.

Микола тижнів за два знав усе про молоденьку модель. Світлана приїхала до столиці з Житомирщини, з Малина, вступила до медичного технікуму, сподіваючись згодом стати студенткою медіну. Позувати майбутнім художникам її вмовила та сама Бєлова. Зоя Казимирівна час від часу навідувала дівочі заповідники — курси, технікуми — у пошуках достойного мистецького матеріалу. Як Бєловій вдалося умовити провінційну дівчину, закуту у броню табу батьками, залякану ними ж на предмет небезпек і спокус, що ними аж кишить столиця, лишалося таємницею. Хоча Микола був певен, що дівчині просто не вистачало грошей — ось і весь секрет.

Так воно й було. Батьки Світлани великих статків не мали: батько працював на паперовій фабриці, в сім'ї ще п'ятеро ротів, то на матері все домашнє господарство і діти — не розженешся чимось суттєвим

допомогти старшій доні. Хіба що передасть з оказією курку, яйця, шматок сала чи домашньої солонини — і то коли-не-коли, спробуй відірви від синів п'яти і семи років і трьох дівчаток — дев'яти-, одинадцяти— і тринадцятирічних щебетух.

Усе те Світлана розповіла Миколі, майстрові заводити знайомства. Він назирці пішов за дівчиною після сеансу і вже біля гуртожитку знайшов спосіб познайомитися, словом не прохопившися, що тільки-но бачив її у чому мати народила, ще й малював її принади.

Потім Світлана, хоч і вдавала, що дивиться кудись у небеса за вікном, стоячи незворушно на подіумі, помітила Миколу в залі, але вибуху, на який він чекав, не сталося: на той час вони з Бадиляком були в дружбі, ходили разом у кіно, в театри, і Микола, хоч якого вдавав із себе джиґуна перед однокурсниками, рук не розпускав, не ліз з поцілунками до дівчини, і це поселило у Свєти довіру до нього.

"Виховую собі наречену", — казав Микола Джмелю. Заприятелювали вони ще з першого курсу. Бадиляк виріс на Деміївці, "у приватному секторі" на горі; його куток був трохи подібний до куренівського гнізда Джмелів, хіба що хата була куди скромніша, двір утроє менший і сусіди тулилися тісніше, обійстя в обійстя, обведені благеньким штахетником. На пласкій маківці гори будинки було поставлено по колу, а посередині — щось на зразок сільського вигону: простір для кіз та малечі. І хто б не хотів побудуватися тут, наражався на дружний спротив: делегації ходили до райвиконкому і вище, якщо прийшлий забудовник був агресивний. І не так інстанції допомагали вберегти їхній вільний простір, як задушевні бесіди дядьків: мовляв, тут наврочено, земля недарма гуляє, до війни побудувалися люди посередині белебня — грім спалив хату, можемо показати сліди, а перед тим хазяйка здуріла і, як усі засинали, гола бродила, аж поки хазяїн її в божевільню не спровадив. Щоб остаточно відбити охоту поселитися на цьому клапті, витягали з прабабиних скринь легенду про те, що колись, у давнину, для відьом київських, що розважалися на іншій горі, тутешнє місце було ніби як аеродром підскоку під час війни: тут відьми перепочивали перед

перельотом на базу і таке зчиняли, що не дай, Боже, про таке проти ночі…

У Світлани було густе, довге біляве волосся, і якби схотіла, прикрилася б ним, як британська леді Годіва, ховаючи голизну від натовпу, в цьому разі — від очей студентів, котрі старанно фіксували її на аркушах паперу.

Так вона і зробила — один-єдиний раз, коли востаннє позувала у студії au natural: підвелася, звільнила волосся від заколок і пішла через усю залу вдягатися, ніби була у плащі, тільки коліна зухвало пробивали поділ розкішної вдяганки.

П іти з інституту змусила її усе та ж Зоя Бєлова. Не без чиєїсь допомоги нагледіла Світлану, Миколу і Михайла разом. Вони йшли собі, тримаючись за руки, сміючись — звичайне весняне тріо, тисячі таких у місті, і нікому немає до того діла. А Бєловій — було.

Вона покликала до себе Світлану і, не вибираючи слів, з прямотою фельдфебеля звинуватила дівчину в усіх смертних гріхах. "Я попереджала, щоб без усяких там романів?" — "Зоє Казимирівно, які романи?" — "Не прикидайся, сама бачила. Бач, парижанка задрипана, мало одного — двох запрягла. Теж мені любов єн труа!".

Світлана зрозуміла, про що йдеться, хоча французької не знала. "Яка любов? Ми друзі!" — "Розкажеш комусь іншому, а зі мною — не пройде. Тебе звільнено. А з коханцями твоїми жовторотими я ще поговорю".

Того ж вечора вони втрьох були на "Сплячій красуні" в опері, а дорогою в гуртожиток Свєта розповіла хлопцям про те, що сталося.

План помсти визрівав недовго. До мансарди Дідули частенько заходив скульптор, людина, як на Михайла, вже в літах, хоча тому ще й сорока не було. Цей чолов'яга пройшов усю війну, був поранений, мав

нагороди. Закінчив інститут уже після перемоги: всього лише рік не довчився перед сорок першим. З Дідулою вони товаришували ще з тих передвоєнних часів, коли були молоді і мріяли про визнання і славу. Олесь Дяченко ніколи не приходив без пляшки, але пив інтелігентно, любив співати і не пропускав нагоди, щоб виголосити дифірамб другові Євгену, неодмінно пророкуючи йому велике мистецьке майбутнє. Сам Дяченко регулярно виставлявся, мав замовлення міністерства, але не вважав свої роботи чимось вартим серйозної уваги. "Моє — попереду, як і твоє, Євгене. Смуга мине — будеш на коні, повір". Михайло, дослухаючись до слів Дяченка, вважав, що по дружбі той перебільшує: Євген Петрович тоді майже не працював удома, гибів у майстернях, надміру часто заглядав до чарки. Але водночас із тодішнім молодим ідеалізмом він усім серцем бажав, аби слова Дяченка не залишилися безнадійним сподіванням, а справдилися, і то якнайшвидше.

От до цього статурного добродія із смоляним лискучим чубом, з обличчям римського ліктора і широкими мужицькими долонями звернувся Михайло зі своєю просьбою. Можна, звичайно, з таким було звернутися до когось із інститутських комбатантів, але все могло тоді швидко вийти на яв, і підставляти котрогось із спудеїв не хотілося, і не було впевненості, що виконавець замовлення втримає язика на прив'язі.

Дяченко вислухав Михайла, засміявся: "Що, хлопче, у тебе з цим якісь проблеми? Ні? Тоді — навіщо?" А коли дізнався, для кого готується сюрприз, аж свиснув: "Несповідимі шляхи твої, Господи! Я ж цю женщину знаю. Оце щоб Зоя стала моралісткою? Та на ній, заразі, тавра нема де ставити. Сама ж позувала колись, і не тільки перед студентами на подіумі, а і в ліжку викладачів. Один ваш професор через неї сім'ю втратив, ледве на роботі втримався. І я, грішний, каюсь, від її щедрот мав колись утіху, ой, мав... Тільки ж ти, хлопче, нікому, зрозумів?" Перехиливши чарку, Дяченко захрумтів малосольним огірочком, похитав головою, всміхнувся: "Добре, зроблю, з власного предмета скопіюю, може, згадає Зоя Батьківна. Хоча навряд, вонаїх стільки перебачила, що мій середньоарифметичний варіант навряд чи їй упам'ятку".

Через пару тижнів, передаючи Михайлові загорнутий у крафт презент, Дяченко на повному серйозі сказав: "Глядіть, щоб вона його за прямим призначенням не використала: хоча — шорсткий..."

План операції був простим: прикріпити вранці, до початку роботи деканату, гіпсовий виріб до столу Бєлової так, щоб прибрати його відразу не змогли. Хлопці підгледіли, коли ранкова прибиральниця вийшла з відром, ганчіркою і віником. Микола заскочив до деканату, намастив клеєм "Момент" іграшку, приліпив її до стільниці і накрив букетом польових квітів. Михайло стояв за рогом коридора, убезпечуючи операцію від провалу.

Бєлова зазвичай приходила на роботу із запізненням, тож треба було сподіватись, що глядачів натоді, коли візьме до рук букет і відкриє очам колег біле диво, не бракуватиме.

Так воно й сталося. Зоя Казимирівна, побачивши квіти, переможним поглядом обвела колежанок — деканат був усуціль жіночий — і з грайливою фразою: "Хто ж цей таємничий лицар?" — узяла квіти. Те, що відкрилося, зацікавило методисток, асистенток і секретарок значно більше, ніж букет. Бєлова заціпеніла. Спроби відірвати білосніжний гіпсовий фалос від стільниці були марними. Героїня дня вискочила з кімнати у пошуках чогось залізного, аби знищити твір мистецтва. Так вона і вчинила згодом. Стали відомі слова літньої жінки, методиста, коли Бєлова замахнулася на зліпок святая святих чоловічого організму: "Зоєчко, шкода, може, залишимо як наочне приладдя?" Люто зиркнувши на колегу, Зоя Казимирівна почала бити по гіпсу металевим прутом, узятим у кладовочці, — на нього прибиральниці намотували ганчірки, аби вимести павутиння з кутків доволі високої стелі. Фалос довго терпів знущання, скалки гіпсу летіли навсебіч, прут погнувся, і Бєлова упала в істериці на стіл, не шкодуючи важких ненормативних слів на адресу негідників, котрі наважилися на таке паскудство; обіцяла знайти зловмисників і покарати так, щоб у них ніколи не підвелася більше рука на злочин і взагалі щоб ніщо ніколи не піднімалося.

Погрози погрозами, а розголос? Це ж неодмінно знатиме ректорат, партком, рознесеться по київських вузах — постараються охочі. І Зоя Казимирівна, перемігши змія, розтрощивши його єдину голову, хлипаючи носом, збирала шматки гіпсу і просила колежанок не виносити сміття з хати.

Ясна річ, власне, приватне слідство Бєлова затіяла, але знайти зачіпку не змогла: хлопці нікому про свій план навіть не натякали, отож згага помсти ще довго отруювала її життя. Вона наблизилася у своїх пошуках майже впритул, готова була заприсягтися, що паскудство — справа рук Бадиляка і Джмеля, але вдіяти нічого не вдалося: штатні нишпорки відмовилися від лжесвідчень, побоюючись за своє фізичне здоров'я.

Світлана гідно оцінила акт страшної помсти, але й на сантиметр ближче не підпустила до себе Миколу, котрому не пощастило: закохався. Вони й далі утрьох пропадали в музеях, їли морозиво, читали вірші, але колишня рівновага і легкість у стосунках лишилися, що не кажи, в минулому. Бадиляк прямо сказав Михайлові: їхнє тріо — анахронізм, тепер буде дует, він і Світлана. "Ти що, Бадиляк, сказився? Охолонь. Світлані, здається, байдуже. Хочеш переконатися, — будь ласка, ще не вистачало дівку ділити".

Тим часом Світлана закінчила технікум і почала працювати хірургічною сестрою у районній лікарні на лівому березі: маючи стаж практичної роботи, легше було вступати до медіну. Разом з подружкою, такою ж медичною сестрою, вона наймала кімнатку неподалік лікарні: удвох дешевше. Тепер часу для побачень у Світлани майже не було, і Микола нарешті наважився на головні, як він вважав, слова. Батьки Миколині були знайомі з Світланою, симпатизували дівчині і нічого не мали проти такої невістки, аби ж тільки синок почекав трохи, одержав диплом, влаштувався на роботу. Ато якось незручно: дружина заробляє, а чоловік у студентах ошивається. Нормальні, здорові, природні настороги не подіяли, і Микола запропонував Світлані вийти за нього і то негайно.

Правду кажуть, що в потихонях чорт сидить. Хто б міг подумати, що малинське домашнє створіння, лагідне кошеня, втіха для душі, наївна дівчина з широко розкритими очима, котра з допомогою спудеїв-ідеалістів долучалася до світової культури, виявляючи щире захоплення малярством, театром, цнотлива натурниця, котра рішуче припиняла будь-які спроби чоловічої статі навіть думати про неї в певному напрямку поза межами подіуму, легкий на приязне слово і нестримні дитинні сміхи метелик, що його пожалів би займати сачком навіть фанатик-ентомолог, дурною, блаженною усмішкою проводжаючи примхливий політ, — що Світлана-світлячок насправді вже досвідчена й розсудлива молода жінка, практична й позбавлена комплексів.

Вона вислухала Миколине освідчення, мило всміхнулася, поцілувала хлопця у щоку. Від неї війнуло ароматом незнайомих Миколі парфумів, запахом прекрасним і тривожним.

— Ти це серйозно, Микольцю?

— Серйозніше не буває.

— Отак одразу — заміж?

— Чого ж одразу?

— Аз Михайлом як? Він не заперечує?

— До чого тут Михайло?

— Не знаю, так добре було втрьох.

— Смієшся? За двох заміж не виходять.

— Ох цей ваш патріархат!

Світлана засміялася, як бронзовий дзвіночок на останньому колінці спінінга. Микола на мить відчув себе необачним щупачком, що вчепився на срібну блешню, — так він потім оповів про цю розмову і свій стан Михайлові.

— Невже, Микольцю, нам погано отак, як нині?

— Про що ти?

— Скільки тобі зараз, Колю?

— Ти ж знаєш.

— Забула. Кажи.

— Двадцять три.

— І ти на п'ятому курсі, і в тебе заробітку, як у пташки в небі.

— Яке це має значення?

— Яке — не знаю, але має. Сім'я, діти, нестатки — все тобі заважатиме, а ти ж художник, нащо тобі проза? Я її добряче наїлася вдома, знаю, що почім.

— Не те кажеш, Світлячок.

— Може, й не те. Я до тебе, Микольцю, й до Мишка теж ставлюся, як до рідних братів. Не ревнуй, до тебе трохи по-іншому. Могла б і вийти за пана Бадиляка, майбутнього видатного художника сцени, але…

— Які "але"? Не любиш — кажи прямо, не крути.

— Любиш, не любиш. Може, й люблю, хтозна.

— Якусь ти гру затіяла. Кажи прямо, не крути.

— Прямо?

Світлана замовкла, витягла з сумочки льодяники в пластиковому пакетику, запропонувала Миколі:

— Давай десь сядемо, бо ти, чого доброго, ще зомлієш.

Вони пішли з гомінкого осіннього Хрещатика, піднялися Шевченковим бульваром до Ботанічною саду, знайшли лаву, вільну від пенсіонерів і закоханих парочок.

Отам Микола вислухав історію, котра видалася йому неймовірною, неможливою, вигаданою якимсь збоченцем, і те, що озвучила її Світлана, яка сама була головною діючою особою ницої вистави, здавалося жорстоким розіграшем, невідомо для чого потрібним дівчині.

Ще на першій практиці, коли молоденькі медички зустрілися впритул із запахом крові, гною, з хрускотом кісток та іншими подробицями, що мали супроводжувати їхню професію чи не щодня упродовж життя, кілька її однокурсниць покинули навчання, не витримавши випробу. Світлана ж дала собі слово, що переможе страх і нудоту, як здолала поріг цнотливості, вперше позуючи студентам роздягненою. У клініці, де вони проходили практику, працювали в основному молоді хірурги, корифеї з'являлися біля операційного столу тільки тоді, коли на ньому лежав особливий пацієнт або сама операція могла щось додати до авторитету віртуоза скальпеля, чарівника-рятівника. Корифеям асистували досвідчені сестри, практиканткам інколи дозволялося бути присутніми на таких операціях, і Світлана стежила за кожним рухом професіоналок, які виконували команди оператора миттєво і безпомилково, хай би ті команди були лише

сигналом руки чи поворотом голови. Інколи старші сестри просили студенток почергувати за них уночі, коли клініка не була ургентною: мали якісь свої особливі справи.

Світлана завжди погоджувалася і цим заслужила добре до себе ставлення досвідчених сестер.

Якось одна з них, висока, стрункa, з ніби виточеними пружними грудьми, завжди вільними від ліфчика, з веселими очима щасливої жінки, затіяла з Світланою розмову, котру ту запам'ятала і згадала потім на останній практиці, перед випуском.

— Тебе наші хлопці не чіпають? Хірурги?

Наталці було років двадцять п'ять, працювала вона тут п'ятий рік.

— Ні.

— А хтось із них подобається — тобі?

— Не знаю. Не думала. А чого питаєш?

— Дивлюся, ти по щирості працюєш, отже, застрягнеш у медицині, і рано чи пізно доведеться або прийняти заведені неписані правила, або…

— Ти про що? Що — або?…

— Ну, розумієш, вважається, що хірург і сестра — одне ціле, від сестри залежить успіх так само, як від ножа. Кажуть, так і в балеті: партнери мають відчувати кожен порух один одного, бути одним цілим, ну, а це досягається ти знаєш, як.

— Як?

Наталка кинула на Світлану іронічний погляд: мовляв, не вдавай з себе ідіотку.

— А тобі скажуть. Свого часу. Як підростеш.

На останній практиці Світлана працювала в основному з торакальним хірургом Голубєвим, кучерявим білобровим велетнем з підбитими світлими віями, сірими очима. Олександру Голубєву було трохи за тридцять, за сім років майже щоденної практики він так набив руку, що йому доручали найскладніші випадки. У нього була готова кандидатська дисертація, кількоро статей у спеціальному московському журналі створили йому незаперечний авторитет, принаймні серед колег клініки, та й у керівництві лікарні. Світлані подобалося, як працює Голубєв. Аби йшлося про щось інше, а не про розкриту грудну клітку людини, відігнуті, а то й видалені ребра, про пульсуючі легені і серце, можна було б сказати, що робить він свою справу весело, на якомусь не доступному іншим хірургам куражі; навіть лайка з його вуст (бувало й таке, коли асистуючий лікар чи незграба-сестра не розуміли його команди з першого слова) не ображала, була так собі, екзотичним елементом священнодійства і мала на меті не зганьбити колег, а, швидше за все, відігнати геть привид смерті, котрий завжди ховався десь у потаємному кутку операційної, навіть коли випадок був ординарний і не викликав тривоги, отже, й додаткової уваги хірургів і персоналу.

Того дня до двох планових додалося ще дві операції — привезли по швидкій невдаху-мотоцикліста і водія легковика, яким не пощастило розминутися на слизькій дорозі. Все закінчилося близько восьмої вечора, Голубєв скинув залитий кров'ю фартух, шапочку, мив руки, не випускаючи з кутика губів сигарету.

Світлана зайшла попрощатися, Голубєв подивився на дівчину, витираючи великі долоні просто полами халату.

— Нікуди я вас не відпускаю. У мене день народження, ви запрошені. Відмови не приймаються. Побачення відкладаються.

Світлана гадала, що йдеться про звичайне коротке застілля в ординаторській після трудів праведних — спиртного і наїдків, нанесених родичами хворих, завжди було по саме нікуди, — але цього разу всім гуртом поїхали у напрямку Троєщини.

Спілкування з хірургами в операційній, де пахло ефіром карболкою, кров'ю, сечею, де всі умовності, природні у звичайному житті, відступали за межі зони, всередині якої вони не мали жодного значення, бо тут ішлося не про квіти, ніжні погляди, нові чобітки, дівочі мрії, а про життя і смерть, стражденну людську плоть, повертало, точніше, вело Світлану в напрямку, далекому від наївного романтизму, притаманному вікові і вихованню, на дорогу цілком очевидних покликів плоті і статі.

— Пам'ятаєш, куріпочко, що я тобі колись казала? — спитала Наталка — вони з Світланою вмостилися на задньому сидінні новенької "копійки".

— Про що?

— Не прикидайся. Якщо це для тебе вперше, то зваж, чи готова.

— До чого?

Світлана не здогадувалась, а знала, про що йдеться, одначе невідь-чому грала роль безтурботної веселунки, для якої існують тільки світлі сторони життя, і вони не передбачають розв'язання якихось сумнівних а чи й серйозних проблем. Для себе ж вона вирішила: хай станеться те, чого колись все одно не минути. Хотілося єдиного: аби не було прикрощів, приниження чи розчарування. Про Миколу вона не думала. Щоб остаточно позбутися кволих гризот сумління, сказала собі, що

ніяких обіцянок Миколі не давала, хай між ними усе лишається, як є, а що буде — покаже майбутнє.

— Тебе хто запросив? — не вгавала Наталка.

— Олександр Олександрович.

— Сануля? Не шкодуватимеш. Цей може.

Наталка зайшлася сороміцьким, брутальним сміхом.

Уже потім, коли поїздки з Голубєвим до приватного будиночка стали регулярними, Світлана довідалася, що дім знято хірургами у складчину, кожен має свій день.

Тоді з'їхалося чотири пари. Довго тривала весела вечеря. Пари то зникали у надрах будинку, то поверталися, збуджені й агресивні, до столу, аби перехопити ще по чарці чи перекинутися фразами, зміст яких міг би розшифрувати тільки втаємничений. Олександр пив мало, розпитував Світлану про її життя, батьків, родичів і не спішив братися до того, що було вже тепер невідворотним. Вона навіть чекала: от-от цей білобровий велетень підведеться зі стільця і потягне її в надра будинку. Нарешті, коли вони лишилися при столі вдвох, Олександр спокійно, ніби на лікарському огляді, що його проходити доводилося доволі часто, спитав: "Ти, Свєтік, здається, новобранець? Знаєш, що вже дівкою не будеш? Скажи, якщо не хочеш, силувати не стану". Світлана здивувалася своїй безсоромній відповіді: "Олександре Олександровичу, невже для хірурга проблема дівку залатати?" Голубєв тільки головою похитав: "Наша людина. Для своїх я — Сашко. А якщо заслужу — Сашуня".

Голубєв заслужив. Був ніжний і витривалий. Вона дивувалася сама собі: ще вчора була незайманою, інша переживала б, що так, без любові, як сучка при тічці, а їй — хоч би й що. Олександр жартував: "Як заміж

вийдеш, навчиш чоловіка, якщо телепень дістанеться. Утім, ще подивлюся, може, сам тим йолопом буду".

Голубєв домігся, аби після закінчення Світлану розподілили до їхньої клініки, сам носив запит до директора технікуму, вициганив у головного лікаря для своєї медсестри найвищу ставку, зняв для неї кімнату поблизу того будинку, де вони продовжували зустрічатися.

Сказати, що для Миколи сповідь Світлани здалася громом з ясного неба, було все одно, що вважати землетрус балів на шість дитячою витівкою.

Побачивши, що робиться з женихом, Світлана обняла його:

— Сказала тобі правду. Могла б і збрехати, ділив би жінку, сам того не знаючи. Воно тобі треба?

— А далі ти — що? — вичавив із себе Микола.

— Я? Не переживай. Заміж вийду.

— Хіба ти його любиш?

— Любиш, не любиш — несерйозно. Він надійний, я стану лікарем — це для мене над усе. Михайлові привіт.

Світлана поцілувала Миколу в щоку і пішла. Ніби нічого не сталося. Ніби так воно заведено в житті — плюнути в душу і піти, вимахуючи сумочкою. Ніби в світі зрадництво — норма, а лицарство — анахронізм і дурість.

Микола довго не міг оговтатись після того, що сталося. А коли час і молодість, узявшися за хлопця гуртом, зробили свою справу, Бадиляк

змінився. Жінки, дівчата перестали для нього бути, як раніше, об'єктом радісного поклоніння, а стали предметом примітивного полювання.

Після інституту він улаштувався художником на телебачення, гибів серед постановочного мотлоху, розписував декорації, малював заставки для камер. Майстерня була величезна. З тією, що з неї почалася доріжка Михайла, порівнювати її не випадало — худфондівська була куди більша, зате тут більше тепла взимку, а головне, через двір — гарячий казан телевізійних студій і редакцій, повно прийшлого народу, серед якого Микола знаходив "здобич". Він так розкрутив сексуальну карусель, що Михайло, котрому приятель розповідав про свої перемоги, якось зауважив:

— Колю, Казанови не перевершиш, а біду на свою голову накличеш. Відріже якась тобі зозла і скаже, що так було.

— Не лякай. Ляканий. Я їм покажу. Відплачу, як Гітлеру за Сталінград.

— Хіба ж вони винні? їм любові хочеться, а ти, як дикун: зробив своє — і навтьоки. Світлані мстишся?

— А вони кращого не варті. Я тобі, Михайле, ідеалісте мій золотий, сріблом оздоблений, таке скажу. Як, не дай Боже, закохаєшся, плюнь через ліве плече тричі; а якщо вже дійде до ліжка, то ти своє діло роби, та однією ногою намацуй черевика, щоб здиміти з поля любові, якжайвір ранковий. Хай тебе там, у небесах, спробують дістати, а ти, вільний, співаєш своєї і ширяєш між хмар.

Мужикуваті були сентенції, нешляхетні, і навряд чи сам Микола вважав свою парубоцьку філософію досконалою — так він ховав за кострубатою бравадою глибоко ображену чоловічу гордість.

Робота Миколу не влаштовувала — творчістю там і не пахло. Кінець-кінцем, фортуна посміхнулася: запропоновані ним декорації зацікавили театр, спектакль мав великий успіх, роботу Бадиляка оцінила преса. Невдовзі пощастило ще раз: художник театру, унікальний стиліст, революціонер, гонитель вульгарщини й провінціалізму, гострий на язик опонент культур-трегерів з партійних стаєнь і міністерських нір, укотре полаявшись з місіонерами від ідеології, подав заяву на звільнення і подався до Москви, де його прийняли у широкі обійми в одному з найцікавіших натоді театральних осередків, наплювавши на зовсім не арійське походження, що на ньому київське чиновництво робило наголос.

Художник цей Бадиляка знав ще студентом, завжди підохочував і зрадів, дізнавшися, хто буде замість нього.

— Рекомендацій, Колю, не даю, щоб не напсувати твоїй кар'єрі. А коли щось треба — допоможу завжди.

Михайло тим часом був на вільних хлібах, пропадав від ранку до смерку в мансарді Дідули, працював, виставлявся, для заробітку робив копії з Шишкіна, Саврасова, зрідка — Шевченка, Труша, Клевера, попоїздив з етюдником Україною.

З Миколою вони тепер зустрічалися вряди-годи, інколи по півроку не бачилися, хоча скільки там було від Миколиного театру до мансарди — палицею докинеш. Зате коли вже зустрічалися, то розмовляли довго, і було про що. Тепер обом ставало ясно (ні, точніше, вони тільки починали розуміти): їхній мистецький обладунок, набутий в інституті, котрий напочатку здавався досконалим, являв собою насправді усього лишень благеньку вдяганку, здатну так-сяк прикрити первісну голизну ненадовго — до першого дощу. Подеколи до їхньої розмови прислухався Дідула, здебільшого не втручаючись в її перебіг.

У Євгена Петровича на той час закінчилася смуга самознищення і творчого анабіозу, він поновив серйозну роботу; його ім'я з'явилося в обоймі "персон grata" столичних зашорених мистецтвознавців, котрі високо тримали прапор ідейного мистецтва і завжди були готові дати відсіч ворогам того вирощеного в партійних ретортах методу, безплідного агресивного гомункула. Дідула був запрошений до інституту, викладав, намагаючись відтрутити своїх студентів від академічного конформізму, але так, аби не викликати на їхню (та й свою) голову громів і блискавок з вершини місцевого олімпу, облаштованого за всімапринципами всесильної і найпрогресивнішої музи Ідеології. Йому щастило поки що не наражати на небезпеки студентів — і себе, звісна річ.

Часом, наслухавшись авангардистських розумувань Михайла й Миколи, ерудицію яких у питаннях мистецького поступу навряд чи можна було назвати солідною, — так, бенгальські вогні поки що, і собі приєднувався до розмови, особливо коли молоді люди впадали у пафос.

— Третє око треба мати, хлопці. Колись молодий Чехов казав, що може про що завгодно написати оповідання — хоч би про чорнильницю, хоч би про що інше. І міг. І писав. Ну й що? Чеховим від того вміння ніколи не став би. Одне вміння — ніщо. Третє око потрібне. Ось ти, Миколо, театрал, не пам'ятаєш, здається, у "Чайці" молодий драматург заздрить відомому, щось таке каже: "У нього на греблі блищить шматочок скла — і місячна ніч готова".

Те саме — живопис. Деталь. Техніка. Третє око. А воно — і ідея, і настрій, і манера. Проросте все те в художнику — знайде себе. 1 його кінець-кінцем знайдуть. Краще, звичайно, за життя. Потім — теж непогано, хоча сумно. Ну, чим я не лектор товариства "Знання"?

— Євгене Петровичу, все так, але ж погляньте, які ми всі однакові! Навіть кращі. Як більярдні кулі.

Дідула всміхався:

— Кулі не однакові. На них цифри. Більша цифра — цінніша куля. А ви що, хотіли б кубиками у більярд грати?

— Жартуєте. Ми не про те.

— Та знаю, про що ви. Не сліпий і не глухий. Тут така штука — кожен сам вирішує, співати у хорі чи мовчати, лізти в солісти чи берегти голос для іншої музики.

— Якої іншої? Кругом однакова.

— Та воно так — і не так. Прислухатися треба — бажано, до себе. Знаєте, хлопці, головна біда — всі ми позначені одним знаком. Позбудешся його — станеш собою. Розумієте, про що я?

— Яким знаком?

— Внутрішнім. Хоча, якщо придивитися, і на лобі виступає: у кого — очевидно, у кого — тінню. 1 в мене, і у вас — чого там, треба правді в очі дивитися. Позбутися цього тавра — бути вільним. І хочеться, і колеться.

Обличчя Дідули стало чужим, неприємним, напруженим. Він замовк. Мовчали і хлопці. Розмова потекла непевним річищем — або урветься зараз, зміліє, або вже її не втримати. Євген Петрович вирішив не зупинятися на півдорозі:

— Я вас давно знаю, хлопці, казатиму, як думаю. Ми всі живемо у величезній резервації, розмальованій під земний рай. Співаємо одних пісень, думаємо однаково, пайку свою маємо — хто більшу, хто меншу. Озброєні, як модернізовані неандертальці, сунемо в чужі черевики свої ноги. Нас ненавидять ті ж мадяри, ті ж поляки, ті ж чехи. Цитадель соціалізму, будівничі комунізму? Грандіозний сеанс гіпнозу, до того

тривалий, що в самих гіпнотизерів, по-моєму, вже дах зриває. Хто в світі має право на монополію людського думання, поведінки, творчості, чорти б її побрали! Та ніхто. Шкільні читанки, знамените: "Ми не раби. Раби не ми". Брехня! Раби! Одне діло — організація держави, інше — стандартизація мізків громадян. Загине колись ця конструкція, згорять декорації — ось побачите. Ви — точно побачите.

У мансарді стало тихо. Чути було, як краплі з крана у дальньому кутку б'ють одна по одній у чашку піддона. Микола покрутив головою, ніби шукав тут когось іще, окрім їхньої трійці, всміхнувся.

— Ви, Євгене Петровичу, як молодий Ленін. Йому кажуть: куди пхаєтесь, молодий чоловіче, перед вами стіна, а він їм: стіна, та гнила, торкни — й розвалиться. Мав рацію Володя Ульянов.

Дідула набрижив зморшки на лобі.

— Не вдасться вщипнути. Який з мене ідол? Хай йому грець, хлопці, вважайте, то був напад діареї.

— Чого? — хитренько перепитав Микола. — Якщо в нас тут філія школи в Лонжюмо, то хотілося б знати, що воно таке — діарея?

— Пронос, пане Бронштейне, вам відомий такий стан? — підіграв гаркавеньким голосом Дідула. — Треба оволодівати всім багатством знань, що їх надбало людство.

Сміялися, хоча знати б, чого.

Батькові стигми були реальними, Михайло їх бачив. Ті, про які говорив Євген Петрович, уявити було важко. Не відчував їх Михайло тоді. Не зважав на них, якби й був знак. Не вірив, що й він таврований. Пручався, дав собі слово ніколи не давати будь-кому приводу думати про себе як про біомасу.

Пам'ятав про те, що сказав Дідула. Погоджувався, але вважав, що той перебільшує; гадав, що можна знайти шлях окремий, не позначений зрівнялівкою і вихлопом голосних гасел на кожній вибоїні, аби дозволено було рухатися далі. Був молодий і вважав, що ухилиться від тавра, обдурить гуртовиків, утече з загону. Зрештою, так воно і сталося, та заплатив він за це сповна. Тоді Михайло і думати не міг, що все зайде так далеко. І гадки не мав, через що доведеться переступити, що пережити. Ніхто не може передбачити майбутнє. Життя — безнадійна ентропія. Якщо ти переважно оптиміст, то можеш порівняти його з дивертисментом. У молодості він звучить мажорно; більшість із задоволенням слухає ту музику аж до старості, не вірячи, що от-от упаде завіса і музика замовкне, чи втішаючись тим, що проводжатиме на той світ той самий звичний дивертисмент. Декому це швидко набридає — штучний мажор і безберегий оптимізм, що ним затулено трагічну бездарність п'єси, яку мусять грати цілі народи.

Так деструктивно Михайло тоді не думав. Він малював, долав спротив матеріалу і брак досвіду, народжував монстрів, знищував їх, лютився, торжествував, коли вогник чогось справжнього блимав десь удалині, намагався затулити той вогник обома долонями від власного пітного ремісництва. Іноді щастило, і тоді Михайло був знову готовий хоч би й на роки добровільної рабської роботи в копальнях заради крихти скарбу.

Після чергової виставки молодих, — як завжди, приуроченої до свята, — Михайла прийняли до Спілки художників і — найприємніше з усієї тієї суєти — дали майстерню. Хоча й на двох, але ж — власну. Хоча меншу за мансарду Євгена Петровича, зате вищу, з антресолями, всіляким начинням, зіпсованим і ще годящим, що позалишалося від попередників.

На входини Михайло запросив сусідів-аборигенів, колег по мистецькому цеху. Будинок був спроектований під майстерні, обладнаний вигодами першої необхідності, тож дехто з пістрявої художницької братії — скульптори, графіки, живописці — могли тут і

ночувати, а то й жити, якщо круті повороти долі викидали когось із кузова сімейної вантажівки — тобто робили безквартирним.

Непогамовний Микола Бадиляк прийшов не сам, привів квартет початкуючих акторок, пообіцявши їм цікавий вечір з оригінальними митцями, майбутньою окрасою вітчизняної культури, людьми вихованими, чемними, високоморальними. Улестив і заманив на святкову пиятику, що могла стати небезпечною для дівчат, щойно набраних до допоміжного складу трупи театру. Про свій сюрприз Микола не попередив, тож на входини мужики зійшлися по-домашньому: хто у спортивному дешевому костюмі з динями-пухирями на колінах штанів, хто у заляпаному фарбою комбінезоні, хто взагалі у майці і подертих брюках. Коли ж зайшли дівчата, під різними приводами один за одним вислизали з майстерні, аби повернутися у пристойному вбранні. І посиденьки, зазвичай надміру хмільні, цього разу не перехлюпували за креш, не вибухали дурним реготом, не цвіли будяками загонистих словес. Присутність дівчат, до того ж вродливих, — Микола мав смак — поклала на товариство флер приязні і благородства. Коли дівчат повели мити руки, Микола попросив поводитися по-людськи, не розпускати рук і не заходити з компліментами за джентльменську межу: хто знає, може, ці дівчата — майбутня окраса української сцени, і взагалі, якщо й виникне якась така ситуація — то тільки з їхньої ініціативи.

— Я їх привів не в бордель, а в святилище мистецтва, — виголосив Микола, і важко було зрозуміти, потішається він чи говорить усерйоз.

З того вечора на тривалі сім років у його життя прийшла Лариса Павичева. Михайло загалом не цурався жіночого товариства, були в нього знайомі, але далі кіношних чи театральних побачень справа не йшла. Чи то спрацьовував таємний джмелівський код, що не велів одружуватися рано, чи не було серед його знайомих такої, котра сама взяла б на себе розвиток відомих подій, чи йому вистачало побачень із молодою заміжньою жінкою, чоловік якої плавав в Атлантиці і, за її словами, розумів ситуацію настільки, що не вимагав, аби та вдягала

пояс цноти, — хтозна, але думка про одруження вперше майнула Михайлові, коли він побачив Ларису.

Та й було на що глянути: тоненька, очі на півобличчя, світлі довгі кучерики, милі веснянки на задерикуватому носику, цяточка родимки на верхній губі, свіжість і політ, цнота й радість, легкість і справжність… Михайло закохався.

Вечірка закінчилася пізно, дівчат треба було проводжати по домівках, і Михайло, примітивно відтіснивши бажаючих, на правах хазяїна напросився до Лариси у провожаті. Жила вона на Солом'янці, пів-Печерська пройшли пішки, розмовляючи про те, про се, придивляючись одне до одного; причім робила це в основному Лариса, бо Михайло відверто милувався нею, і не помітити цього будь-яка дівчина, хоч яка була недосвідчена чи насторожена, не могла.

Лариса натерла ноги новими черевиками, іти їй ставало дедалі важче, але терпіла, поки могла, а потім просто зняла взуття: надворі червнева ніч, асфальт і бруківка ще теплі, людей майже немає. Михайло стривожився, не дозволив дівчині бити ноги, піймав машину, і за півгодини вони стояли біля парадного входу до її будинку. Прощалися довго, і тривалі паузи між словами були красномовнішими, аніж смисл сказаного.

Михайло пройшов з добрий десяток кілометрів нічним Києвом, по-дурному, а насправді щасливо всміхаючись. Класичний випадок: людина ще не усвідомила стану в усій повноті і гадає, що настала нарешті щаслива смуга в її житті.

Михайло став завсідником театру, і хоча Лариса виходила на сцену здебільшого чи у масовці, чи в непримітній ролі, що її і в програмці не зазначали, щоразу мав нагоду побачити дівчину після вистави, чекати на неї біля виходу, відвозити додому, а якщо звільнялася раніше — запрошувати на вечерю до найближчого ресторану.

Лариса жила вдвох із матір'ю в комуналці — ще двоє сусідів, коридор, завішаний одягом, баліями, дитячими велосипедами, один телефон на всіх. Не скоро Лариса запросила до себе на чай, потім призналася, що їй прикро було за антураж: після святковості сцени — ниций побут, — але наважилася у грудні, коли, обоє змерзлі (Михайлова машина саме була в ремонті), простояли в парадному зайві півгодини.

Ларисина мати, відставна актриса, переживала не кращі часи. її чоловік, прем'єр провінційного театру, запрошений до столичної трупи, привіз із собою дружину й дочку. Поневірялися по найманих кімнатах, потім театр з великими труднощами прописав заслуженого артиста Павичева з сім'єю у "вибитій" в міськраді кімнаті. Для дружини ролей в театрі не було, вона переживала, допікала чоловікові, а потім махнула на свою кар'єру, закінчила курси перукарів і — ніби назло главі сім'ї — почала заробляти значно більше, аніж він. Подальшу історію сім'ї можна було б вважати банальною, такою вона й була для стороннього ока, а по матері пройшлася, мов якась бешега: довго не могла по-справжньому одужати й перебороти те, що стало причиною недуги, — чоловік пішов з сім'ї, пристав у прийми до театральної прем'єрші, покинувши Віру Тарасівну і дочку напризволяще.

Ларисі тоді було чотирнадцять, їй довелося перейти до іншої школи, бо на той час батько став помітною фігурою серед столичних акторів, і цікавість учителів та дівчат-однокласниць до того, що сталося в їхній сім'ї, набрала патологічних розмірів. Зрештою, все заспокоїлося, хіба що мати почала курити і заглядати до чарки частіше, ніж те личило жінці. Вона була категорично проти того, аби Лариса обрала своїм майбутнім сцену, наводила десятки аргументів, що мали погасити у дівчини бажання вступати до театрального інституту, хоча, коли батько ще тримався сім'ї, будучина дочки бачилася ним тільки в театральних шатах: дитина мала безперечні здібності, грала у шкільних виставах, вела концерти. Мати не могла заборонити Ларисі бувати в театрі, де грав батько, і дівчина стала своєю за кулісами, дихала тим підступним повітрям, котре заповнює легені сподіванням популярності, а то й слави, руйнує природні захисні механізми свідомості, які не спрацьовують

навіть тоді, коли реальне життя і долі багатьох акторів аж кричать про те, що успіх не гарантований і випадає одиницям.

І все ж мати домоглася свого: Лариса закінчила університетську філологію, грала в студентському театрі — не могла не грати, спробувала викладати у школі, але мучилася, не хотіла, то був не її вибір, і врешті-решт з намови партнера по студентському театру, цибатого розумника з сірим нездоровим обличчям, так само, як і вона, закоханого у театр, покинула шкільну рутину. Допоміжний склад — мізерні гроші, примарні перспективи, зате ж — театр!

Тепер уже мати нічого не могла вдіяти, добре хоч дочка обрала не той театр, де виходив на сцену батько, уже народний артист, життя якого поступово так віддалилося від колишньої сім'ї, що навіть для Лариси він перестав бути батьком у тому звичайному, житейському, теплому, домашньому розумінні, що має з тим словом пов'язуватися. Мати бачила, відчувала цю переміну в поведінці дочки, і вона гріла їй серце, як гріє ображену і зневажену людину почуття здійсненої мсти, що видається їй справедливим щодо зрадника і кривдника, яким вважала колишнього чоловіка. Він нагадував про себе, інколи пропонував допомогу, коли з'являлися посутні гроші (знімався час від часу в кіно), але Віра Тарасівна поклала собі ніколи не дивитися в той бік, звідки до неї прийшла несподівана і не заслужена нею образа.

Михайло Вірі Тарасівні сподобався від першого дня знайомства, а коли, уперекір волі батька, не відступився від дочки, одержав необмежений кредит довіри; навіть стригла його рудувату фамільну чуприну наймоднішим чином, не дозволяючи сідати до будь-кого у крісло невідомої перукарні. "Ще, не дай, Господи, вошей там наберешся", — безцеремонно жартувала вона, що мало означати крайній ступінь симпатії і звучало як пароль у одвічній житейській грі "свій — чужий".

Як і кожний закоханий, Михайло бачив свою обраницю крізь рожеві окуляри, що ними передбачлива природа завжди наділяє в таких

випадках, аби уберегти романтичну атмосферу якнайдовше і виробити імунітет проти прози побуту, проти несуттєвих деталей. Декому щастить носити ті окуляри ціле життя, не помічаючи ні вікової аберації зору, ні того, що дужки оправи завдають незручностей, — це коли обох обдаровано рожевою оптикою.

Здавалося, так воно й було в їхньому з Ларисою випадку.

Вони їхали до Михайлових друзів на дачу. Добігав кінця червень, стояла свіжа теплінь, пролітали поля, переліски; дорогу обступали ліси, дихалося вільно і щасливо. Минав рік від дня їхнього знайомства, Михайло наготував подарунок — золотий перстеньок з аквамарином; коробочка лежала в кишеньці сумки, напханої наїдками і вином. Не раз вони з Ларисою могли переступити рубіж фізичної близькості, вже Михайлові несила було вдовольнятися обіймами й поцілунками, але Лариса хотіла, аби це сталося тільки після весілля. "Ти що, не віриш мені?" — "Вірю, Михайлику. Вибач". — "Не любиш?" — "Люблю. Просто мені не хочеться абияк. Будеш сміятися, але я, мабуть, з минулого століття. Я ще ніколи..." Ларисі йшов двадцять другий рік, і Михайло був вражений почутим. "Я сама скажу, коли..."

Треба було залити бензин. Михайло зупинив машину на узбіччі. Лариса пішла поміж молодих сосонок углиб лісу. Впоравшися, Михайло покликав дівчину. Лариса не відгукнулася, і він пішов за нею, вдихаючи терпкий смоляний дух. Знайшов Ларису не відразу — вона збирала квіти на невеличкій зеленій галявині, звідусіль закритій гущиною кущів, і аби не біла хустка, не помітив би, а галасувати у лісовому затишку не хотілося.

Він підійшов до Лариси, знаючи наперед, що нині, зараз, цієї ж хвилини, має щось статися, і це щось мало цілком реальні виміри. Він мовчки поцілував дівчину в губи, вони розкрилися безпомічно і жертовно, тіло Лариси підкорилося йому так, як раніше ніколи. Вони опустилися на килимок трави, не вимовивши жодного слова. Лариса заплющила очі і прошепотіла: "Тепер..." Крізь соснові лапи пробивалося

гаряче сонце, дівоча нагота сліпила очі ще більше, і коли все сталося, Михайло без тіні ніяковості витер сліди гріхопадіння: для Лариси це справді було вперше. Він ніс її до машини на руках, а коли зупинився на узліссі, закрив Ларисі долонею губи, аби та ненароком не сколошкала картину, що відкрилася їхнім очам.

Уся машина — вона була світло-сірого кольору — від переднього бампера до багажника була вкрита суцільним живим килимом. Невідомо чому, з якої причини тисячі метеликів злетілися на розігрітий сонцем метал, не боячись машин, що зрідка пробігали не дуже популярною дорогою, незважаючи на запахи мастила і бензину. Чому саме цей автомобіль обрали вони для відпочинку чи якогось невідомого ритуалу? Відповіді не було ні тоді, ні після.

Лариса і Михайло дивилися на подарунок природи, на рухливу барвисту картину, не вірячи, що таке можливе і що саме їм випало побачити це непоясниме диво. Вони завмерли. Михайло обняв свою, тепер уже по-справжньому свою дівчину, вони зустрілися очима близько-близько, а потім довго дивилися на казкове дійство, наготоване ніби навмисне на честь того, що сталося щойно між молодими людьми.

Так минуло хвилин десять. Метелики не думали відлітати. Як шкодував Михайло, що не взяв із собою фотокамери, — як назло, забув на столі, збираючись у дорогу. Хто повірить розповідям про цей феномен? Метелики ворушилися, стріпували крильцями, але з місця жоден не зрушив: просто не було куди посунутися, кожен міліметр металу був закритий різнокольоровими крильцями, всіяними пухнастими щетинками — тулубами комах.

Лариса нарешті не витримала, торкнула пальцем оксамитової поверхні крила, помережаного візерунком, що в ньому вгадувалися кола, еліпси, темні смуги в дивному переплетінні. Крильце сіпнулося, але метелик з місця не рушив, не злетів, як це завжди буває, коли намагаєшся спіймати розцяцьковану комаху чи робиш вигляд, що полюєш на неї. Не потривожилися й інші, навіть коли впритул до

машини підійшов Михайло, і від нього на ворушку живу ковдру лягла тінь.

"Що робитимемо?" — самими очима запитав Михайло. "Не руш", — так само без слів відповіла Лариса.

Михайло відступив, забравши з собою тінь, вбираючи очима немислиму, фантастичну картину, написати яку не під силу було б жодному художникові на білім світі. Армада метеликів ще кілька хвилин посиділа на своєму несподіваному комаходромі, а потім ураз, одночасно, без якоїсь видимої причини чи спонукання знялася вгору і немислимо швидко розсіялася в повітрі, над прорубаним у лісі шосе, в кронах дерев, наче й ніколи не творили багатотисячної спільноти під прямовисним сонячним промінням у місяці червні, в теплому тиглі літа.

Вони ще довго згадували те видовище, непояснимий знак з таємничих сфер, що явився у день, такий важливий для них — принаймні так хотілося думати обом.

На початку липня Михайло привіз Ларису на Куренівку, в родинний дім, аби познайомити наречену з батьками. Михайло хотів зробити це й раніше, не раз пропонував Ларисі завітати сюди, але вона щоразу знаходила якусь причину, аби відкласти знайомство, ніби інстинкт підказував, що тут на неї чигає небезпека. "Ще не час", "Я не так вдягнена", "Навіщо поспішати?" — відмовок було чимало, а за ними стояло невимовлене: "Я боюсь". Цих слів Лариса не вимовила жодного разу, а Михайлові і на думку не могло спасти, що саме так воно й було.

Так само він і подумати не міг, що їхній візит, звичайний у таких випадках ритуал, замість сподіваного розуміння і теплоти принесе розчарування і прикрість — добро б тільки йому, але ж і його обраниці.

Удома знали, що син зустрічається з акторкою. Матері було однаково, хто за професією та жінка, яка забере в неї єдиного сина, —

аби любила його і шанувалася. А от батько від початку вирішив, що це не діло — щовечора виставлятися перед людьми, одягати на себе різні личини. Синові він цього не казав, а мати знала, що батько зарані й заочно проти, і вмовляла його не казати зайвого, прийняти синів вибір: уже ж не хлопчик Михайло, знає, що робить, зважив свій вибір, тож нічого наперед виставляти дурну ворожду і разу не бачивши майбутньої невістки. Єфрем Іванович мовчав, ніби погоджувався, та не все було так просто.

Чи Лариса надто багато говорила, чи її плаття з глибоким вирізом здалося надто відвертим або ж непристойним, чи манера щохвилини притискатися до Михайла не сподобалася батькові, але з усього було видно, що приязних, а надто ласкавих слів молоді люди, зокрема кандидатка у невістки, чекають від нього даремно. Мати з усіх сил старалася, аби за столом було спокійно і мирно, але Ларисі вистачило кількох десятків хвилин, аби зрозуміти, що главі цієї сім'ї вона не сподобалась. Не з того тіста була зліплена, аби стерпіти зневагу, невідь-чим викликану, не заслужену нею. Вона кілька разів пропустила повз вуха не вельми тактовні розпитування Єфрема Івановича про свою сім'ю, а коли той наполіг на відповіді, відказала так, аби стало зрозуміло: збиткуватися а чи й просто кепкувати з себе вона не дозволить нікому, хай би він і був батьком нареченого. Михайло перевів розмову в інше річище, та погасити вогник взаємної антипатії, що проблимував, йому не вдалося аж до тієї пори, коли раптом Лариса, зрозумівши значно раніше від Михайла, що батькового благословення навряд чи слід чекати, попросила відвезти її додому, бо почувається зле.

Михайло приїхав додому надвечір. Сльози і плачі Лариси, що їм вона дала волю в машині, зробили своє діло. Він звернув мало уваги на те, що Лариса, роздратована і, як їй здалося, принижена, спробувала звинуватити в тому, що сталося, його, Михайла: мовляв, не захистив, не втрутився, мало не зрадив.

Удома він замість спокійно переконати батька, що Лариса не така, як видалося Єфрему Івановичу, несподівано для себе пішов у психічну

атаку, як висловився здивований Джміль-старший: наговорив дурниць, ще й таких диких — самому потім не раз було соромно. Батько здебільшого мовчав, тільки дивився на сина важкими очима; а коли Михайло договорився до того, що піде геть з такої сім'ї, раптом стукнув кулаком по столу, аж чашки попідскакували. Михайло встиг помітити, що рука батька залилася темно-червоною плямою. "Хочеш іти — йди, не триматиму. Тільки ж під собою гілку рубаєш. Схаменешся — пізно буде. Ти нині сліпий, не бачиш, що дівчина твоя або долу очі пускає, або над голови. Шукає щось і досі. Може, знайде колись... Дізнаєшся потім".

Отак і пішов Михайло, надовго забувши дорогу на Куренівку. Точніше — поїхав, мати вмовила не кидати машину у дворі: "Тобі вона ой як треба, хоч тут батькові вступи..." Єдиний раз, коли чутка про потоп, що ринув униз з Сиреньких горбів, дійшла до нього, рвонув туди, дарма молив хлопців узяти його на броню "бетеера"; нарешті згадав, як можна дістатися до їхнього кутка згори, ярами й горбами кілька годин добирався до місця, відганяючи від себе всілякі жахи, хоча розум підказував: там, на кутку, — високо, не добіжить туди пульпа, та й не вистачить її, аби доповзла так далеко. Так воно й було: мирно стояв серед саду дім, бігали по дворищу кури, мати мила посуд біля криниці, і до самого низу стояли знайомі з дитинства хати, до яких не докотилася біда. Так хотілося зайти, побачити матір, але закусив губу і повернувся тим же партизанським шляхом, відмахавши за день добрих тридцять кілометрів, якщо не більше.

Весілля відгуляли не вельми пишне, та все ж не студентське — в ресторані, з купою запрошених — акторів і художників. За тамаду був Микола Бадиляк. Він потайки від Михайла повідомив Єфрема Івановича і Надію Петрівну про день і час весілля, але хоч і просила мати, батько був як скеля: хай живе своїм розумом, наше діло — сторона.

Місяць у кімнаті в комуналці, за ширмою, що вночі відділяла їхній з Ларисою диван від тещиного ліжка, Михайло так-сяк витримав, а потім знайшов житло неподалік майстерні: кімнату з окремим входом у приватному будинку, з "інфраструктурою", як жартував хазяїн, у дворі.

Влітку проблем не було, а взимку повелося не з медом: Лариса застудилася, довелося покласти її в лікарню — запалення легенів.

Ще до весілля Михайло вступив до кооперативу, напозичавшися грошей, працював по-чорному, забувши про магію мистецтва: найнявся зробити копії полотен класиків для Клубу трамвайників, узяв купу замовлень у видавництвах і журналах, не вилазив з майстерні і за рік розплатився з боргами. Ще рік молодята чекали, коли закінчиться будівництво, бували там щотижня, ніби їхня присутність могла прискорити нескінченний, здавалося, процес.

У театрі Ларисі не дуже щастило: за два роки — дві невеличкі ролі. Вона переживала, що не може хоча б трохи допомогти Михайлові, завела знайомства на радіо, читала там казки для дітей, брали її у радіопостановки, але так само — другий план, суєта суєт і заробіток копійчаний. Характер Ларисин псувався, могла раптом зірватися, влаштувати примітивну істерику: то не так глянув на неї Михайло, то набридло місити грязюку, поки доберешся додому, то в театрі обіцяну їй роль віддали іншій. Потім вибачалася, підлещувалася, лаяла себе, обіцяла, що такого ніколи більше не буде, але до пори.

Якби не Михайлова безоглядна любов, невідомо, чи витримав би їхній шлюб випроби тих перших літ. Та любов — попри всі гримаси спартанського побуту — була йому сонцем уночі і відрадою вдень; він усе прощав Ларисі, не помічаючи, не звертаючи жодної уваги на те, що стало би для іншого мужчини причиною сумнівів і розчарувань. Смішно, але Михайло ловив себе на тому, що ця жінка, хоч якою була б інколи замороченою, байдужою вдома до своєї зовнішності, стомленою, навіть неохайною, завжди була в його очах оповита чарівним ореолом, що не зникав за будь-яких обставин.

Після близькості Лариса відразу засинала, як дитина, а Михайло ще довго дивився наймінливе уві сні обличчя, і серце його тануло від ніжності і печалі від того, що вона зараз десь там, уві сні, не з ним. Смішно, але й коли часом Лариса пукала серед ночі і несвідомо, стиха,

сором'язливо ойкала при цьому, Михайло не відчував жодної відрази, ніби поряд з ним спала не доросла жінка, а трирічна безгрішна дитинка. Він знав кожну родимку на її тілі, деяким дав імена — особливі й настільки інтимні, що Лариса шарілася, коли він казав ті імена вголос. Одну любив найдужче — вона ховалася в улоговинці між стегном і животом, ближче до лона, і звалася Соромітниця…

До нової квартири в шерезі будинків, що прямували вгору звіринецьким узвишшям, мали переїхати навесні, а коли саме — Михайло тримав у таємниці. Маючи вже ключі, він потайки від Лариси завіз меблі, облаштував кухню, придбав усе начиння до неї; бригада веселух-будівельниць розвішала гардини і штори, у вітальні розлігся великий темно-брунатний килим, у спальні — синій із золотавими трояндами. Обидві кімнати дивилися вікнами на пагорб, зарослий жасмином, бузком, морелями і вишеньками. Саме почалося цвітіння, коли Михайло всадовив у машину Ларису, аби навідати їхнє майбутнє житло. Вони піднялися на третій поверх у ще густих запахах фарби і вапна, зупинилися перед дверима, оббитими дерматином, поцяткованим золотистими капелюшками меблевих цвяхів, що утворювали ромб. "Відчиняй, господине", — сказав Михайло, вклавши в долоню дружини ключі. Та подивилася на нього так, ніби він пропонує їй зробити щось заборонене. "Хіба можна?" — "Треба".

Переступивши поріг, Лариса завмерла, не вірячи очам, а потім, ніби папуаска, одержавши від свого повелителя разок намиста, скрикнула так радісно, так переможно-щасливо, що Михайло затулив їй рота долонею: "Стеля обвалиться, цить!"

Треба було б — стільки часу минуло — запросити на новосілля батьків. Михайло думав про це, мучився, але так і не покликав їх, бо коли натякнув про таку можливість Ларисі, побачив на її обличчі не ворожість, ні, а якийсь внутрішній спалах неприязні, причому визначити, стосувалося це Джмеля-старшого чи молодшого, було неможливо. Потім Михайло подумав, що батько сам не схоче ламати своє слово, і полишив цю затію. От якби в них знайшлася не квартира, а дитина — тут уже

геть упав би тин відчуження, але Лариса не вагітніла. Чи не хотіла, чи просто так складалося — Михайло не дуже цим переймався до пори, бо працював як навіжений, і дружина намагалася будь-що вийти з тіні й нарешті перестати бути атрибутом чи навіть інвентарем театру, а впізнаваним іменем на сцені й афіші.

Але доля прихилялася в основному до Михайла. На двох виставках поспіль його роботи одержали найбільше прихильних відгуків критики, репродукції надрукували журнали, і нарешті кілька полотен було відібрано на всесоюзну виставку молодих.

Раніше, вислуховуючи Ларисині нарікання на закулісні театральні чвари, плітки, мікроскопічні й серйозніші інтриги, Михайло відбувався сміхом. "Ну, Ларо, у вас усе як у старих водевілях, в опереті. Чи варт на все це звертати увагу?"

Виявилося, що й у їхній розкутій, богемній, здавалося, далекій від паскудності атмосфері любісінько живуть бацили заздрості й підступу, і носіями є, як правило, нездари і кар'єристи. Саме звідти поповз отруйний туманець, зачепивши ім'я Михайла Джмеля і ще кількох неортодоксальних колег. На з'їзді художників, перебіг якого був ретельно зрежисований, роботи Михайла назвали у числі тих, що кидають виклик загальноприйнятому і єдино правильному методу, — і те пролунало в основній доповіді. Друзі радили не звертати уваги, працювати спокійно далі, та й сам Михайло вважав сказане непорозумінням: як же так — його роботи закуплені у фонд, журнали друкують, критика не ганить, Москва пройшла на "ура", а тут, удома, отака халепа. "Подякуй, друже, ти легко відбувся на перший раз, — казав завсідник виставок Георгій Подільський. — Посидь трохи в затінку. В мене про тебе статейка готова — велика, завваж. Я її не в нашому журналі надрукую — тоді й побачимо, випадковість це чи чиясь диверсія. Ти ні з ким горшків не побив? Керівництво не лаяв по молодецькому ділу — ну, за чаркою? Ні? Тоді — не розумію. От якби тобі український буржуазний, даруй, гомосексуалізм вчепили — тоді рятуйсь,

хто може. А "незрілі формалістичні пошуки" — це так, дурня. Я спробую з'ясувати, що сталося..."

Перегодом, коли вже й сам Михайло забув про неприємності, Жора Подільський зайшов до майстерні, покрутився біля щойно початого "Батия", похитав головою, поцмокав язиком і, хоча напарника в студії не було, витягнув Михайла на свіже вересневе повітря. "Що сталося? — непокоївся Михайло. — Чого ти розвів конспірацію?" — "Так треба, — на повному серйозі відказав Подільський. — Я вже й стінам не довіряю. Знаєш, звідки ноги ростуть у тієї історії — я про доповідь? Ти одному гаду дорогу перейшов, а він мстивий, до того ж, кажуть, ще з студентства на гачку в діячів невидимого фронту". — "Щось я таких не знаю", — відказав Михайло, він і справді не розумів, що й до чого. "А я знаю. Скажи, у Москві до тебе підходили з пропозицією купити роботи? Не пригадуєш?" — "Було. І не раз. Якийсь іноземець, посольський, здається, навіть ціну називав". —"Ну, а ти?" — "Віджартувався. Сказав: мало, наш фонд хіба ж такі гроші платить". — "Все ясно. Сам на сам говорили?" — "Та повно кругом народу було. І свої, і москвичі". — "Ну от, своїм і дякуй. Пішла на тебе інформація, — мовляв, схильний до контактів із Заходом. Зрозумів?" — "Що за шпигунські пристрасті? Які контакти?" — "Якби справді були — ти б не зі мною розмовляв, а деінде. Так що, вважай, отой плювок з доповіді — справа котрогось із твоїх шанувальників. Так, дрібне паскудство. Живи на повну котушку. Ось тобі від мене індульгенція". У популярному московському журналі надрукували статтю мистецтвознавця Г. Подільського про творчість М. Джмеля — з розворотом репродукцій. Михайло забрав Жору додому, — Лариса ще не повернулася з театром із гастролей, — і вони просиділи запівніч при столі з коньяком, помідорами, сиром, шинкою, свіжим запашним хлібом і кавою, майстром її молоти і змішувати в чаклунських пропорціях був Михайло, ще й по-особливому варив у джезві.

З гастролей Лариса приїхала ніби окрилена: заміняла прем'єршу — і то з успіхом, начулася і аплодисментів, і компліментів. Та коли відкрився сезон — усе знову стало на свої місця. Весела, непогамовна, як дзига, Лариса — "живе срібло", як називав її Михайло, ставала апатичною,

байдужою, могла годинами сидіти склавши руки, і неможливо було її розворушити. Ще навесні початий портрет лишався незакінченим — Лариса не могла (чи не хотіла) позувати, та й користі від того навряд чи можна було чекати: зовсім інше обличя, згасло внутрішнє світло, пішло у невідомість те невловиме, без чого марно продовжувати роботу.

Саме тоді нагодилася поїздка до Грузії.

Михайло повертався з купою ескізів, із задумами майбутніх полотен, з голосом Нані Брегвадзе, мелодіями, що час від часу лунали в його пам'яті як скалки сонця і снігу, смутку і радості, силуети гір і аквамарин неба.

Краще б не повертався. Лариса, його єдина і жінка, і дитина, і коханка, і повірниця, зустріла новиною: вона закохалася. Говорила швидко, ніби бракувало кисню: "Пам'ятаєш, ми одне одному сказали, що між нами не буде брехні і зради? Що скажемо відразу, коли станеться щось серйозне — чи в тебе, чи в мене? Сталося, Михайле. Не знаю, що робити". — "Це твоя нова роль? Репетируєш? Добре виходить, переконливо". Він усміхався, не міг бодай на секунду повірити, що Лариса каже все це всерйоз. "Ти не зрозумів. Я нічого не можу з собою вдіяти". — "Як називається п'єса? Коли прем'єра?" — "Це не п'єса. Це життя". — "Натурально граєш, Ларисо. Текст, правда, якийсь не зовсім натуральний. Схоже на водевіль. Вгадав? Знаєш, Ларо, продовжиш потім. Я з дороги. Вина привіз справжнього грузинського. Голодний як вовк. Сцену з чоловіком-рогоносцем дограєш опісля, згода?"

Михайло відніс спортивну сумку на кухню, витяг звідти дві пляшки "Хванчкари", куплений на базарі в Тбілісі сулугуні, пакет з подарунком. Розв'язав стрічку, розгорнув упаковочний папір, витяг затканий золотом і сріблом шмат темного шовку з дрібними китичками, не надавши словам Лариси найменшого значення. Бавиться дитина — нехай. Цікаво, чи сподобається їй шаль?

Лариса дивилася на подарунок так, ніби Михайло виніс з кухні саван чи, в кращому разі, гамівну сорочку. "Що це?" — "Тобі. Шаль. Справжня. Грузинська". — "Михайле, ти не зрозумів". — "Ти знову за своє? Нехай. Ти закохалася. Хто ж він, мій суперник? Де мій вірний кинджал?" — "Не блазнюй. Це не гра".

Останні слова Лариса вимовила так, що Михайлові на мить забракло повітря. Він підійшов, узяв дружину за плечі і спробував подивитися їй просто у вічі. Не вийшло. Вона дивилася кудись убік і над його головою.

"Я не думала, що так усе вийде... Не хотіла. Боролася. Але... Михайле, я нічого не можу вдіяти. Прости мене...". — "Ти не захворіла часом?" — "Краще б я вмерла..." — "Ти хочеш сказати, що більше мене не любиш?" — "Якби ж то... люблю... але... його теж... боюсь, що його — більше..."

Відбувалося щось таке, у чому не було ні здорового глузду, ні хоча б якогось натяку на реальність: ніби у розчинене вікно посеред м'якої київської зими влетіла раптом куляста блискавка і повільно пливе з кінця в кінець кімнати, зупиняється над люстрою, перепливає у спальню, вертається звідти, ніби шукаючи притулку або приводу вибухнути, потрощивши все кругом, а він, Михайло, не спроможний поворухнутися, стежить за її маршрутом, бажаючи лише одного — хай би вилетіла і подалася десь-інде, не скоївши лиха.

Михайло відпустив Ларисині плечі, пішов до кухні, відкоркував пляшку, налив собі і дружині. Лариса пити відмовилась. Михайло довго тримав склянку проти світла, потім випив дрібними ковтками вино.

"З приїздом, Михайле Єфремовичу! — сказав голосно. — Зараз, мабуть, вам розкажуть, що сталося, хто ви такий нині і що робите у цьому домі". Далі пройшов до вітальні, всівся у крісло. Лариса досі стояла біля столу, спираючись на нього обома руками.

"Я слухаю, — сказав казенним голосом. — Кажи нарешті все, як є. Не чужий начебто... Спробую визначити розміри катастрофи". — "Навіщо ти так, — спаленіла Лариса, — я ладна в петлю лізти, ати зі своєю іронією..." — "Або розповідай, або я піду". — "Куди?" — "До майстерні. Не топитися ж з горя".

Лариса начеб дивилася на нього, але погляд все одно не перетинався з Михайловим, був спрямований кудись у шибку вікна за його головою і не фокусував, здавалося, нічого в цій кімнаті.

Історія, що її оповіла Лариса, була до того неправдоподібна, що здалася Михайлові фарсом, вигадкою німфоманки або — ще гірше — неадекватної людини, одначе справді все відбувалося саме так і тривало довгі три роки.

Для підробітку Лариса вела драматичну студію в Будинку культури електронщиків. Серед гуртківців був такий собі Віктор Баврин, десятикласник, дитина, щоправда, на вигляд — цілком доросла молода людина, з темним заростом на чубі і щоках, високий на зріст, з фігурою атлета. Йому б морочити голову восьмикласницям, а він з першого погляду закохався в педагога. Добре б це був природний потяг плоті, тоді Лариса знайшла б спосіб, аби наставити молоду людину на праведну стезю. Але Віктор закохався всією своєю нестямною душею, як середньовічний лицар у недосяжну заміжню жінку, і готовий був заради предмета свого почуття іти у хрестовий похід, стрибати з мосту Патона в Дніпро, ходити на руках сходами Будинку культури. Віктор мав голос, пристойно грав на гітарі, фігура і вродливе обличчя робили його першим кандидатом на ролі героїв-коханців. Саме ці ролі йому й доручалися. Лариса працювала з хлопцем, як і з усіма, домагалася натуральності у спілкуванні з партнерами, природності руху на сцені і чіткості вимови. Віктор не вступив до вузу, тож влаштувався на завод і навесні мав іти до армії. Лариса не надавала значення особливим поглядам Віктора, пісням, що він їх добирав до вистави, — тексти були завжди густо засіяні любовним зіллям, і аж тоді, коли Віктор почав напрошуватися у провожаті, шаріючись і ковтаючи слова, відчула, що з хлопцем не все

гаразд. Треба було щось робити, і Лариса обрала найдієвіший, як вона вважала, спосіб — указати закоханому хлопчику на різницю у віці. Так вона й зробила-делікатно, аби не образити юну душу, та й себе не виставити старою дурепою, — вела високоморальні розмови: мовляв, існує неписаний закон природи і суспільства, який унеможливлює будь-які серйозні стосунки за таких обставин, це минеться, прийде справжнє почуття, вона з радістю прийде з чоловіком на його весілля.

Вона не сказала тоді Михайлові, як повівся молодий чоловік, вислухавши її напучування: "Ларисо, ви помиляєтесь. Ваш чоловік на наше з вами весілля не прийде". — "Вікторе, ви стаєте неможливим", — відповіла вона не те і не так, як годилося б у цій ситуації, і це було першим кроком у тому напрямку, що на ньому нічого було чекати, окрім руйнування того, на чому трималося її життя — особисте жіноче життя. Вона з жахом відчула, що її захисний панцир не такий уже надійний, і заміжжя, досі щасливе й надійне, як вона вважала, недостатньо боронить від потаємних, незвичних порухів душі. Аби Віктор дозволив собі щось недосить делікатне у словах чи вчинках, їй легше було б покласти всій тій історії край; але ж нічого такого він собі не дозволяв, ніби розуміючи, що завдасть шкоди авторитету Лариси, кине тінь на її ім'я. Він ішов за нею назирці до транспорту, інколи й заходив до вагона трамвая, а коли, поспішаючи, Лариса брала таксі, довго стояв на узбіччі, дивлячись їй услід. "Я, Михайле, могла б цього тобі не говорити, ти, мабуть, з мене смієшся зараз, може, я справді смішна, але цей юнак отруїв мою душу". — "Отруїв? Чим?" — "Ти знову за своє. Любов'ю, Михайле. Ти забув таке слово?" — "Ні. Просто не знав, що воно отруйне. Може, промити шлунок — та й по всьому? Чи хвороба вже невиліковна? Ти що, спиш з хлопцем? Кажи, чого там..." — "Не будь брутальним, Михайле, я з тобою, як з рідною людиною, а ти — як одеський биндюжник". — "Не крути, кажи, як є". — "Ні, Михайле, ні..." — "Це вже дає якусь надію... Сцена, коли чоловік стає рогоносцем, відкладається. Антракт".

Михайло ночував у майстерні — набрав із собою випивки, якогось харчу, щось малював, налитий коньяком по саме нікуди, і заснув під

ранок на антресолях, де, накритий килимком, прилаштувався матрас на цементних кубиках, принесених сюди давним-давно. Як він поночі вибрався сходами нагору, не впав з висоти і не зламав шию — невідомо, недарма кажуть, що п'яного Бог береже. Мало з того, про що він думав уночі, лишилось у пам'яті, а ніби знайшов тоді вихід із безнадійної, здавалося, ситуації. Лишилося тільки відчуття глибокої і несправедливої образи, а ще, як рятівне коло, верталася думка: це все примара, вигадка, невдало розіграна сцена. Але — для чого? Перевірити його, Михайла, справжні почуття? Спровокувати ревнощі? Навіщо? Цілковита клініка…

Вранці прийшла Лариса, відшукала його на антресолях, змусила прокинутися, тримала йому голову під краном умивальника і говорила, говорила, говорила… Вона обіцяла, що більше ніколи в житті не завдасть йому прикрощів, що хотіла бути чесною перед ним, перед собою, як на сповіді. Цей хлопець, Віктор, іде навесні до армії, мана щезне, у них все буде, як раніше…

Здавалося, криза минула, хоча час від часу Михайло ловив себе на думці: це не так, просто Лариса намагається порятувати не його, а себе, їхній шлюб віднині не дає гарантій щирості, вірності, зрештою, любові — а саме його безоглядна, тяжко поранена, але жива любов не дозволила зробити того, на що зважилися б дев'яносто мужчин зі ста: піти геть, не оглядаючись, не вибачивши і не вибачаючись.

Що ж, він мав рацію, але сподівався невідомо на що.

Два роки минуло швидко, його ім'я ставало аргументом як в устах мистецької фронди, так і у ревнителів цитаделі єдино правильного методу — парадокс, пояснити який з точки зору формальної логіки було неможливо. Більш-менш ясно ставало одне: він сам мав визначатися, до якого берега плисти, — низького, надійного конформістського з усіма його принадами, званнями і нагородами — чи високого, непевного, незручного, сповненого небезпек, наперед табуйованого так званою громадською думкою, що її посилено зомбувала притихла на короткий

час "відлиги", а тепер реваншистськи агресивна, ідеологічно протезована критика.

До його майстерні час від часу заглядав Євген Петрович Дідула. Зовні він тепер був геть не схожий на колишнього богемного переростка — завів модні костюми з жилетами, носив краватки-метелики, відпустив довге волосся, завжди дбайливо підстрижене, став чимось схожим на портрет Івана Сергійовича Тургенєва в Парижі. "Вам бракує тільки Поліни Віардо-Гарсіа, — пожартував якось Михайло. — І ще — елегантного ціпка". — "З ціпком усе гаразд, — не вельми інтелігентно парирував Дідула, — тільки на меццо-сопрано у моєму віці замахуватися небезпечно. Боюсь — не витягну в дуеті". Євген Петрович ніс у собі не професорський патерналізм, а приятельську відвертість, що нівелювала різницю у віці й житейському досвіді. З ним, як і раніше, можна було говорити про що завгодно, не боячись наразитися на неувагу чи байдужість. "Ти, Михайле, даремно не хочеш брати приклад з Миколи Бадиляка. Давно вже був би, як і він, секретарем, сидів би у президіях. Не хочеш?" — "Не можу". — "Можу — не можу, це несерйозно. Колько до тебе заходить?" — "Буває". — "Він хлопець непоганий, тільки всеїдний. Аби шкоди не робив. Часи насуваються паскудніші, аніж були. Тебе хвалять — це добре. А от коли почнуть вимагати за це відступного — що робитимеш?" — "Ви про що?" — "Ну, про підтримку єдиномислія і єдиноначалія, про таврування незгодних і невгодних. Доберуться до тебе, хлопче, ти — на виду". — "Я в такі ігри не граю". — "Ну, то я так, не переймайся. Як батьки? Як дружина? Де, козаче, діти?"

Було б викласти все, що на душі, милій цій людині, може, полегшало б, але Михайло не дозволяв собі такої слабкості. Між ним і Ларисою ніби діяв пакт про взаємний ненапад: зовні все було пристойно, і ліжко, не таке, правда, часте, як раніше, не здавалося майданчиком для механічних ігор. Михайло нічим не міг дорікнути своїй половині, одначе клята підсвідомість, закарбувавши в собі ту, колишню Ларису, подавала невтішні сигнали.

І недаремно. Вже потім з'ясувалося: два роки поспіль ішли на адресу тещі листи з армії, і Лариса на них відповідала. Віра Тарасівна не раз погрожувала розповісти про все зятеві, але жаліла Михайла, бо дочка переконала її, що це безневинна гра, нічого серйозного: Віктор — дитина, зрештою, її вихованець, який розраховує на моральну підтримку, ніякого криміналу тут немає. Листування припинилося за кілька місяців до демобілізації Віктора, він просто перестав надсилати листи, і Лариса, здивована й уражена цією обставиною, почувалася зле — так, як дитина, загубивши улюблену іграшку, чи доросла жінка, що втратила талісман, котрий звикла носити як запоруку здійснення сподівань.

Віктор став перед її очі студентом авіаційного інституту. Синя форма личила молодому мужчині, який зустрів її біля службового входу після вечірньої вистави, у котрій Ларисі дісталася роль чергової покоївки у побутовій драмі, ще й з волі драматурга виходити на сцену їй доводилося майже до кінця дійства. Роздратування і втома зникли вмить, коли вона побачила Віктора з квітами в руці, із гарячими закоханими очима на вродливому змужнілому обличчі. Навряд чи знайшлася б на білому світі жінка, яка за таких обставин заховалася б за машкарою байдужості чи ворожості, подумала б про свою репутацію, перш ніж реагувати на приємну, що не кажи, несподіванку.

Виходили колеги й колежанки, дехто з жінок, погано ховаючи заздрість, кидав погляди в їхній бік, і Лариса повела Віктора подалі від стін храму мистецтва. Він їхав з нею в тролейбусі, загородивши жінку від пасажирів ще ширшими, ніж раніше, плечима, і вона якоїсь миті, майже до нестями злякавшись цього відчуття, подумала про неминучість того, що мало між ними нарешті статися. Коли — невідомо, де — невідомо, й узагалі невідомо, чи станеться.

Серед постулатів людського досвіду й мудрості є такий, що, на жаль, щоразу — в різних одмінах і за будь-яких обставин — справджується: біда не приходить сама. Щойно прогриміли перші залпи ідеологічної артилерії. Били по квадратах, на кого Бог пошле.

Защібнувши під саме підборіддя свої плащі, інквізитори бродили зонами обстрілу, вишукуючи вцілілих і недобитих, проголошували анафеми і тягли на покаянну сповідь слабкодухих, аби всім стало ясно, що ідейна чистота — благо, а мистецькі пошуки, вагання, сумніви, всілякі "ізми", крім одного, — від лукавого. Коли критичні блискавки почали свій танець над головами відомих монументалістів, живописців, яким набридли канонічні сюжети і невтримний, як енурез, мажор, Михайло не витримав і сказав на відповідальному зібранні (за участю партійного керівництва — казеннопиких гомункулюсів зі стигмою всесвітньої печалі від барм мудрості і недоступного іншим знання на обличчі) все, що він думає з приводу гонінь на талановитих людей, винних лише в тому, що мислять і працюють не як запрограмовані роботи, а саме як митці.

Йому казали, що не варто плювати проти вітру. Микола — той буквально молив Михайла не підставлятися: "Нічого не зміниш, а собі напсуєш так, що потім не знатимеш, де заховатись". Не послухав. На зборах ніхто йому не заперечив. Лишень після них, коли, за неписаною традицією, народ гуртувався, аби десь посидіти за чаркою соку, Михайло спостеріг, як колеги, завжди раді товариству Джмеля, бо частенько платив за всіх, швиденько зникають за дверима вестибюля, вдавши з себе заклопотаних, відданих сім'ї мужів.

Жора Подільський, для якого максимальною дозою були сто п'ятдесят, випив цього вечора подвійну норму і не схмелів, як бувало, лише частіше, ніж звичайно, повторював свій знаменитий сороміцький тост-замовляння: "Хай у наших ворогів члени на лобах повиростають, тільки маленькі-маленькі", — і цього разу не облагороджував примовку заміною питомого замашного слівця на пристойний синонім.

Ворогам, звичайно, від того нічого не сподіялось лихого, а Михайла звідусюд обклеїли ярликами, виставили таким, що по ньому чи помір пройшовся, чи вселилася в нього лепра; а на додачу ще й натякали на зсуви у психічному здоров'ї донедавна цілком здорової молодої людини, багатообіцяючого таланту, що йому б сягати висот на шляху, освяченому методом, а його, бач, затягли у свої печери демони

індивідуалізму, абстракціонізму, націоналізму і спотворили світле обдарування.

Ну, звичайно, не так густо брався дьоготь на критичні квачі, але ігри вколо Михайла все ж скидалися на ритуальний танець людожерів у передчутті поживи біля щойно розпаленого вогнища.

Треба ж було саме в час, коли Михайлові роботи познімали з готової експозиції республіканської виставки, коли документи на премію закинули до шухляди, коли експерти мінкультури обійшли своєю увагою роботи Джмеля, хоча вони були вищими на голову від інших, і не закупили жодної, віддавши перевагу виплодам ширвжиткового натхнення, — саме тоді Лариса, в розповні своїх високих почуттів і терзань, уже готова впасти в обійми молодої закоханої людини, вирішила знову посвятити чоловіка у свої боріння і переживання. Півроку таємних побачень з Віктором зробили своє: вона не могла далі опиратися його молодій жазі і, щоб освятити своє неминуче гріхопадіння, вирішила висповідатися Михайлові.

Саме так зрозумів її Джміль, хоча Лариса не шкодувала запевнень у любові до чоловіка, але нічого не могла вдіяти з собою, отож просила чи допомоги, чи благословіння, — з'ясувати, чого саме, було непосильним для здорового глузду завданням. Лариса вважала, що чинить чесно. Власне, у тому не було нічого нового — повторення пройденого. Яка чесність? Яка любов? Невже вона думає, що роль святого вітця, котрий відпускає гріхи, — для Михайла? 1 підставляти другу щоку він був не здатен, не вважав це християнською чеснотою — скоріше вимушеною мораллю вбогих духом і тілом. Нехай уже судять його небеса за єресь.

Лариса говорила й говорила: "Прости, що роблю тобі боляче... Я не хотіла... Це сильніше за мене... Якби тебе не любила, було б легше — ти нічого не дізнався б... Я так не можу... Порадь..."

За вікнами мерзла глуха січнева ніч. У Михайла не було ні сил, ані бажання, ані навіть потреби вичерпувати воду з сімейного човна, продірявленого вдруге, і тепер, що не роби, — приреченого. Лариса нагадувала йому кішку, яку завела колись мати у куренівському домі, аби вивела мишей. З роботою киця впоралась, але взяла паскудну звичку гидити в хаті і тільки в одному місці, на килимі. Що не робила мати, як не вчила кляте створіння — і носом тицяла, і віником била, і виганяла з хати, все одно кішка знаходила слушну мить, аби "віддячити" людям, які ростили, годували, зрештою, любили її. Кінець-кінцем кішку завезли в мамине село, де вона справно ловила мишей, навіть пацюків не боялася, ганяла з двору собак і жодного разу не зробила паскудства у хаті, хоча нові хазяї до неї ставилися байдужісінько, і життя її в селі набрало спартанських рис, геть відмінних від райського міського існування. Чому та клята тваринка відповідала злом на добро і відданістю на цілковиту байдужість? Хто б узявся пояснити цей феномен?

Варто було б розповісти цю історійку Ларисі, та Михайлові не хотілося ображати ані дружину, ані кицьку. "Хіба можна, — втішав він себе, — звинувачувати повінь за те, що розмила греблю? Погано гатили. Чи вогонь за те, що спалив церкву? Такі парафіяни були".

"Порадити нічого не можу нині. Поговоримо вранці", — нарешті сказав Михайло, ліг на диван у вітальні і накрився пледом з головою.

Вранці — ще не було сьомої, за вікнами ще не розтала імла, — пролунав телефонний дзвінок. Уперше за стільки літ він почув глухий батьків баритон: "Приїзди. Матері зле".

Таксі ледве видряпалося сніговою відполірованою слизотою до воріт дому. Мати лежала, обкладена подушками, під пуховою периною, хоча в хаті стояла теплінь. За час, коли Михайла тут не було, батько здійснив господарський подвиг — провів водяне опалення. Всюди: в кімнатах, на кухні, в довжелезному коридорі — стояли новенькі батареї, гаряча вода подавалася з котла у підвалі, — газ майже не вимикався.

Побачивши сина, мати заплакала, випростала руки з-під перини, довго не випускала Михайла з обіймів. Не стримав сліз і син, але вже потім, коли його не бачила ні мати, ні батько, — у свій напівзабутій кімнаті, де все лишалося так, як колись, в іншому житті.

Повний важкої води, готовий потонути сімейний човен, усі інші напасті, що звалилися на його голову, — вихватки преси, почужіння колег, — здалися йому малосуттєвими перед тією бідою, що спостигла матір.

Прооперована з приводу раку, вона перебувала нині на хисткій межі між буттям і небуттям. Усе пройшла — і опромінення, і хіміотерапію, що тривала й досі. Лікарі не віддавали її з палати додому, та вона наполягла. Михайло не питав, чому не сказали раніше про хворобу, лікарню, — хіба важливо, хто вберігав його від сумних новин, батько чи сама мама? Але було гірко, так розпачливо гірко, так невтішно і боляче, що хотілося заскиглити, мов скривдженому, несправедливо покараному домашньому псу, який плаче не так від болю, як від пораненої любові до хазяїв.

Три місяці боролася мати за життя, три місяці не вибували з хати лікарі, три місяці надія змінювалася прострацією і зневірою. Померла мати у квітні. Напередодні впали несподівані щедрі сніги, тут же почали танути під сонцем, отак і пішла в землю Надія Петрівна Синиченко, вонаж Козій, вонаж Джміль — під білий сніжний саван, під веселі ручаї, залишивши живим гарячі промені вічного світила, перші проліски, всепереможний запах весни.

Лариса не телефонувала, — мабуть, боялася, що трубку зніме Єфрем Іванович, тож звернулася до патріархального засобу зв'язку — пошти. Вона не знала, що Надія Петрівна хвора, через те в листах не було слів співчуття чи бажання допомогти, зате в кожному вимагала пояснень від чоловіка, терзалася невизначеністю, цілі сторінки були заповнені пасажами, схожими на філософські трактати про любов та її непередбачувані одміни. Після четвертого, здається, послання Михайло

вирішив покласти цій трагікомедії край. Написав, що до неї не повернеться за будь-яких обставин, залишає їй квартиру, наполягає на розлученні. Нехайдодасть цього листа до заяви, а якщо цього суддям замало — напише казенний папір.

Влітку, отакого ж спекотного серпня, як нині, їхньому шлюбу настав кінець. У залі суду сиділо кілька цікавих бабусь, очевидно, завсідниць, яким суддівські процедури заміняли театр, і молода людина у військовій формі. "Щасливий суперник, — механічно зазначив подумки Михайло. — Зміна караула. Дорогу — молодим". Чорний гумор не вельми високого гатунку був адекватний ситуації: Михайло і справді не відчув тоді ні нападу ревнощів, ні тяжкого жалю, лише сором перед бабусями в залі і нудотну байдужість.

Коли все скінчилося, Михайло першим вийшов, закурив, а коли на сходах з'явилася Лариса із супутником, підійшов і чемно попросив її познайомити з бравим курсантом — чи студентом? Лариса, налякана спокійним тоном Михайла, мовчала, не знаючи, чого чекати від цієї витівки — не дай, Боже, ще поб'ються. Молодий чоловік вирішив усе за Ларису: подав правицю і назвався. Михайло потис руку курсанту, дивуючись своєму спокою: "Віктор. Переможець. Бажаю вам..." Він не сказав, чого саме, лише поглянув у чисте обличчя, на якому густо зацвів рум'янець хвилювання чи, можливо, сорому, хоча навряд, — і перевів погляд на Ларису. "І тобі бажаю..." Затим повернувся до них спиною і пішов до машини, залишеної неподалік.

Батько не розпитував, що у сина з роботою, сім'єю. Про творчі неприємності — і то неабиякі — він дізнався від директора фабрики, художника-аматора, який цікавився модерним живописом і був гарячим прихильником Михайла Джмеля. А про сім'ю — здогадувався, але навряд чи переживав. Казав ще ген аж коли, що надії на невістку нема. А от публічна війна проти сина зачепила його за живе. "Хоч майстерню не забирають?" Вони лишилися вдвох після дев'ятин по мамі, батько за столом майже не пив, а тут налив собі повну склянку. Михайло теж налив собі. "Ні, до такого не дійшло. Поки що". — "Сволота, — сказав

батько у високе темне квітневе небо. — Партія веде. Куди? Не сумуй, ми тут майстерню хіба ж таку зробимо!" Він показав на стіни колишньої стайні. "З грішми в тебе як?" — "Усе гаразд". — "Я до того, що директор купить у тебе кілька робіт, казав мені. Для колективу". — "Подякуй йому, тату. Ніби пристойний чоловік твій директор?" — "Хазяїн".

З цілої роти знайомих і друзів на похорон прийшли Євген Петрович, Микола і Жора Подільський. Євген Петрович стояв увесь час біля батька, а Микола з Жорою — коло Михайла. На поминках вони лишилися до глибокої ночі, Єфрем Іванович не пустив їх поневірятися Куренівкою в пошуках таксі, зали: шив ночувати. І Жора, і Микола, як могли, втішали Михайла. "І року не мине, як усе забудеться, ось побачиш, — це Жора казав про нинішній вакуум навколо Михайлового імені. — Наберися терпіння і працюй". — "Я перед тобою винен, — захмелілий Микола бив себе у груди мало не за кожним словом. — Але що ти зробиш з гвинтівкою Мосіна проти ідеологічного танка? Зачекай, козаче, ти ще своє слово скажеш! Я щось придумаю!" Михайло не дуже звертав увагу на слова друзів, хоча із ввічливості нахиляв голову.

З півроку, аж до глибокої осені, Михайло не тримав у руках ані олівця, ані пензля. Заходив часом до майстерні, перебирав ескізи, переставляв готові роботи з відчуттям, ніби хтось інший, а не він, малював. Директор фабрики був людиною слова, приїхав до майстерні і, у захваті від побаченого, придбав аж сім полотен — два з них мали бути на виставці, Михайло хотів залишити їх собі, а потім махнув рукою: напишу ще колись, нехай...

Знічев'я захопився, як в юності, фотографуванням. Бродив Києвом, знімав старі заповітні куточки на колір. Навіщо? І сам не знав — так, убивав час, а, може, несвідомо прощався з містом. Відчуття, що він стає чужим не так місту і людям, як порядку життя в несвободі, ще не сформувалося настільки, аби міг визначити його неповоротно. Як хворий собака відмовляється від їжі, тікає з двору, аби шукати ліків серед різнотрав'я, і кінець-кінцем виліковується, знайшовши потрібне зілля, так Михайло намагався порятуватися від нещасть, що звалилися на

нього, простуванням душі дорогою, котра все далі й далі вела його від накинутих приписів і табу, правил і обрядів. Куди приведе цей шлях, він не міг визначити, але впевненість у тому, що ніколи більше не повернеться до віри у справедливість і життєспроможність загіпнотизованого і контрольованого суспільства, зростала швидше, виразніше і невідворотніше, ніж раніше, коли про це велися запальні, щирі, але не дуже серйозні молоді розмови між своїми. Якось Михайло подумав: можливо, у ньому говорить образа, і він, як та дитина, сварить стіл, об якого вдарився лобом, а не себе, що стола того не помітив, погнавшися за кошеням? І відповів згодом з тією відвертістю, що на неї нечасто спроможна людина навіть перед самою собою: добре, аби було так, але, на жаль (саме на жаль, а не на щастя), тут зовсім інше: не можу і не хочу далі бути в отарі, сліпо йти за головним бараном на стрижку чи на бійню — не хочу, не можу і не буду.

Батькова звичка гортати ввечері куплені в кіоску газети, порядок, знайомий Михайлові з дитинства, тепер здавався йому таким собі атавізмом, патріархальним дивацтвом — ну що можна було знайти на шпальтах близнючок, окрім порції безапеляційних настанов, дистильованих новин і бадьорих повідомлень про героїв трудового фронту? Михайла вразила відповідь батька, коли він спитав: "Що ти там шукаєш, тату?" — "Правду", — відповів Єфрем Іванович, відклавши газету. "Знайшов?" — "Як тобі сказати... Шахта все глибша, а вугілля — катма". Михайло всміхнувся, нахилився до тата, ще трохи — й поцілував би його у ледве помітну лисинку на тім'ї.

Серпень, того року тихий і теплий, поселяв злагоду і мир у душі, здавалося, всього сущого на землі. Відійшли роковини по матері, думки про Ларису вже не мали такої влади, аби вважати те, що сталося, особистою катастрофою, Михайло звикав до думки, досить паскудної, але в чомусь справедливої: довірятись жінці, як собі, — намарна і небезпечна річ. Сам винен — і край тому.

Вони з батьком сиділи при кавуні після вечері — ранньої, як було заведено в домі, сонце тільки почало ховатися за гору. Не звернули

уваги на звук мотора, що долинув з вулиці, — на кутку в хазяїв з'явилося кілька машин, певно, хтось добирався додому. Не вгадали: хвіртка хвацько відчинилася, і удвір з переможним обличчям ступив Микола Бадиляк, тримаючи в руках кольоровий пластиковий пакет, тогочасну гордість домогосп одарок.

— Тут мешкають панове Джмелі? — спитав він, і Михайло спробував визначити, скільки прийняв Микола.

— Триста?

Микола спершу не зрозумів, а потім засміявся, як колись, давно, — розгонисто, від усієї душі.

— Ти — Гарпагон. Ти — Гобсек. Ти — поліція моральності. Ти — ЦК. Танцюй! Єфреме Івановичу, з ним усе ясно.

Микола сів при столі, потер руки.

— Кавун — це добре. А в мене — до кавуна.

Він витяг з пакета пляшку коньяку, вірменського, три зірочки. Син і батько дивилися на Миколу, не знаючи, готувати закуску гостю чи вгамувати його ентузіазм.

— Мишко! Ти пам'ятаєш нашого однокурсника з південних країв?

— Григола?

— Ні, курс — на захід.

— Не пам'ятаю.

— Не бреши, пам'ятаєш. Серб і Молот — забув?

— Стоянович?

— Точно! Готуй валізи. їдеш до Югославії, до Любляни.

— Коли літак? Чи поїзд? — Михайло вирішив підіграти товаришу. — А чого це серб — у Словенії?

— Одружився, отаборився, став на ноги. І кличе. Офіційно, з усіма необхідними гербовими печатками. Персонально. Тебе.

— Приємно, Колю. Не пустять. Збав оберти.

— Помиляєшся. Спілка рекомендує.

— Щось у вашому лісі здохло?

— У нас не ліс, а гайочок. Парк культури. Кругом дівчата з веслами і дискоболи. Вони ніколи не здохнуть. Бо неживі від народження.

— Припини, Колю.

Микола подивився на Єфрема Івановича.

— Ну, як йому розтовкмачити, що розвиднюється? Я, чесно, не знаю подробиць, але з тобою все гаразд, дано добро аж там, де нам нічого робити. То що, кавуном закусювати?

Петер зустрів Михайла на вокзалі. Приїхав Джміль у групі, і, хоч як старався Стоянович, додому до нього однокурсника не відпустили: замовлено готель, треба за протоколом. Керував їхньою невеличкою — сім чоловік — групою комсомольський ватажок зі жвавими очима, який

мав такий же стосунок до мистецтва, як Михайло до дирижаблебудування. Бадиляк попередив: поводься, як Наташа Ростова на першому балі до зустрічі з Волконським, — суцільна радість і захват, перший вихід, усепереможна цнота. Михайло дещо сказав Бадиляку з цього приводу, захищаючи Толстого від невігластва, але Миколиному цинізму не було меж: заявив, що Лев Миколайович пожалів Наташу, видавши її заміж за Безухова, а Комітет Глибокого Буріння такого собі Джмеля, коли що, оженить хіба що на табірній лікарці, років на п'ятнадцять старшій. Або й на двадцять.

Ідея колишнього однокурсника, освячена владою, полягала втому, щоби на спільному пленері, в обіймах розкішної природи цієї маленької перлини Європи, художники могли поспілкуватися, зміцнюючи дружні слов'янські зв'язки, зростаючи творчо і — неодмінно — ідейно.

Петер знав, як завоювати довіру керівника групи. Віньяк, фрукти і дівчина-екскурсовод, смішлива, вродлива й без комплексів розтопили серце наглядача, і Михайло одержав дозвіл ночувати не в готелі, а у приятеля. Не закохатися в Любляну було неможливо. Михайло відчув до цього міста ніжність, як до живої милої істоти, яка дивиться на тебе добрими приязними очима, ніби запитуючи, що може зробити приємного для гостя. Сім'я Петера прийняла Михайла як свого; він відтавав душею, граючись з дітьми — хлопчиком і дівчинкою, спілкуючись з дружиною Стояновича, повновидою чорнявою хорваткою, яка на повному серйозі вважала свою Хорватію далекою родичкою України.

План, що виник у Михайла, як тільки поїздка набула реальних рис, не давав йому спокою. Спробувати діяти навмання, на удачу, було наївно. Це було зарані приречене на повний крах, наслідки якого краще не уявляти. Просити допомоги у Петера? Гра в рулетку: а раптом цей колишній однокашник, стриманий, не дуже говіркий, герметичний тоді, в інституті, виявиться ортодоксом? Якщо ж ні — чи захоче ризикувати сім'єю, затишним домом, суспільним становищем, допомагаючи давньому знайомому здійснити його небезпечний саморобний план втечі на Захід?

Михайло вирішив ризикнути. У крайньому разі переведе балачку на жарт, хоча після цього навряд чи зможе розраховувати на таку щиру гостинність, як нині.

Від Любляни до Трієста близько, дуже близько. Це шанс. Інший навряд чи випаде. Трієст. Відкрите місто. Відкритий світ. Він ризикне.

Петер довго мовчав, вислухавши Джмеля.

— Розумієш, на що зважився? Невже так погано?

— Гірше не буває.

— Про рідних подумав? Сам розумієш…

— У мене — один тато. З робітника його не скинуть. А мене, сподіваюсь, зрозуміє.

Настала пауза, тривалість якої могла означати що завгодно.

— Я допоможу, — сказав нарешті Стоянович. — Покладемося на Всевишнього.

Через два дні з групою словенських туристів, що мала колективну кічу, Михайло їхав електричкою до Трієста з посвідкою громадянина Республіки Словенії Мілоша Джаїча. Розрахунок на те, що американці не дуже пильнують на напівпрозорому кордоні відкритого міста — кордон якраз формувався, розрахунок прямолінійний, наївний і нахабний, справдився.

У Трієсті, пам'ятаючи настанови Петера, Михайло, щоразу мацаючи внутрішню кишеню піджака з валютою, позиченою Стояновичем, подався до порту.

VII

З самісінького ранку Михайло крутився біля авта, своєї забутої "Волги", — не вірив, що вона ще може ожити; та коли попоходив біля неї, побачив кругом сліди дбайливої батьківської руки, пройнявся молодечим ентузіазмом: ану як поставлю це диво на дорогу? "Волга", вся в густій консервації, стояла рамою на кобиличках, колеса зберігалися у багатошаровій крафтовій ковдрі, перемотаній линвою. Для машини батько зробив біля стіни стайні прибудову. Михайло побачив її, як уперше пішов оглянути садибу, — аж серце зайшлося: чекав на нього тато, стільки літ чекав, зберігав для нього це майже антикварне диво, сподівався…

Можна було самому все зробити. Михайло почав був знімати густий шар солідолу, перевірив гуму — цілком пристойна, а потім зрозумів, що без сторонньої допомоги навряд чи обійдеться, самотужки зняти півтори тонни заліза з опори навряд чи вдасться, потрібні домкрати і ще хоча б пара роботящих рук. Він згадав Івана Пимоновича — от хто був би на місці у цьому ділі.

Іван Пимонович упізнав голос свого недавнього пасажира, незважаючи на шкабарчання у телефоні, й був вільний.

Коли Михайло збирався в дорогу, Ванда, споряджаючи чоловіка, сказала фразу, яка спливла вранці у пам'яті разом з уривком кіношної мелодії. Частенько так бувало Михайлові: згадається якась музична тема, почута бозна-коли, і крутиться в голові чи не цілий день, створюючи позасвідомо чи мажорний, чи мінорний настрій, огортаючи серце або безпричинною радістю, або смутком, невизначеною тривогою, очікуванням невідомо чого, нездійсненного, нематеріального, як сплетіння звуків у мелодії, не схожій на міріади інших, і дивно, що семи нот достатньо було і Моцарту, і Рахманінову, і Леграну, аби створити свої суверенні мистецькі світи.

Михайлові наснилася мелодія, здається з "Шербурзьких парасольок" і була з ним, коли прокинувся, а потім десь поділася. Натомість згадалися і не відпускали Вандині слова: "Знаєш, Михайле, ти там будь обережний. Є така бацила, по собі знаю, бацила спогадів. Не смійся. Вона сумирна, поки в анабіозі, шкоди від неї ніякої. Та коли, не дай, Боже, прокинеться — отут і чекай чого завгодно, отруїть людину, заведе хтозна-куди, дихати не дасть. Не давай їй поживи, я за тебе боюсь". — "То химери, дорога моя, мене жодна холера не візьме". Михайло тоді поставився до слів Ванди з легковажною поблажливістю, а, бач, мала рацію дружина: прокинулася бацила, всю напівзабуту давню історію, котра змінила його життя, — ні, примусила по суті почати його з нової позначки, — відновила у пам'яті, натиснула на больові точки. Здавалося: час, що минув, давно поховав під своєю товщею і колишню зраджену любов, і смішні тепер, а тоді нестерпні гризоти відчуження, але, виходить, не все так просто. Йому думалося про Ларису, її долю, він навіть не відкидав можливості відшукати й побачитися з нею. Навіщо? Хіба що у бацили спитати…

Іван Пимонович прибув у повній бойовій готовності — з каністрою бензину, ємкістю з "ойлом", двома домкратами, акумулятором, а головне — з рівним, сангвінічним настроєм, котрого бракувало Михайлові. Удвох вони за три години "взули" "Волгу", завели і викотили з "кокона", як охрестив тимчасовий гаражик Михайло.

— Унікальний випадок, — не міг намилуватися автом Іван Пимонович. — Фарба збереглася — диво та й годі. Дно ціле, не прогнило. Що не кажіть, а зроблено було — дай, Боже. Це ж скільки їй? Більше тридцяти? І мотор справний. Ви на ній довго ганяли? На хром гляньте — жодної каверни!

— Років сім-вісім.

— Добре їздили.

— Я й тепер ніби водій не з останніх.

— У вас за океаном що?

— Нічого оригінального — "Форд".

— Гарна машина. Та я таку, як у мене, як у вас, нізащо не проміняю. Навіть на японського вседорожника з наворотами. До речі, я чув, такі, як оця, машини за бугром шалені гроші коштують. Не хочете заробити?

— Не смішіть. Вона тутешня — тут їй і жити, скільки відведено.

— Я, може, щось не те скажу, не до речі, та ви вже мені вибачте, я мужик простий, кажу, що думаю, без дипломатії. А ви не думаєте звідти сюди перебратись? Усе ж рідне…

— Та воно так, справді рідне. Але машина — одне, людина — інше. Якби сам був… У мене сім'я. Дружина там народжена, син також. Знаєте, свого часу батька познайомили з одним господарством: сортові породи дерев, полуниця, малина. Привіз він звідти саджанці — яблуні, груші, сливи, малину завіз. Скільки від Києва до того розсадника — ну, найбільше, двісті — двісті п'ятдесят кілометрів, південніше, правда. Покорчував старий сад — геть уже вигибав, посадив нове. Три роки трималися дерева, плоди дали — диво-яблука, груші як мед, малинник розрісся такий, що вовки могли ховатися. А потім — як епідемія пройшла: всі дерева, всі до одного загинули, страшно було дивитися. Не витримали. Інша земля. Не те небо. Не таке повітря. Тільки малинник вижив, але ж то кущі, що не кажи. Ну чого б їм не рости, тим саджанцям? Що вже про людину говорити — живуча порода загалом, але ризик великий. Як, не дай і не приведи, туга проросте в душі — пропало все. Не знаю…

— Може, ускладнюєте? Люди — не щепи… Не в своє поліз — ще раз даруйте.

— Чого там, Іване Пимоновичу, не дівиця.

— Ну, коли так, іще одне. Як раптом надумаєте продавати авто — я на черзі перший. Ціна без торгівлі.

Михайло засміявся.

— Наш чоловік… Добре. Домовились. Може, й ударимо по руках. Спершу я на ній поганяю трохи.

— А права? Техпаспорт?

— Все десь є, подивлюся.

Тепер засміявся Іван Пимонович.

— А ви не подумали, скільки тим папірцям? Затримає ДАІ — подумають бозна-що. Воскресіння Ісуса Христа. От що: я поїду, домовлюся, а вранці ми до знайомого — щось та порадить. Кум, як-не-як. І техогляд пройти треба. Не забули, як воно в нас робиться?

Іван Пимонович поїхав, а Михайло, поніжившись під душем, зібрався пообідати десь у ресторації на Подолі. Тільки подався до хвіртки — назустріч Євдокія Пилипівна. Дізнавшись про плани сусіда, розсердились: "У мене і наварено, і насмажено, і напечено, а він — як чужак-чужаниця".

Довелося піти на борщ, карасі, пиріжки з капустою і грибами. Від чарки Михайло відмовився: "Завтра за кермо, вже потім якось, коли призвичаюсь".

Добре Михайлові було за столом, затишно, спокійно.

— Не заходила, часом, Галина?

Михайло не відразу збагнув, про кого йдеться.

— Галина Яківна, певно? Ні.

— Побережися з нею, зайвого не кажи. Треба до юристів, і то не тягни. Тут на Подолі, не дуже далеко, є нотаріат — ото туди.

— Може, завтра, справді, я ж тут не навіки.

— Невже тягне? Хоча… Стільки літ…

— Не в тому річ. Син. Жінка.

— Вродлива, певно, га, Михайле? Через такі гони перейти і абикого собі взяти — не повірю.

Михайло дістав бумажник. На кольоровому фото красувалася Ванда з малим ще Іванком.

— Ну, голубе, таку залишати надовго не можна. Хто вона в тебе? Тамтешня? Американка?

— Полячка. Ну й американка. Штати — країна емігрантів.

— Не така я темна, знаю. 1 завжди дивуюся: понаїхало туди з усіх усюд, і чорні, і жовті, а, бач, стали під прапор — і всі смугасті. І країна як країна. Чим ми гірші? Ну чого ми такі недолугі, що свого докупи не зберемо?

— Євдокіє Пилипівно, спитайте про щось інше. Такий був смачний борщ, а десерт — гіркий.

— Та я ж просто так, Михайле. Звіддаля видніше, думала, скажеш щось.

— Давайте ліпше вийдемо на повітря, курити схотілося.

— Кури, кури тут, хоч мужиком війне по хаті. Як ото війна скінчилася, то, вважай, тут суцільне жіноче царство. Тетянині штаноносці нашу Никодимівську вулицю десятою дорогою обходили. Приведе котрогось, законного, звісно, а він за столом сидить, а подумки — аж за Дніпром.

— То, може, ви їх так приймали?

— Не кажи зайвого. Оце як тебе, клянусь Богом, — з усім шануванням.

— Зі мною легше — я ж сусіда, без претензій.

— Ти, Михайле, якби народився раніше від Тетяни, то не сусідом був би. Забув, як упадав коло неї?

Михайло всміхнувся:

— Куди було мені братися — не протовпився б, аби й старший був.

— Е, не кажи. Жив би як у Христа за пазухою, і нащо тобі здалася б та Америка… Від жінки багато залежить… Ти вже вибач, що питаю: не знаєш, як твоя колишня тут поживає? Лариса, здається?

— Ні, не знаю.

— А згадував там?

— Ну й запитаннячка у вас сьогодні… Спершу згадував, брехати не буду, а потім — ні.

— Тетянка такого б тобі не зробила…

— Що, сватаєте?

Євдокія Пилипівна тільки рукою махнула:

— Скажеш таке, совість май. Я до того веду, що пам'ять людська коротка. Добра не пам'ятає людина, тобто забуває швидко, а зло впам'ятку на все життя. Вже скільки літ минуло, а Григорія Онисимовича забути не можу. Скільки ж він, негідник, у дім горя приніс, а не йде з ума. Давно вже простити мала, а не можу.

Сигарета давно догоріла, тільки сизий димок потягнувся до вікон, пасма його переплелися і потроху розтавали. Що міг сказати літній жінці Михайло? Втішати, закликати до всепрощення? Яке він мав право судити чи милувати? Як на нього, створювати про себе міф як про борця за свободу, ще й віршики при тому пописувати патріотичні у випадку Григорія Шудри було блюзнірством, з якого боку не візьми. А втім — дряхліти за сто світлових літ від Батьківщини, нехай спершу вона зрадила його, а вже потім він її? Не дуже комфортний фінал, мимоволі почнеш шукати хоч якесь виправдання собі.

— Піду, — підвівся Михайло. — За обід — спасибі. Ви не забули, що в мене треба похазяйнувати — там же всякого повно, пропаде.

— От Тетянка буде — зайдемо. Відпочивай.

Вдома Михайло знайшов документи на машину, свої древні водійські права — все акуратно лежало в шухляді батькового стола. А з думки все не йшла розмова з Пилипівною. Хоча, здавалося, він давно "закрив" цю тему, все ж остаточно позбутися її не міг. Там, у Штатах, після

катаклізму, що стався на одній шостій частині суші, — радянська синоніміка завжди була помпезно-криклива, — дехто радив йому стати активістом діаспори, а може, й повернутися в Україну, аби й собі вхопитися за держално синьо-жовтого прапора, піднести його ще вище. "Ти тепер правитимеш за взірець для молодших, для нації, чорт забирай, нічого боятися високих слів. Ти пішов проти течії, коли всі опустили весла, ти — людина вчинку, а не рефлексій, то чому б не повернутися до дії?"

Михайло не дуже приставав на подібні розмови, а коли відмовчуватись було важко, дозволяв собі трохи заспокоїти гарячі голови патріотів — нащадків емігрантів першої, трудової, хвилі, другої, післяреволюційної, і особливо третьої, голоси яких лунали найпатетичніше. Старше покоління — принаймні ті, кого знав Михайло, — зберігало олімпійський спокій і філософську рівновагу: хай вляжеться пил після того, як упав і розбився Колосе, а ми подивимося, що буде зліплено рабами з уламків — нове капище, нову тюрму, а чи пам'ятник Свободі.

Слухали Михайла не дуже охоче, однак мусили. "Я ніколи не був дисидентом у тому розумінні, що не сидів у тюрмі чи в таборі, за мною не ходили нишпорки. Я не пережив того, що ті люди. Я не боровся разом з ними. Мій вчинок — то був лише мій особистий протест, він визрів незалежно ні від кого. Мої моральні імперативи — ніщо порівняно з тортурами, диявольською вівісекцією, через які пройшли люди, що мають право нині говорити на мітингах зі своїм народом. А що скажу я, якщо з'явлюся перед людьми? Покажу свої роботи, які навряд чи будуть зрозумілі? Говоритиму слова, яким навряд чи повірять, — мовляв, одсидівся у затишку і прибув на все готове? Ні, добродії, якщо їхати — то вибачатись, хоча — хіба вибачається людина за те, що вижила?" Михайлові аргументи, на його думку, невідпорні, кимось поділялися, дехто вважав їх ухиляннням від розбудови української справи, але прямо заявити про це Джмелю означало наразитися на цілком логічне контрзапитання: а ти чого сидиш тут, патріоте?

Єдине, про що Михайло не говорив у гурті, лише Ванді міг сказати, — це сумніви щодо спромоги вічно керованого, упослідженого і задуреного громадянства не схибити на новому шляху. Не треба було вдаватися до досвіду історії — після революції неминучий відкат до контрреволюції, явної чи прихованої. Уже те позірно, що незалежну країну очолив партійний функціонер, і це не давало приводу для ентузіазму.

Михайло сидів при батьковому столі, в рідній домівці, дихав тим повітрям, про яке мріяв стільки літ. "А думаєш казна про що", — розізлився він на себе, коли згадав пику молодого митника у Борисполі, в очах якого світилося по долару, що її ладен був ототожнити з усією нинішньою Батьківщиною, хоча не мав на це жодного права.

Треба було думати про прості житейські речі — пам'ятник батькові, несподівані поклади монет, що їм треба дати раду, але яким чином? Треба оформляти нотаріальні папери, документи на машину.

І ще. Шукати чи не шукати Ларису? Десятки літ, вважай, прошелестіли над головою. Майже жодних емоцій не викликала та давня історія. Навіть без "майже". її могло — так, чого там, — не бути вже серед живих. Що примушує думати про неї? Звичайна людська цікавість? Що іще — бажання побачити збентеження чи каяття на її обличчі? Постати таким собі переможцем, людиною духу перед літньою — куди ж подінешся — жінкою, стомленою і засмиканою життям?

Михайло знав — після розлучення до нього доходили чутки, — що Лариса вийшла заміж за бравого курсанта, котрого бачив тоді біля неї, а потім дійшло і те, що Лариса народила дитину. Здається, хлопчика.

Все те нині не мало жодного значення, одначе сидить він при столі у задумі і не може вирішити, варто чи не варто аж так глибоко копирсатися у скрині пам'яті. І, як переважна більшість людей, перед

якими постають не дуже прості, але не життєво важливі питання, Михайло вирішив відкласти зайвий клопітна потім, а там — на що вийде.

Було дуже пізно. Час би й відпочивати, але відчував, що не засне. Вийшов у серпневу темінь і тишу о тій порі, коли повітря прохололо — не так різко, як у кінці вересня, але все ж відчутно, і дихав тим повітрям, мов киснем, таке було цілюще, озонове, настояне на ледь відчутному запаху падалиць і сухого листя, що не витримало спеки і до часу позалишало гілки, даючи ще трохи живильного соку плодам. Упало підточене хробачком чи подзьобане птахами яблуко, і глухий звук у смоляній тиші відгукнувся таким же глухим ударом серця.

Іван Пимонович підкотив на двійнику Михайлової "Волги" як і обіцяв, рано. Думали, їхати двома машинами чи не ризикувати.

— Не забули керма?

— Тиждень тому Нью-Йорком крутився.

— Тоді паняймо. За мною будете.

— Куди ми?

— Та не так далеко. За мотозаводом. Кум у курсі.

— Чекайте. Не з порожніми ж руками…

Пимонович усміхнувся. Зуби в нього були рівні і білі, схожі на протези.

— Не забули наших звичаїв? І у вас там — так?

— Там — не так, але ж я — тут.

— От що, ви вчора мені заплатили не по-людськи, а по-царськи, тож не турбуйтесь. З кумом я сам розберуся.

Михайло почувався б на дорозі цілком комфортно, аби не важке кермо. Коли зупинилися, знайшовши шпарку у довгих рядах машин з обох боків неширокої вулиці, Михайло поскаржився Іванові Пимоновичу:

— Важкувато крутити.

— Гідравліку треба поставити сучасну. Зробимо.

Хвилин через двадцять Пимонович повернувся з молоденьким лейтенантом. Той оглянув упівока машину, похитав головою, побачивши антикварні номери і водійські права, але нічого не сказав. Забрав документи і, супроводжуваний Пимоновичем, зник у довгому триповерховому паралелепіпеді казенного закладу.

Ще через півгодини Пимонович замахав рукою і загукав з ґанку:

— Ходіть сюди! Машину зачиніть, тут вам не Штати!

Хазяїн кабінету кудись вийшов, але Іван Пимонович був тут як удома:

— Сідайте, кум зараз буде. Ая от іще таке подумав: треба вашу красуню на сигналізацію взяти. Крадії нинішні здебільшого на іномарки полюють, але береженого Бог береже. Як ви на те?

— Я — за.

До кабінету зайшов чорнявий козак з живим рум'яним обличчям. "Замість форми йому б шаровари, оселедець і шаблю", — мимоволі подумалось Михайлові. Рука підполковника була суха і тепла. Михайло

терпіти не міг холодних вогких долонь, і симпатія до нового знайомого побільшала, ще й до всього вони були тезками. Михайло Андрійович не докучав зайвими розпитуваннями, — очевидно, кум постарався з інформацією, — побажав удачі на дорогах.

Михайло подякував, не вірячи, що так швидко заладналася справа, яка здавалася йому взагалі не до вирішення.

— Знаєте, Михайле Андрійовичу, я себе почуваю якось незручно. Гадав, що місяці підуть на бюрократичні вправи, а тут — як у казці, раз — і готово.

— Інститут кумівства — велика сила, — засміявся підполковник. — Чого для кума не зробиш!

Михайлові сподобалось. Інший корчив би з себе благодійника.

— Знаєте що, маю одну пропозицію.

Джміль подумав про це, як тільки побачив підполковника.

— Якщо посиденьки в ресторані — не приймається.

— Посиденьки, але в мене вдома. Хочу ваш портрет написати.

Підполковник подивився на Джмеля, перевів погляд на кума.

— Ви — всерйоз?

— А нащо мені жартувати?

— Ну, ви мене здивували, слово честі! А можна — не мене, а доню мою?

— Скільки їй?

— Сім буде у жовтні.

— Привозьте. З кумом приїздіть, з дружиною.

Підполковник якось змінився на обличчі, але швидко опанував себе:

— Приїду обов'язково. Не знаю, правда, коли — потелефоную, з вашого дозволу.

Коли вони з Іваном Пимоновичем вийшли на подвір'я, зусиллями міліції перетворене на незавидний, але все ж таки розарій, Пимонович поклав руку Михайлові на плече:

— Ми з кумом точно будемо і Марійку привеземо. Це ж така пам'ять! А от про дружину ви, будь ласка, не кажіть, не згадуйте. Померла в нього дружина торік.

— Не знав, хай уже вибачає. Хто б міг подумати...

— Була йому до пари. Груди різали. Трагедія. А доця — викапана покійниця. Ви такий йому подарунок зробите!

— Сподобався ваш кум. Справжній запорожець.

— Прізвище — точно січове. Розірвипілка.

— Потужне, що й казати. Ну, Пимоновичу, спасибі. Чекатиму.

Іван Пимонович від'їхав першим. Михайло трохи постояв біля свого коня і подався у царство закону.

Нотаріат містився на першому поверсі ще дореволюційної подільської триповерхівки. Припаркуватися поблизу не вдалося — хоча Поділ причепурився і посвіжішав, вулиці з трамвайними коліями ніде не подінеш. Михайло залишив "Волгу" на Контрактовій площі і тепер стояв перед дверима, облямованими добрим десятком вивісок контор, що оселилися тут. Збудований колись, аби давати прибуток хазяїну, будинок, як багато інших, схожих і несхожих, пережив період радянських комуналок, капітальних ремонтів, що з п'яти-семикімнатних трущоб нарізали по дві-три окремі квартири, а нині перейшов у ранг казенний, обвішався кондиціонерами, з котрих на голови людей, як у Нью-Йорку, скрапував конденсат — тільки, спасибі, з малої висоти.

Всередині було душно. У вузькому коридорі стояло кілька аварійних стільців, а в самому його кінці — явно списаний громіздкий стіл, на якому стояли сумки і пластикові пакети відвідувачів. Люди говорили стиха, очі їхні було прикуто до оббитих дерматином типово казенних дверей, добре знайомих Михайлові з давніх пір. Коли двері відчинялися, люди одночасно повертали голови в той бік, ніби очікуючи явлення посланця долі. Дверей було троє, за ними сиділи чиновники. Михайло обрав середні — черга менша. Він притулився до дерев'яної панелі, що ними облямували сірі стіни контори, і мимоволі спостерігав за публікою, що її занесли сюди житейські чорторії.

Ліворуч на стільці сиділа повна дама у просторій сукні-балахоні з воланами вколо просторого вирізу, надміру напахчена парфумами. Рум'янці на її щоках навряд чи мали природне походження, та й дбайлива зачіска викликала підозру — чи не перука, бува. Дама тримала на колінах велику теку на блискавці і раз по раз водила металічним замочком по зубцях: "дзум-дзум". На підлозі біля неї стояла сумка, звідки вона виймала китайське чи японське віяло і розганяла біля свого підправленого косметикою, войовничого обличчя задушливе тепле повітря казенного закладу. Час від часу дама агресивним поглядом, повертаючись, здавалося, усім тілом, стежила за чергою, не даючи жодних шансів будь-кому з нових прибульців бодай спробувати прорватися за заповітні двері у партизанський спосіб.

Біля казенного столу, притулившись одне до одного, стояло двійко молодих людей, — вочевидь, абітурієнти чи вже студенти у першій ранній стадії закоханості. Молоді люди віддано дивилися в очі один одному, юнак міцно тримав дівчину за талію правицею і переможно-задерикувато поглядав на відвідувачів, ніби шукав собі конкурента, якому тут же, цієї ж миті, показав би, де раки зимують. У пальцях лівої руки хлопець тримав благеньку папку на білих зав'язочках — там, очевидно, зберігалися важливі документи, з яких йому чи їй треба було зробити копії.

Праворуч на стільці з високою різьбленою спинкою, — схоже, колись на ньому возсідав чи суддя, чи підсудок, — притулився дідок у засмальцьованому капроновому капелюсі, тримаючись обома руками за виставлену перед себе ковіньку. На колінах у нього лежав потертий жовтий шкіряний портфель. Старий чоловік з усієї сили змагався з бажанням задрімати, через те змушував себе то знімати капелюха з абсолютно голого черепа, то припасовувати його на звичне місце.

Між людьми, що сиділи і стояли у коридорі, бігала, шморгаючи, дитина, незважаючи на грізні вигуки матері, чорнявої сухої мегери: "Іди сюди, а щоб тебе! Сядь, шибенику! Ось я бабая покличу!"

Повна дама, яку зачепив, пробігаючи, хлопчик з мокрим носом, не витримала: "Заберіть звідси свого синочка, пані! Хоча б носа йому витріть, як же можна!" Чорнява мати впіймала синочка за руку, вмостила на коліна непосиду, втерла йому шмарклі пальцями, а потім несвіжою хусточкою, і не втрималася, аби не зреагувати на зауваження нафарбованої тьоті: "Ото як своїх ніколи не було, то до чужих нічого чіплятися. На няньку в мене грошей нема, куди я його подіну?"

Люди даремно очікували, що діалог сторін набере обертів і поступово переросте у скандал, що його доведеться гасити всім миром, але двері відчинилися, звідти вийшли очевидно задоволені результатом чоловік і жінка. Дама, заховавши віяло до сумочки, пропливла до кабінету; шлейф екзотичного запаху, залишений публіці, заколихався і

почав розчинятися у несвіжому повітрі. Черга, розчарована тим, що сподівання на розвагу не справдилися, замовкла.

Михайлові не так часто доводилося бувати свідком спалахів незрозумілої раптової ворожнечі поміж людьми, хіба що на зібраннях житлового кооперативу, коли раптом ставало незручно від того, що присутній при виверженні ниць емоцій. Щоправда, всякого набачився, поневіряючись у Європі, звідавши сумнівного комфорту нічліжок, та й у Штатах на перших порах, роблячи відчайдушні зусилля, аби хоч трохи, на кілька нещасних дюймів, піднятися вище від дна суспільного казана.

Тут, на своїй землі, з перших хвилин Михайло був готовий боротися з відчуттям, що після багатьох літ на чужині повернувся іноземцем, якому треба звикати до забутих пейзажів, інтер'єрів, звичаїв, побуту, зрештою, облич, а вийшло так, ніби він полишив це місто, цих людей (не цих, звичайно, але дуже подібних) лише вчора чи позавчора, і не треба звикати чи пристосовуватися, він тут свій — нехай не такий молодий, як колись, але сповнений ще сили, а головне — переможного відчуття: свій бій за людську гідність він не програв і може спокійно дивитися в обличчя співвітчизників у новому для країни часі.

Може, трохи наївно це — він усвідомлював свою надмірну піднесеність, але Михайлові здавалося, що на обличчях людей — десятках, сотнях, які зустрічалися йому за ці дні вдома, котрі бачить нині у не кращих обставинах, у задусі нотаріальної контори, атмосфера якої здалася на мить схожою на поховальне бюро, — на всіх цих обличчях, якщо їх силою уяви злити в одне, він помітить бодай невловний слід, бодай натяк на те, що це вже люди нового часу. В їхніх очах поменшало приниженості, вічної винуватості невідомо перед ким і у чому, але поки що він не міг відповісти собі ствердно. Переміни прапора, герба і паспортів на повсякденному житті ще не відбилися так, як на це можна було б сподіватися, — принаймні тут, у подільській конторі, зупинився радянський олов'яний час, зберігся паскудний казенний запах, поклавши на обличчя напруження і непевність в очікуванні чиновницької прихильності чи немилості.

Не у кращому настрої заходив Михайло до кімнати. Гадав, що його зустріне атмосфера конфіденційності, а потрапив у велику, захаращену стосами паперів, не дуже охайну кімнату, де за столами з оргтехнікою сиділи три жінки, одна з яких підвела голову і показала на вільний стілець перед собою, а інші продовжували бесіди з клієнтами.

Середніх літ жінка у сірому, бувалому в бувальцях костюмі, з гладко зачесаним волоссям, скрученим на потилиці у безформний вузол, узяла документи, принесені Михайлом, довго роздивлялася його паспорт.

— Ви — єдина дитина в сім'ї? Батько не одружувався після смерті матері? Тобто ви — єдиний спадкоємець?

— Так, у заповіті все написано.

— Маємо перевірити. На це піде час.

— Який саме?

— Півроку. Шість місяців. Я зараз відкриваю справу про спадщину, ми зробимо відповідні запити, а тоді вже ви вступите у права на всіх законних підставах.

— Справа в тому, що…

— Я бачила ваш паспорт. Ви живете у Сполучених Штатах.

— Через те такий термін?

— Ні, це загальне правило для громадян України, де б вони не жили. Ви не турбуйтесь, можете ці півроку перебувати будь-де, це справі не завадить. 1 принесіть ще документи — ось список, тут небагато.

Він не чекав, що в цій похмурій установі працюють нормальні, більше того, приязні люди, про що й сказав.

Жінка всміхнулась:

— Чому ж похмурій? У Палаці шлюбів, звичайно, веселіше, але й там на першому місці — закон. Краще скажіть мені…

Вона озирнулася навіщось і стишила голос:

— Там справді краще живеться, ніж у нас? Мене родичі кличуть.

— Я не встиг зорієнтуватись, що нині тут. Не можу порівнювати. Там — просто інший рівень цивілізації. Матеріальної. Вищий. А люди… Різні, як і у нас, тобто у вас. Америка незалежна он уже скільки, а Україна — у віці немовляти.

— Боюсь, що з таким же державним розумом…

Жінка хотіла ще щось сказати, але підійшла колега; вона вибачилась і попрощалася.

Дорогою додому Михайло думав про несподівані півроку очікування. Ясна річ, він не сидітиме тут ці тривалі шість місяців. Треба все продумати і узгодити в часі: виставку в Німеччині, можливо, і в Україні. Час на все є — він вирішив бути тут аж до сороковин по батькові. Потім — треба щось вирішувати з вмістом шафи, не полишати ж напризволяще…

Добігло обіду, коли він вийшов з-за керма, аби відчинити ворота. У дворі одна проти одної у войовничих позах стояли жінки. Євдокію Пилипівну він упізнав одразу, а потім — і другу. То була Галина Яківна. З усього було видно, що розмова між жінками мала далеко не мирний характер.

Михайло заїхав у двір, зачинив ворота, вимкнув двигун і підійшов ближче.

— Михайле, — незважаючи на солідний вік, Євдокія Пилипівна не справляла враження Божого створіння, не здатного себе захистити. — Ти давав ключі цій дамі? Добре, що я у двір зайшла, а то б тут без тебе похазяйнували!

— У мене тут лишилися речі, — дивлячись собі під ноги, відповіла Галина Яківна. — Приїхала забрати, а тут…

— Чекайте. Звідки у вас ключі? Ви ж їх віддали.

— Ще були, я про них забула.

Михайло простягнув долоню;

— Ключі.

Галина Яківна повагалася, але віддала зв'язку, нанизану на металічне кільце.

— Які речі? Ви ж усе вивезли.

— Дрібнички різні на кухні. Потім — килим у вітальні.

Євдокія Пилипівна не витримала:

— Який килим? Тебе тут і близько не було, як Єфрему Івановичу його привезли з роботи — премію. Совісті в людей нема!

— Я вірою і правдою служила Єфрему Івановичу і маю право.

— Господиня тут була одна — Надя. Законна дружина. А ти хто? Причепилася, як реп'ях… Бач, з ключами, як злодійка, поки хазяїна нема, — чи ви ж таке бачили?

Ця сцена могла тривати як завгодно довго, і Михайло змушений був утрутитися.

— Ходімте, Галино Яківно, візьмете на кухні свої дрібнички. Або краще так: ось вам при свідкові гроші, тут на тисячу дрібничок вистачить. І не заходьте без дозволу, прошу, а якщо ще якась пара ключів є у вас у запасі, викиньте, моя вам порада.

Галина Яківна стояла з купюрами в руках, не знаючи, чи заховати чимшвидше гроші й податися з поля битви, не розпочинаючи воєнної операції, чи зіграти сцену враженої гідності, повернути долари, сказати таке і синочку, і колишній сусідці, щоб у них у носі закрутило.

Михайлові чомусь відразу стало ясно, який варіант обере Галина Яківна, але було цікаво, скільки часу в неї піде на роздуми і розрахунки.

Пані Галина зорієнтувалася швидко.

— Нехай буде по-вашому, — вимовила вона, ніби англійська королева, дозволяючи прем'єр-міністрові сплатити борги за купівлю нових коней на виїзд, і попрямувала до хвіртки.

— Зачекайте, шановна! — зупинив її Михайло. — Буду дуже вам вдячний, якщо це ваш останній візит.

Галина Яківна блиснула очима, але ефекту блискавки не досягла і зникла за парканом.

— Ти все-таки замки поміняй, — сказала, полегшено зітхнувши, Євдокія Пилипівна. — Не вірю, що це — останні, вона їх купу могла зробити.

— Поміняю, поміняю, — сміючись, відповів Михайло. — Ми тут багато що перемінимо, дайте тільки час…

Чи вичитала десь Банда, чи сама в такий спосіб розмірковувала над людською природою, але сказала колись: у будь-якому віці люди залишаються дітьми, тобто сутність їхня, найглибші — ну, хай буде — спонукальні мотиви не вищі й не серйозніші від дитячих емоцій; навіть вчинки, що завдають їм або іншим людям прикрощів, болю, — то дії дитини, котра зозла псує чи ламає іграшки. Навіть літня людина, що спізнала за життя всякого, лишається тією ж дитиною, тільки немічною і стражденною. Михайло спробував заперечити дружині: "А потвори в людській подобі, злочинці, вбивці — вони теж невинні дітки?" — "Авжеж, — спокійно відповіла Банда, — тільки погані діти, які душать кошенят або цуценят, щипають немовлят у колисці, крадуть гроші у батьків…" — "Отже, Гітлер, Розенберг і компанія — всього лише погані діти? І кавказький орел Коба-Джугашвілі побавився, заморивши голодом наших селян? Щось не те ти кажеш, Бандо". — "Не знаю. Я не думала так, як ти, Не виправдовую виродків. То аномалії. Я про звичайних людей, як я і ти".

Стоячи перед фасадом Музею російського мистецтва, Михайло почувався якщо не дитиною, то принаймні студентом, якому вперше належало переступити цей поріг. Щось було у Вандиних словах. Михайлові здавалося, що йому повертають відібрані колись трепетні, вважай, сакральні почуття забутої, загубленої у місті дитини, котра раптом побачила рідних батька-матір, і вона біжить до них, знетямлено-щаслива, і вони летять їй назустріч, не витираючи радісних сліз.

Як і колись, стояв біля входу молодцюватий Ілля Рєпін. Михайло ладен був обійняти скульптуру, хоча вважав, що виставляти фігуру генія перед дверима, ніби швейцара, було не найкращою ідеєю. З обох

боків вхідних дверей спиралися на ніжки афіші персональної виставки заслуженого діяча мистецтв Євгена Дідули. По центру білих друкованих плакатів, наклеєних на сірі полотняні підрамники, було репродуковано одну з ранніх робіт Євгена Петровича, яку Михайло дуже любив. То був пейзаж, розкішний пейзаж, надивлений чи то на Черкащині, чи на Полтавщині: буйна трава, перелісок, передсвітанкове небо, плесо ріки. Написане все те було так, що хотілося кинути своє тіло на ту траву, заховатися у переліску і чекати сходу сонця, що його художник от-от випустить з-за обрію на полотно. І то — не все. Дідула не був би Дідулою, якби не вписав у різнотрав'я деталь — для когось епатажну, а насправді суто побутову, яка оживляла пейзаж незримою присутністю у ньому людей — поза самим художником, звичайно. Деталь не впадала у вічі одразу, її вже потім намацував зір: кинуте у траву, на моріжку біля води, інтимне жіноче вбрання. І хай домислює собі глядач — чи то дівчина купається перед світанням, чи ніч освятила безоглядне кохання у шовковій траві, котра, якщо добре придивитися, ще зберігала сліди молодих тіл, але за якусь мить остаточно випростається і нікому й ніколи не свідчитиме про те, що тут відбувалося, — як у російській пісні.

Тоді, давно, коли Дідула закінчив роботу, дехто з колег не прямо, але все ж натякав на деяку тривіальність сюжету, проте всі були в захваті від техніки, кольорової гами, вловленого художником особливого передранкового настрою природи — навіть непідготовлений глядач відчував ніби легкий, майже нечутний рух повітря у цьому прямокутнику полотна, а наділений дещицею фантазії намагався б уловити свіжий запах трави і ріки.

Пейзаж мав би потрапити на виставки, але щоразу хтось із комісії звертав увагу на деталі, що, на думку моралістів, були щонайменше зайвими, а якщо вдуматися, то й шкідливими, фривольними, несумісними з мораллю радянської людини, носія високих ідеалів і так далі і таке інше. Дехто (та чого там — цілком конкретна людина, лауреат, оспівувач глибокодумних облич партійних діячів найвищого рангу) навіть радив художникові ліквідувати оту жіночу білизну: замалювати фарбою — і квит.

Після чергового афронту Дідула забирав роботу до мансарди з непохитною вірою в майбутню перемогу. Дочекався Євген Петрович, хвалити Бога.

Михайло згадав, як Дідула, вкотре програвши місце на виставці, філософськи розмірковував:

— Знаєте, хлопці, колись у мене була коханка, золота женщина, скажу вам. Розумниця, дотепниця, фарбована яскрава блондинка, красуня, не просто вродливиця — цариця, повірте. І фігура, і постава, і погляд, і одяг — як згадаю, зітхну. До всього — ще й була співачкою, профі. Так от, ця моя розумниця чомусь не любила чоловіків-тенорів, казала так: "Тенорів треба душити в колисці". До чого це я? А до того, що багатьом нашим лауреатам теж варто було б укоротити віку, коли ще були немовлятами. Кастрати, а не мужики. Тенори.

"Боже, де та мансарда, де та співачка, де той золотий все-таки час щирого спілкування, внутрішньої — попри все — свободи? З ким зустрінуся — з колишнім Євгеном Петровичем, чи..." Далі Михайлові не хотілося думати, він зайшов у передпокій. "На виставку?" — спитала чергова, акуратна інтелігентна жіночка глибоко пенсійного віку. "Так, — відповів Михайло. — Ліворуч, праворуч?" — "Ліворуч, там побачите".

"Скільки ж тут залів? — пригадував Джміль. — Здається, десятків три..."

Він пішов на ледь чутний людський гомін, знову побачив афішу з Дідулиним натюрмортом, жінок і чоловіків, які зійшлися невеличкими купками, про щось не дуже голосно розмовляючи. Дехто — поза гуртами давніх знайомих — ходив, придивляючись до робіт, розвішаних на стінах. Певне, то були випадкові відвідувачі, що їх привела у прохолодні зали виснажлива серпнева спека.

Михайло шукав очима Дідулу. Повз нього швидкою, легкою ходою пурхали дівчата з тацями, повними бутербродів, прикритими полотняними серветками; проходили хлопці, несучи в сумках явно не мінеральну воду; двоє, так-сяк прикривши ящика, доправляли у глибину, в якийсь із зальчиків, шампанське.

Назустріч їм вийшов трохи вищий від середнього зросту, сухорлявий чоловіку світлому костюмі і синій водолазці, з сивою гривою, що спадала майже на плечі, з такою ж срібною вузькою іспанською борідкою, котра виглядала як наклейка на рожевій шкірі добре поголеного обличчя. Поруч нього, жестикулюючи, дріботів опасистий добродій з помітним черевцем; на ньому був темний однострій у смужку, поли піджака розходилися, а на сорочці розщебнувся ґудзик, і між країв виднівся острівець майки-сітки.

— Ну що ви, ну як же, хіба ж стільки можна? В обід має бути міністр, не дай і не приведи, як товариство почне раніше! Ви ж знаєте публіку!

Дідулу, незважаючи на незвичну бороду і зачіску в стилі салонів початку століття, Михайло впізнав одразу, а потім угадав і товстуна з волелюбним ґудзиком: Микола, Микола Бадиляк!

Обоє йшли просто на Михайла. Спершу він хотів відступити до стіни і вдати, що його увагу прикуто до картини навпроти, — може, самі впізнають; а потім передумав і став так, щоб як не Дідула, то Бадиляк не могли пройти, не звернувши уваги на телепня, що заступив їм дорогу. Але обидва спокійно обійшли Михайла, і він почув голос, що його впізнав би будь-де і будь-коли: неправду кажуть, що лише жінка може змінитися як завгодно, постаріти, але голос свій колишній збереже, — голос Дідули теж не зазнав руйнації, не змалів, не потоншав, був тим самим хрипатим баритоном; сучасна естрада до таких нестандартів має особливу прихильність.

— Ти не стрибай біля мене. Горілки багато не буває. Невже твій міністр не п'є? Недовго тоді грітиме крісло. Ти ж знаєш, як у застійні геморойні часи було: не п'єш — не наш, виженуть з роботи.

Михайло хотів було гукнути іменинника, але в останню мить передумав: нехай, ще не вечір. Нових робіт було — греблю гати. Власне, з тих, що їх бачив Михайло раніше, експозицію прикрашав лише пейзаж з виставочної афіші. З рештою треба було знайомитися, з кожною окремо, не відбувати номер, а придивитися до нинішньої манери Євгена Петровича, до кольорової гами, мазка — а раптом Дідулі заманеться спитати його думку. Переважали на виставці пейзажі, як завжди у цього художника, настроєві, акцентовані на деталях, але були й урбаністичні сценки, портрети старих українських письменників, ще живих і уже тогосвітніх персонажів, навіть абстрактні композиції виніс на публіку Дідула — надзвичайно цікаві, як здалося Михайлові.

Він пройшов, повільно переступаючи, подовгу затримуючись біля деяких робіт, уже три зали. У четвертій спинився біля полотна, що являло собою панораму мітингу на передстадіонній площі — нескінченний різнокольоровий натовп під національними прапорами. Можна було б поставитися до цього сюжету як до навіяної недавнім часом агітки, але як це було написано! Михайло так не зміг би — спробуй передати експресію десятитисячної маси людей! Дідула — зміг. Натовп вийшов у нього живий, рухливий, напружений; відчувалася в ньому та латентна енергія, яку в будь-яку наступну мить можна спрямувати на як добро, так і на зло, і спину тоді вже цій масі годі чекати. Трохи дивно було Михайлові, що завжди далекий від політики, відмежований від ангажованості стійкою іронією Євген Петрович узявся за таку тему, але ж наважився і зробив!

Далі Михайла чекала ще одна несподіванка. На стіні зали експонувалася єдина робота, теж великомасштабна, названа художником "Візія". На полотні фантасмагоричним чином зійшлися потворні тривухі зайці, двоголові корови, рогаті ворони голубого й рожевого кольорів, вовки з трьома очима і п'ятьма лапами, ще безліч

тварин-мутантів, і на весь цей зоопарк-божевільню дивилася і сама була учасницею карнавалу потвор дівчинка з двома головами, шестипалими долонями і фіолетовим волоссям, зав'язаним стрічкою кольорів національного прапора. Десь там, на овиді, вгадувалися руїни атомної електростанції (певно, Чорнобильської), над якими стояло неприродне апокаліптичне сяйво.

Можна було б вважати "Візію" парафразом Босха чи Гойї, таке враження, хочеш чи ні, виникало, так попервах подумав і Михайло, але зухвалість художника полягала в іншому, він переплів пекельну безнадію давніх майстрів з радісним примітивізмом Руссо і Мозеса, якимось незбагненним чином уникнувши при цьому еклектики. Дивна річ: на полотні — страшнувате пророцтво, а враження катастрофи немає. Так, немов бачиш, що життя може набувати якихось невідомих форм, трансформуватися в парадоксальну реальність, і художник не лякає поспільство перспективою виродження, а, немов дитині, пояснює, що гратися з вогнем небезпечно. "Щось я надто ускладнюю, моралізаторством у Петровича і не пахне" — подумав Михайло і зібрався ще раз пройтися залами експозиції.

— Або я сплю, або вчора перебрав, — почув він за своїми плечима. — Але ж давно прокинувся і тиждень не пив. Михайло!

Пілігрим! Утікач! Чортяка!

Джміль, почувши баритон Дідули і загодя всміхаючись, розвернувся на сто вісімдесят градусів і потрапив ув обійми Євгена Петровича. За Дідулою стояв огрядний Бадиляк, а ще далі — Жора Подільський і цілий гурт значно молодших, незнайомих людей.

— Я кажу Миколі: тут Джміль! А він — не може бути! Я тебе почав упізнавати, як тільки проминув. Оце кинувся шукати — і нате вам, Михайло! Нічого не питаю, все потім, я дуже радий!

— А що вже я, Євгене Петровичу, то й не сказати!

— Який я тобі Петрович? Що казав класик радянської поезії, здається, Багрицький? "Десять лет разницы — это пустяки". Євген я для тебе, Мишко, Євген.

— Треба звикнути.

— Ну як же ти примудрився ловко — дідові на ювілей. Чорні гумористи кажуть, що святкування ювілею — генеральна репетиція похорону.

— Дурниці. Вічна людська заздрість. Щоб радість зіпсувати.

Ви як нова копійка! Я — про виставку.

— Справді? Сподобалось?

— Нехай Жора Подільський панегірик напише — я теж підпишуся.

— Мені приємно. Боже, скільки ж це ми не бачилися?

До них, вирішивши, що витримав достатню паузу, підплив Микола Бадиляк.

— Двадцять з гаком, чи не так, Михайле?

Він спробував обійняти давнього товариша, придавивши Михайла животом.

— Ну й наробив ти тоді шелесту! Покрутила мене тут на каруселі наша доблесна безпека, нехай їй чорт. Як ти їх обдурив?

— Імпровізація. Тобі перепало? Вибач. Я вже потім подумав — але ж які до тебе претензії?

— Знайшлися.

Дідула втрутився до розмови.

— Що, Миколо, й досі не можеш забути, що з секретаря тоді скинули? Зате тепер маєш пишатися: відомий у світі живописець Михайло Джміль здобув свободу, і ти до цього причетний. І ти знову — секретар.

Михайло відчув, що Дідула ставиться до Бадиляка не дуже серйозно, навіть трохи поблажливо, як до людини, з якою мусиш спілкуватися з певних причин, але не надаєш тому значення.

Микола зробив колишній знак рукою:

— Побачимося!

— Шампанського? — спитав Євген Петрович. — Чогось міцнішого?

— Ні, Петровичу, я за кермом.

— Ти що, з-за океану на автомобілі?

— На старій своїй "Волзі". Оно стоїть за вікном.

Дідула покликав когось із гурту молоді, що пересувався за метром на віддалі:

— Візьми ключі від воріт, заженіть оно ту машину у двір, бо точно зачеплять.

— Все одно, Петровичу, не можу, мені ж на Куренівку потім.

— Знайдемо водія. Не може такого бути, аби Михайло не випив за моє здоров'я.

Нарешті підійшов Жора Подільський, котрий весь цей час стовбичив віддалік.

— Ну, як тобі теперішній Дідула? — спитав аж ніби з гордістю, наче то була його, а не Євгена Петровича, персональна виставка. — Виступиш на обговоренні?

— Не мастак я говорити — то твій хліб, Жоро.

— Цить, Георгію, не чіпай Михайла, — прогудів Дідула. — Що треба, він мені на вухо скаже.

Дідула взяв Михайла під лікоть і повів у закапелок, подалі від публіки, котрої побільшало. Тут стояло два кріселка, давно списаних, але підремонтованих і ще функціональних. За десяток хвилин Дідула знав усе чи майже все про свого колишнього протеже і, вважай, учня.

— Не знав, не знав, що Єфрема Івановича немає. Хай йому пухом буде земля…

Помовчали, як годиться за таких обставин.

— Мені казав Жора, що ти задніх не пасеш — виставки, преса. Не бідуєш, га? Як би я хотів на твої роботи поглянути!

— Друкують проспект виставки в Берліні — я надішлю.

— Чекай, проспект — це бліда тінь. А що як виставку тут організувати?

Михайло зробив невизначений жест:

— Були такі пропозиції. На рівні світських теревенів. Приїздили колеги, обіцяли.

— А ми — на вищому рівні! Сьогодні має бути пан міністр — я скажу.

— Чи ж варто?

— Слухай, Михайле, ти повертатися не думаєш?

— Складне питання.

— Ну, так, так… Дім, сім'я, статус, звичка… І все ж?

— Час покаже…

Прибув міністр з невеличким почтом, і офіційна частина набрала розгону. Говорили багато і розлого — про традиції і новаторство, про народність і коспомолітизм, про патріотизм і космізм, про майбутнє малярства, нові обрії мистецтва в незалежній державі.

Щоразу, коли промовець згадував його ім'я, Дідула морщився, смикав Михайла за рукав і стиха казав: "Зараз на сраку сяде". Михайло відповідав на повному серйозі: "Терпіть. Туалет на ремонті".

Тим часом дійшла черга до міністра. Певне, у нього був час, аби вислухати інших, чи за протоколом належало не говорити першим — то вже деталі. Фахівцем міністр не був, підчитував з папірця підготовлений референтом текст, та швидко йому це набридло або ж совісно стало

перед гуртом солідних людей користуватися шпаргалкою, і він махнув рукою на протокол і умовності.

— Міністр я недавній, не хотілося б лукавити і вдавати з себе знавця живопису. Через те скажу як звичайний глядач: мені сподобалося те, що робить Євген Петрович Дідула. Сказати, що в його роботах пульсує життя, — то забирати хліб у журналістів-початківців. Колеги Євгена Петровича краще знають, у чому секрет його пензля. Або — здогадуються, бо знати по-справжньому — це дано лише самому творцеві. Хочу привітати майстра, побажати йому творчого довголіття. І ще. Не для преси, якщо тут вона присутня. Готується указ про присвоєння Євгену Петровичу звання народного художника. Гадаю, буде підписаний незабаром.

Зупинивши оплески, міністр додав:

— Та навіть якби не було указів, канцелярій і офіційних звань, Євген Петрович по суті своєї творчості, за рівнем майстерності давно вже є справді народним художником.

У залі знову зааплодували, до Дідули посунули з квітами, обіймами і поцілунками.

Коли міністр заглядав у папірець, Михайлові, хоч як він намагався відігнати від себе видіння, здавалося, що бачить на чолі державного службовця той ненависний знак, оту стигму, що її незрима субстанція прозирала, часто непомітна, через те й не усвідомлена носієм; і лише коли міністр відірвався від тексту, здалося, що стигма та почала блякнути й зникати.

До Михайла підійшов Микола Бадиляк:

— Ну, як тобі Дідула? І взагалі — як тобі вдома? Навіть не знаю, з ким розмовляю, — з Мишком чи Михайлом Єфремовичем.

— Кинь, Миколо, не час і не місце. Ти ж розумієш, що в мене не було можливості ні подякувати тобі за поїздку, ні вибачитись за неприємності, що мав через мене. То тепер — вибач. І спасибі.

— Спасибі у стакан не наллєш, як жартує один добрий знайомий. Пішли краще до столу. Бачиш, уся громада біля фуршетів.

— Чуєш, Миколо, там у мене в гостях були кияни, художники, хвалилися, що клопотатимуться про мою виставку в Україні. До спілки вашої ніхто не звертався?

— Чому — вашої? Тебе поновлено. А щодо виставки… Щось такого не пригадую.

— Забудь, то я так, до слова.

— Ти надовго?

— Відбудемо сороковини по батькові, а тоді вже… Слухай, я ще хотів спитати… Чесно кажучи, і сам не знаю, навіщо.

— Питай, чого там.

— Лариса… Як вона, що вона?

Микола подивився на нього, як на прибульця з космосу:

— Отакої… Навіщо тобі? Утім… Вибач. Знаю я небагато. Грала в театрі. Що і як тепер, — повір, не знаю. Я давно відійшов від театральних справ, подався в декоративне царство. Хочеш — дізнаюся, що і як. Тільки… Ти певен, що варто?

— Ні. Та хіба знаєш наперед?

— Невже після всього… щось збереглося?

— Ти — про ніжні почуття? Любов?

— Ну, щось таке…

У Миколи обличчя стало страстотерпним, ніби він на відвідинах важко хворого. Михайло зауважив те і всміхнувся:

— Зі мною все гаразд. Просто — екскурсія в минуле. Idee fixe. Як нині мовлять — нічого особистого.

— Я дізнаюся. Тільки, вибач, я б не ворушив минуле. Ми вже в такому віці, коли не варто давати поживу демонам і привидам.

Остання фраза прозвучала надто патетично, і Михайло поморщився:

— Ти що, Мережковського начитався? Чи до братства вільних каменярів занесло?

Микола спершу не зрозумів, навіть шкіра на лобі наморщилася, а потім — дійшло.

— До масонів не належу. Мене останнім часом тягне на пафос. Викладаю, а студенти нині непрості, то я їх з пантелику збиваю, щоб не думали, що вони одні розумні.

— Ясно. Ато я стривожився. Євген Петрович теж викладає?

— Дідула — професор, метр. Знакова фігура. Жодних ознак старіння. 1 рука, й око, й інтелект — дай, Боже, молодшим. Ну, ти ж сам роботи бачиш — розкіш!

Ніби почувши, що його згадали, до них, звіддалік махнувши рукою, ішов Євген Петрович, та не сам, а підтримуючи під лікоть міністра. За ними просувався казенний ескорт з кількох чоловік, — певне, час офіційного візиту закінчився.

Михайло бачив, що Дідула проводжає високого гостя, і, аби не заважати церемонії, відступив до стіни, зробивши вигляд, що надивляє тонкощі одного з пейзажів.

— Михайле Єфремовичу! — почувся баритон Дідули. — З тобою хоче познайомитися пан міністр.

Зблизька обличчя міністра з трохи короткозорими очима мало приємний, якийсь домашній вигляд, і рука його була суха.

— Євген Петрович оповів вашу одіссею, а міг би цього й не робити — я прекрасно пам'ятаю, як тоді танцювала пропаганда навколо прізвища Джміль. І про успіхи ваші дещо знаю. Не буду агітувати, але хотілося б, аби тепер в Україну повернулися ті, хто її вартий. Коли у вас виставка в Берліні?

Михайло відповів з почуттям симпатії до цього урядовця. Привид стигми, що його намислив собі півгодини тому, не з'являвся на рівному, високому чолі міністра.

— Сподіваюся, там будуть наші представники, — він дав знак помічникові, той почав щось занотовувати, — і, якщо ваша ласка, будемо раді відкрити вашу виставку на Батьківщині. Згода?

— Дякую, — відповів Михайло. — Дуже хотілося б, аби мрії збувалися.

Міністр уважно подивився на Михайла короткозорими очима — так, ніби хотів упевнитися, що співрозмовник сказав усе і більше нічого не додасть.

— Мрії, кажете? Зрозумів, зрозумів. Спробуємо скоротити відстань між мріями і діями. Всього вам найліпшого і — до зустрічі.

Дідула підморгнув Михайлові і повів міністра до виходу. Весь цей час Микола стояв поруч і дивився на міністра відданими очима.

— Як його прізвище? — спитав Михайло.

— Чиє? Ти хіба не знаєш? — Бадиляк зрозумів, про кого йдеться.

— Той самий?

— Звісна річ. Він недавно.

Михайло помовчав. Трохи прикро було, що сухо говорив з людиною, яку заочно знав і поважав.

— Шкода, але не його це парафія. Піде невдовзі, побачиш.

— Чого ти так вирішив?

— Очі в нього не казенні. І стигми нема.

— Якої ще стигми?

— То я так, не зважай.

Миколі кортіло допастися нарешті до фуршету. Не здолавши опору Джмеля, він пішов до столів сам, пообіцявши принести бутерброд для непитущих.

У залах і переходах між ними набралося вже чимало відвідувачів. Михайло знайшов вільний стілець і сів, аби не заважати любителям високого мистецтва. Крім іншого, він надумав поговорити з Дідулою про батьків лист і свою знахідку — більше, вважай, ні з ким було обговорити все це; Євген Петрович міг порадити щось конкретне — Михайло чомусь був того певен.

Про музейну тишу давно було забуто, говорили на повен голос, сміялися; збиралися купками молоді люди у неконформістському одязі — схожих Михайло зустрічав і в Метрополітен, і в інших нью-йоркських музеях. Хіба що там чарку не пили та й таких виставок не влаштовували — для цього були інші місця. Гостро подумалося про Ванду, сина, наївно схотілося, аби вона була тут, біля нього. Невже він стає сентиментальним? Старий, ностальгуючйй за чужиною на рідній землі невідь-хто — космополіт, патріот чи просто наділений хистом біоробот?

Михайло був нещирий. Старим себе не вважав, так і Ванда б сказала. І не ностальгію він відчував — просто скучив за рідними. Коспомоліт? Навряд, хоча нині багато на що дивився іншими очима, тверезими й часом безжальними. Чи лишився патріотом? Певно, що так, але позбавленим ілюзій. Він багато чого чекав, коли сторінки нью-йоркських газет, телевізія не стримували емоцій з приводу змін на політичній мапі світу. Знайомі з діаспори випромінювали ентузіазм і не розуміли його стриманості. Для них було важливе насамперед те, що президентом став українець. Мовляв, життя змусить і комуніста стати патріотом, а головне — народ не дозволить старих порядків. Михайло сумнівався і у виборі народу, і у його далекоглядності. Його не хотіли розуміти, інколи — й слухати. Одначе, незважаючи на радикальний патріотизм, лише одиниці наважилися повернутися в Україну, аби прислужитися їй, незалежній, омріяній. Не так багато часу пішло на те,

аби стало зрозуміло: діється щось не те і не так, як мало б за логікою глобальних перемін статися.

У Михайла не було часу, аби скласти думку про теперішню Україну. Не брати ж до уваги добробут Тетяни, професора з платнею нью-йоркського ліфтера, мову, чутну звідусюди, — ось і тут, на виставці, говорили переважно нерідною. Михайло виріс на Куренівці, на своїй Никодимівській, де мови сусідували, та російська знала своє місце і через те не дратувала, бо не пнулася у гегемони. Там і досі так — Михайло в цьому пересвідчився, як переконувався і нині у тім, що природний баланс, порушений давно, — це серйозно.

Він пам'ятав подільську школу, бійки між "аристократами" і "плебеями" саме через мову, і лише тепер повною мірою розумів, яких зусиль коштуватиме бодай наближення до часів українізації, що про них оповідав батько. Більшою бідою, аніж мовна неідентичність, Михайло вважав продовження існування і діяльності партії під червоним прапором. Головне крісло держави лишилося під учорашнім їхнім ідеологом, демагогом, що нагадував Михайлові вгодованого кота-сибарита, котрий, одначе, не втратив інстинкту і приземлявся завжди на всі чотири лапи, незважаючи на пещеність і висоту, з якої падав.

Проте ці думки — Михайло прекрасно розумів — були таким собі снобізмом стороннього. Якби якийсь гурт однодумців тут, в Україні, покликав його: "Іди, Михайле Джмелю, до нас, бери до рук держаки транспаранта, вигукуй гасла, балотуйся в парламент, виступай на мітингах, борись за власні ж переконання і переконуй інших!" — навряд чи він погодився б. Чому? Не любив натовпу. Не любив колон і шеренг. Не терпів гарчання гучномовців. Від ідіотизму єдиномислія і покори втік не для того, аби знову стати "коліщатком і гвинтиком" — нехай іншого механізму. Михайло складав собі звіт: позиція його вразлива і нелогічна, але втішав себе тим, що за обставин екстремальних і вирішальних не сидітиме склавши руки, якби навіть дійшло до зброї.

"Мала все ж рацію Ванда, коли казала, що люди лишаються дітьми до сивин", — кпинив зі своїх несподіваних рефлексій Михайло, сидячи на стільці під стіною й спостерігаючи виставкову публіку.

Микола виринув розрум'янений, бо причастився. І був не сам — тримав під руку в солідних літах жінку з надмірним макіяжем на обличчі.

Михайло підвівся, аби запропонувати місце дамі. Щось знайоме було в її обличчі, але відразу не впізнав, лише почувши голос, угадав:

— Зою Казимирівно!

— Ну от, нарешті, думала, не впізнаєте. А ви, Михайле, нівроку. Жінки згасають швидше...

Бєлова постаріла катастрофічно, тільки очі блищали, як давним-давно. Михайло почав був розлогий комплімент, але Зоя Казимирівна не дослухала:

— Не треба вправлятися в куртуазності. Дай краще на тебе подивлюся. Нічого, що я на "ти"? Достойний мужчина. Микола сказав, що тебе міністр запрошував з виставкою. Правда?

— Та наче.

— Я хоч давно на пенсії, але живим трупом себе не вважаю. Чула, що ти за кордоном часу не марнував. Рада за тебе. Хоч ви з Миколою все-таки великі свині.

— Ви про що?

— А про витівку вашу — з гіпсом. Скажеш, що не ви?

— З яким гіпсом?

Михайло помітив знаки Миколи: "Не признавайся!"

— Ну й упертюхи! Партизани, підпільники... Налякали бабу членом, теж мені...

— Та ми ж не скульптори, Зою Казимирівно.

— Знаю, знаю, сама винна, чого там... Скільки ж вас училося, в люди повиходило, а запам'яталися не тихоні слухняні, а бешкетники й хулігани.

— Бо вони як дріжджі — без них не тісто, а глевтяк, — сказав Микола. — Або як шампанське на святковому столі. Бокал шампанського, Зою Казимирівно?

— Не відмовлюся. Ти з нами, Михайле?

— Він за кермом. Абстинент. Мораліст.

Микола підморгував Джмелю, — мовляв, зараз заберу тітку.

Бєлова відпливла з Бадиляком у напрямку столів, оточених тісним кільцем любителів застольних натюрмортів.

Дідули досі не було видно, і Михайло вирішив піти його шукати, дивлячись, як несе свою трохи зігнуту спину Зоя Бєлова — фігура з укритого туманцем пам'яті, але незникомого минулого.

Знайшов він Дідулу випадково. Двері невеличкої кімнати за кілька кроків від початку експозиції прочинилися, і Михайло побачив Євгена Петровича за столом, заставленим напоями і наїдками.

— Михайле, голубе, заходь! — загукав Дідула. — Оце по тебе щойно відправив легата.

Євген Петрович порекомендував Джмеля товариству, всадовив за стіл.

Дідула прийняв добру чарку, та й гості, з усього було видно, не відставали, тож Михайло вирішив не псувати Євгенові Петровичу кураж.

— Тут, Михайле, мої друзі з міністерства, з міськради, мої дорогі меценати, народний депутат, на дозвіллі — художник. Імен одразу не запам'ятаєш все одно.

Довелося вдавати, що п'є справжню чарку, хоча наливав собі воду, сподіваючись усе-таки здійснити свій план. Коли Дідула залишив на якийсь час VIP-персон, аби поглянути, що робиться на виставці, за ним подався й Михайло.

— У мене серйозна розмова до тебе, Петровичу. Зможеш за годину-другу звільнитися?

— А що сталося?

— Проблема, причім досить серйозна. Я б тебе до себе забрав, під яблуні, на свіже повітря. Жінка не лаятиме, якщо заночуєш у мене?

Дідула розреготався:

— Аби й була — хіба я не козак? Нема в мене дружини. Сам п'ю, сам гуляю, сам стелюся, сам лягаю. Ну, не завжди сам, але ніхто мною не командує.

— Не завжди це добре.

— Та як тобі сказати… Все одно клопіт. Хоча й приємний — на старості літ розрада.

— То як вирішимо? На інший день перекласти?

— Кажеш, серйозна проблема? Така, що на одній нозі не розв'язується?

— Саме так.

— Тоді розберуся з гостями — і я твій. Розумієш, там люди, варті уваги. Ніякий біс — ні спілка, ні міністерство — і копійки на виставку не дадуть, а ці — залюбки. Причім, повір, од щирого серця. З мене їм толку — як із цапа молока. Ну, хіба що етюдик подарую. Такі в нас нині справи. Не можу я їх покинути напризволяще.

Спливла третя пополудні. Михайло давно залишив музей, бо повітря у залах стало нестерпно задушливим, а кондиціонери чи не працювали, чи їх просто не було — він не зауважив. Михайло курив неподалік від скульптури Рєпіна. Проходили купками і поодинці відвідувачі виставки, серед них він помітив кілька облич тих, кого Дідула приймав окремо. Нарешті вийшов іменинник у гурті молоді, переважно дівчат, усміхнений і, на перший погляд, не дуже хмільний, хіба що поголені щоки, вільні від артистично підстриженої іспанської борідки, зайве червоніли.

Дорогою заїхали на Лук'янівський ринок, Михайло набрав усякої всячини — копченої підчеревини, сьомги, бринзи, диню, велетенського кавуна, коньяку, вина, води, баранини на шашлики, кілька свіжих кругів лавашу.

— Побійся Бога, Мишку, хто ж оце все з'їсть і вип'є?

— Хто ж, як не ми?

Михайло радів, що Дідула не перебрав у музеї, але, виявилось, завчасу: Петровича в машині зморило, і він закуняв, відкинувши красиву голову з шевелюрою на край спинки заднього сидіння.

Коли приїхали, Євгену Петровичу прокидатися не хотілося, і, з превеликими труднощами завівши в дім, Михайло поклав його на широкий диван у вітальні, накрив пледом і полишив відпочивати.

Дідула прокинувся надвечір і спершу не міг уторопати, куди це його занесло: сутінкова незнайома кімната, пахощі димку звідкілясь, неясні голоси знадвору, один, здається, жіночий. Аж потім пригадав машину, ринок, затію Михайла і, потягнувшися всім тілом, як замолоду, вийшов з будинку в теплий синіючий вечір.

Поки Дідула спав, Михайло нашвидку замаринував баранину, напалив вугілля у рівчачку за хатою. Побачивши рух у сусідському дворі, зайшла Тетяна.

— Ти що, намірився хату спалити?

— Піди краще шампури пошукай на кухні.

— Урочистий прийом? З якої нагоди?

— Нагода спить у вітальні, не лякайся і нагоду не злякай.

Тетяна недобре зиркнула на Джмеля:

— Що за нагода? Якої статі?

У Михайла був гарний настрій.

— Ще не знаю. Побачимо ввечері.

— Що ти верзеш? і

— Іди по шампури.

Повернулася Тетяна, сміючись.

— Я вже думала, сусід у гречку скаче.

— Знаєш, як чехи гречану крупу взивають? Поганка.

— Чого б то? Теж мені слов'яни понімечені. Хто там у тебе спить?

— Не роздивилася? Не впізнала? Хоча — коли то було… Дідула, мій учитель, вважай, найперший. Метр, професор, холостяк. Народний художник. Іди на стіл збирай, надворі сядемо.

Чи боїшся?

— Ти, Джмелю, не гуди вколо мене, не вжалиш. Поглянемо на твого холостяка.

З-за рогу з'явилася постать Дідули.

— Ось він я, глядіть, голубонько. Якщо не помиляюся, звуть вас Тетяна. Як була красуня, так і лишилася. А я дід Євген, якого ви геть не пам'ятаєте.

Тетяна придивлялася до гостя з недовірою, але сутінки ховали нюанси.

— Ну, піду на стіл збирати.

Михайло низав баранину. Дрова перегоріли, жар брався блідим попелом.

— Петровичу, як ти ставишся до душу? Хочеш?

— Залюбки.

— Зараз простирадло принесу.

Відсвіжений душем, сяючий, як нова копійка, Євген Петрович сипав за столом анекдотами і компліментами. Шашлики з молодої баранини танули в роті. Коньяк запивали принесеним Тетяною домашнім квасом і збиралися запатентувати цей спосіб споживання благородного напою. Вечір здав свої повноваження ночі, але цього ніхто не помітив. Говорили про все і ні про що, аж поки Михайло не спитав:

— Петровичу, скажи, як тобі нині живеться? Я все не можу зрозуміти, що змінилося. Ну, харчі, одяг, меблі, авта, — бачу. Конституція. А люди як? Ті самі чи хоч трохи інші?

— Так гарно сидимо, а ти… Побудеш більше, сам відповідь знайдеш.

Тетяна явно не хотіла серйозної розмови, її влаштовувала увага Дідули, а він на неї не скупився.

— Розумієш, я б збрехав, якби почав співати осанну новим часам. Але й ганити якось не випадає. Хтось змінився, хтось розізлився, одному пахне трояндами, другому — лайном. Одне скажу: як у казці — одним махом — не буде. А чого ти раптом? Думаєш, чи варт додому вертатися? Якщо хочеш мою думку — не жени коней. Скучив?

— За домом батьківським — так. За тобою. Тетяною. За її мамою. Але як згадаю олов'яні очі придурків, котрі вважають себе помазаниками Божими, всю оту свинцеву глупоту, ряджену під вищу справедливість,

підстрижені під нуль мізки, весь отой ідеологічний концтабір — сироти на тілі виступають. Ну, повернуся, сім'ю привезу — а раптом знову те саме? Не хочу ризикувати. Не вірю попам-розстригам.

— Ти про кого це? А, про наших вищих достойників… Самі ж обирали.

— Я й кажу…

— Ну, так похмуро навряд чи варт. Були з-поміж партійців і порядні люди. Сам знаєш.

— Були, не були. Я про інше. Мали прийти принципово інші люди.

— Правда, Михайле, хотілося б. Але послухай мене. Ніхто не був готовий до державної діяльності. До мітингів — так. Промітингували все, пару випустили. А панове перевзулися, перевдягайся — і знов до керма. В організації їм не відмовиш. Роздивилася публіка, побачила хамелеонів, а вже пізно. А наперсточники все врахували: не хочете тих — не біда, ось вам інші. Маніпулювати заможними людьми важко, неможливо, а бідними — нехитра штука. Революція — контрреволюція, біле — чорне, ранок — вечір, нуль — одиниця, двоїчна система Вінера, одвічна кібернетика життя, суспільного в тому числі.

Дідула перевів дух:

— Якщо хочеш знати мою думку: в Україні справжньої демократії скуштує навіть не нинішня молодь, а прийдешня, через пару поколінь, не менше. І то щастя, що без громадянки обходиться. Не почувайся так, ніби ти особисто винен у тому, що ми застрягли в політичному багні.

— Я ніколи себе винним не почував. Просто млоїть трохи. Сміються з нашої незалежності кому не ліньки.

— От я — не сміюсь. Але і сльозу пускати не хочу. Роблю своє і робитиму.

Тетяна мовчала, дивилася то на бородатого Дідулу, то на Михайла, незвично збудженого і трохи розгубленого.

— Дорогі мої мужчини, вам не здається, що товчете воду в ступі? Єдине, що змінилося, якщо вам цікава моя думка, це — можливість про все говорити відверто. Колись, пам'ятаєте, на кухнях вели глобальні розмови, затуливши подушкою телефонне вухо, а тепер кругом — Гайд-парк. Студенти мої, чисті душі, до політики ставляться як до проституції. Причім першу найдавнішу професію вважають чеснішою. Налийте, краще, хлопці, на коня. Пізно.

Михайло налив'чарки.

— Не хотів псувати вечір, слово честі, не хотів.

Дідула знизав плечима.

— Отакої! Все нормально. Зараз кругом: після третьої — про політику. Хвороба. Короста. Свербіж.

З темряви долинув голос Євдокії Пилипівни — кликала Тетяну. Дідула почав умовляти, аби хоч трохи ще побула:

— Ну, хочете, я вашу матінку сюди приведу, ще посидимо, погомонимо.

— Дякую, але — час. Ще побачимося.

Євген Петрович провів Тетяну до хвіртки і повернувся не так швидко.

— Слухай, козаче, — сказав він, усівшися на лаві. — Гарна в тебе сусідка. Я портрет її хочу намалювати.

— Умовляв?

— Так.

— А вона?

— Сказала, що ввечері всі жінки гарні, а чоловіки сліпі. Мовляв, побачу вдень — охота пропаде.

— Петровичу, не грайся з вогнем. Тетяна тричі заміжня була, жінка вона з норовом. Чи в тебе — суто мистецький інтерес?

— Ти з діда не смійся. Я ще дещо можу, скажу по секрету.

— Ну, гляди. Ти — професор, вона — професор… Усе в житті можливе.

Вони ще довго сиділи під серпневими зорями.

— Зовсім забув про кавун. Будеш, Петровичу?

— Куди його на ніч. Уже завтра.

Гупнуло, впавши, яблуко.

Євген Петрович підвівся, пішов у темінь до садових дерев, ледь окреслених на оксамитово-чорному фоні неба. Вернувся з яблуками.

— Ти, Михайле, сам не розумієш, в якому раї опинився.

— Я ж тут народжений.

— Звик. А я від волі, повітря, тиші хмелію більше, аніж від чарки. Я зараз на Русанівці живу. Вікна — на Дніпро. Три кімнати, я один. І все одно — як у клітці, підвішений на п'ятнадцятому поверсі. А в тебе земля під ногами. Воля. Життя.

— Ну то лишайся, Петровичу, живи. Хазяйнуй. Малюй.

— Двоє ведмедів на один барліг — забагато.

— Я незабаром поїду. Сороковин дочекаюся — і на крило. Спершу до Берліна, а далі — у Штати. Документів на спадщину півроку чекати.

Дідула налив чарки, відрізав шмат бринзи, перерізав його надвоє.

— Ти мені про якусь свою проблему казав — там, у музеї. Оце саме вона — мене тут поселити?

— Хіба це проблема? Твоя добра воля. Клопіт інший, марудний. Окрім тебе, Петровичу, нема з ким порадитись.

— То кажи.

Вони закусили помідором і бринзою, і Михайло, намагаючись оминати подробиці, розповів Дідулі про батьків лист і скарб, залишений йому.

— Ну-у, Михайле, просто як у романі Дюма. Чекай, а в чому ж, голубе, проблема? У тебе дім, обійстя, золото — який же клопіт?

— Золото. Навряд чи мені дозволять його вивезти. Та й немає в цьому потреби. Чи не підкажеш якогось добродія, щоб купив ці монети?

Дідула надкусив яблуко, похрумтів соковитою його плоттю.

— Не яблуко — диво, — нарешті сказав, плямкнувши губами, як дитина. — Ходімо, мабуть, спати. Гадаю, допоможу тобі, Джміль — Монте-Крісто...

Тої ночі рясно падали яблука. У передранковій тиші чутно було, як вони товсто, солідно гупають. Тетяна крізь напівсон чула глухі удари і все не могла зрозуміти, що це за звуки, і заснула остаточно лише тоді, коли збагнула: то сусідський сад озивається. Уві сні вона всміхалася, бачила себе молодою.

VIII

Вересень закінчував свою роботу і готувався передати жовтню зекономлений запас вітру, дощу, туманів, двірницьких мітел. У джмелівському саду було зібрано майже всі яблука, лише кілька, на горішніх гілках, світили червоними, як лінзи світлофорів, боками. Михайло залишав їх, аби забрати з собою для Ванди й сина, якщо витримають переліт і митниця аеропорту Кеннеді не витрусить їх як заборонені фрукти. Було тепло й затишно, падало так мало листя, що здавалося: ще не осінь, а останній краєчок літа.

Відгомоніла третя учта по Єфрему Івановичу Джмелю. Людей прийшло, як завжди це буває, трохи менше, ніж на дев'ятини, але все одно Михайлу довелося наймати кухарок і подавальниць — не хотів скидати клопоти на плечі Євдокії Пилипівни й Тетяни. Прийшла й Галина Яківна, поводилася чемно, змирившися з тим, що її плани пішли за водою; але була недовго, бо ніхто з присутніх, як годилося б, і словом не прохопився, аби висловити їй як не співчуття, то хоча б сусідську повагу. Пом'янути покійника прийшли Микола і Євген Петрович, привели з собою і Жору Подільського.

Після нічного застілля утрьох Дідула частенько бував у Джмеля. Він умовив Тетяну позувати йому, вийшов ефектний портрет. На сороковинах Євген Петрович сидів поряд з Тетяною, і ці двоє літніх людей справляли враження давнього подружжя, яке зберегло не тільки взаємну симпатію і толерантність, а, можливо, й любов.

Портрет, подарований моделі, мав побувати на першій же виставці — це була Тетянина забаганка. "Навіщо?" — питав Дідула. "Хочу побачити себе збоку". — "То подивіться у дзеркало". — "Дзеркало нещадне, від нього лестощів не жди". — "Я вам, Тетяно, не лестив. Просто й досі не знаєте, яка ви". — "Євгене Петровичу, не ідеалізуйте стару бабу". — "Для мене ви не стара". — "А як роботу назвете?" — "Професор Шудра". — "Ой, божечки, добре, що спитала. Я тепер, слава Всевишньому, на маминому дівочому прізвищі. Уявляю собі, що робилося б у залі". — "Та що тут такого?" — "Візьміть, пане художнику, словник Грінченка. Добре, що до нього заглядає один з десяти тисяч. Ну й приліпили прізвище... Заслужив хтось у роду..."

У дворі закінчувала роботу бригада будівельників, порекомендована Бадиляком. Галичани закінчили ремонт в інституті і ладні були працювати за півціни — так допекли безробіття і безгрошів'я. Коли Дідула вирішив проблему, котра дошкуляла Михайлові, спитав: "Що робитимеш з купою грошей?" На ту пору Михайло знав, як учинить. "Ти, Петровичу, спершу скажи: житимеш тут, як я поїду?" — "Чого б не пожити? Сторожа треба, га?" — "Не жартуй. Поки я ще тут — зроблю зі стайні майстерню. Теплу. Світлу. Працюй, скільки забажаєш. 1 ще хочу капличку отам, на горі, поставити". — "Не встигнеш". — "Майстерню — встигну. А каплицю — вже коли приїду навесні. Допоможеш з проектом?" — "Спробую". — "Ну, от, батькові втішно буде на тому світі. Я тобі, Петровичу, гроші залишу". — "А це що за вигадки? Проп'ю не боїшся?" — "Проект замовиш". — "Давай, Михайле, так домовимося. Грошей я не візьму. Знайди інший сейф. Це — принципово. Між друзями ніколи не мають стояти гроші". —"Куди ж я їх?" — "Подумай. От хоча б Тетяні віддай. Чи її матері. Чи до банку поклади. Твоя воля". — "Давай у банк покладу, а тобі — доручення. Згода?" — "Я сказав — ні". — "Тоді

поговорю з Тетяною. Може, хоч вона не така принципова". Євген Петрович підвів обидві руки вгору: мовляв, то вже не моє діло. Галичани почали наприкінці серпня. їх було семеро, разом із бригадиром, чорнявим вуйком років під сорок з довгими руками і високою шиєю, вислими вусами, широкими бровами і вузьким лобом під шапкою цупкої чуприни. Хтось із послідовників Чезаре Ломброзо, придивившися до нього, міг би віднести такий тип до категорії потенційних злочинців. Михайло на перших порах теж придивлявся до бригадира з насторогою, але потім стало ясно, що Ярослав, батько чотирьох дітей, залишених з матір'ю у Заліщиках, примусив би італійського психіатра засумніватися в непогрішимості його теорії антропологічних стигматів.

Ярослав (Ярко — так його йменували в бригаді) був людиною зібраною, цілеспрямованою, вимогливою, але відкритою, з гумором — отим колоритним галицьким гумором, що навиліт пробивав захисну шкаралупу моралістів і святенників. Мужики будували в Сибіру, Підмосков'ї, на Донбасі, третій рік як одірвалися від сімей — тільки гроші надсилали, і вже подумки були вдома: закінчать отут — і гайда.

Михайло запропонував Ярославу, аби ночували у домі, місця не бракувало, але Ярко відмовився: хіба як холод і дощ вдарять, а нині, по теплу, їм на свіжому повітрі — рай.

Працювали майстри швидко, але на совість. Михайло загадав провести опалення, переслати підлогу, з маленьких вікон угорі зробити широкі, вітринні чи оранжерейні, аби в майстерні царювало світло, зробити нові двері-ворота для машини і закапелок для неї, перекрити дах.

Разом з Ярославом вони піднімалися нагору (дорогою Ярко зауважив ненадійність сходів і взявся їх укріпити). Михайло показав сліди колишнього фундаменту і спитав, чи може розраховувати на бригаду.

— Ставили ми каплиці. І без проекту. Тільки зараз — ні. Хлопці так за домом скучили, що мало не виють ночами. Жінкам буде роботи, як повернуться. Бо в нас там нікому їх утішати — самі старигани лишилися.

— Тоді — навесні? Як мене не буде — Євген Петрович вас прийме. І проект на той час зроблять.

Те будівництво, бо який же то ремонт — справжня реконструкція, — прискорювало для Михайла час і потроху майже звітрило, прибрало з душі відчуття, що його навряд чи можна було з певністю визначити. Воно поселилося в ньому після відвідин Лариси.

Микола не забув своєї обіцянки, потелефонував:

— Записуй адресу і телефон. У театрі дізнався. Тільки воно тобі треба?

— Сам не знаю.

— Гляди, не хлопчик, вирішуй.

Михайло з тиждень відкладав рішення. Бо й справді — навіщо йому цей візит через стільки літ? Що він скаже їй? Вона — йому? Який сенс ворушити давно погасле кострище — там не тільки жару, а й вуглинки нема, навіть сліду іскорки. Одначе він згадав Ларису, як тільки ступив на київську землю, і бажання побачити її (проста людська цікавість, казав собі, які там почуття!) було неначе ритуал, не відбувши якого, годі вважати себе людиною вільною, самодостатньою, без комплексів.

Проте щось ворухнулося в душі, коли записував адресу, — вона не змінилася. Довго не наважувався набрати номер, навіть хотів навідатися без дзвінка, але то було б не тільки незграбно — неґречно.

Нарешті потелефонував. Трубку довго не знімали, і Михайло був вирішив, що Лариса в театрі, коли лінія ожила. Голос — той самий, колишній, може, трохи захриплий, упізнав з першої секунди. Коли назвався, запала тиша — наче на тому боці міста абоненту відібрало мову.

— Ти звідки?

— З Києва.

— Давно тут?

— Так.

— Чого ти хочеш?

— Хотів навідати, побачитись.

Лариса знову замовкла. Здавалося, й справді Михайлів дзвінок збентежив її.

— Справді?

— Ну, так. Чоловік не буде заперечувати?

— Чоловік? Ні.

Щось напружене, неприродне, якась дивна інтонація.

— Тоді — коли тобі зручно? Не хочеш удома — давай деінде. Ресторан, наприклад, підходить?

— Ні, ні. Я майже не виходжу.

Домовились на завтра. В обідню пору.

Вже по дорозі, проїхавши Печерський міст, Михайло усвідомив якусь протиприродність, силуваність своєї затії. Ні, не відчував провини перед Вандою, бо не колишні почуття вели його на цю зустріч, а от що саме — і досі достоту не визначив, принаймні звичайна логіка була тут ні до чого.

На задньому сидінні примостилася сумка з наїдками і напоями — чи нести все те у дім, чи зручно, чи не буде він смішним зі своєю "самобранкою"?

Припаркувавшись у дворі за звичкою, що засіла десь, мабуть, у спинному мозку, і зауваживши, наскільки тісним стало дворище через табун переважно новеньких авт, Михайло глянув угору, знайшов вікно кухні, далі витягнув сумку, зачинив машину, ввімкнув сигналізацію, поставлену нещодавно Іваном Пимоновичем, і подався сходами нагору. Дорогою він вагався, чи не зупинитися біля кіоска з квітами, але вирішив, що це вже буде занадто.

Лариса відчинила швидко:

— Побачила, як ти під'їздив. Це — та сама машина? Проходь, будь ласка. Здрастуй.

Михайло привітався, заходився знімати черевики в передпокої, але Лариса замахала руками:

— Що ти, тут не музей. Та й не прибрано, вибач. Заходь.

Михайло згадав про сумку, залишену під вішалкою, приніс у вітальню, видобув звідти припаси: коробку шоколаду, коньяк, ананас.

— Навіщо ти тратився?

Лариса спитала так, як частенько роблять це жінки, аби підкреслити свою хазяйновитість і ощадливість, у душі все ж задоволені увагою мужчини, ким він не був би — чоловіком, коханцем чи просто знайомим.

— Ти сама?

— Сама. Сідай, де хочеш.

Михайло впізнавав меблі, що вступили вже у ветеранський вік, килим на підлозі, добряче витертий, навіть тюль на вікнах, здається, не мінявся з тих пір, як він пішов звідси.

Виходила й заходила Лариса, накриваючи на стіл, і він мимоволі зауважував її повільну, обважнілу ходу, незважаючи на те, що жінка не розповніла, не розпливлася, як багато хто в такому віці. Подумки він порахував, скільки ж це їй.

Що ж, хоча змінився колись мінливий, рухливий, ясний погляд, хоча обличчя немов хтось притрусив крейдою, шкіра на ньому, — тоді, давно, — порцеляново-рожева, згрубіла і наче трохи обвисла, все ж Лариса поки що не програла вічного двобою жінки з головним своїм ворогом — часом, але з усього було видно, що на цю битву сил катастрофічно бракує.

Коли Лариса сіла навпроти за сервірований стіл, він помітив, що в неї дрібно посіпуються пальці. "Мабуть, нервує", — подумав Михайло.

Він налив у чарки коньяк і запропонував випити за здоров'я господині.

— Ти ж за кермом.

— Трохи можна. Забула, мабуть, що я найкраще кермував після двохсот грамів.

— Коли те було.

Лариса випила одним духом, взяла м'ясисту чорну оливку.

— Як ти знайшов мене? Довідкове дало телефон?

— Микола. Микола Бадиляк. Пам'ятаєш такого?

— Звичайно. А що тебе привело у Київ? Ти ж, здається, у Штатах?

— Батько помер.

Лариса опустила голову.

— Царство небесне. І моя мама… Вже давно…

Михайло налив чарки.

— Пом'янемо.

Він зауважив, як похапливо Лариса взяла кришталеву чарку-стопку без ніжки і одним духом ковтнула світло-коричневу рідину.

— От як воно все у цьому житті…

Лариса з'їла ще одну маслину, взяла шматочок сиру.

— Я чоловіка поховала два роки тому.

У Михайла ледь не вирвалося: "Він же зовсім молодий, чому?" Натомість сказав:

— Співчуваю, щиро співчуваю.

Лариса подивилася на нього трохи дивно, наче перевіряючи: сказано було механічно, за неписаним протоколом, що діє в подібних ситуаціях, чи справді колишній чоловік співчуває. Йому не довелося розпитувати, як і чому це сталося, Лариса сама розповіла, — видно, і досі їй боліло:

— На випробуваннях вибухнула турбіна. Просто на стенді. Він її проектував. Отак, Михайле. Ніби на війні.

Запала мовчанка. Михайло не знав, що сказати, та чи й потрібно було?

— Ти працюєш? — спитав перегодом.

— Так. Якщо це можна назвати роботою. На контракті. Покличуть — то йду. Граю старушенцій. Гриму майже не треба.

— Не жартуй. Рано себе списувати.

— Та чого там, треба правді в очі дивитись.

Михайло налив ще, почекав, поки Лариса вип'є, сам тільки губи вмочив. Вона не звернула на те уваги — чи їй було байдуже, чи схвалювала його витримку.

— А дитина? У тебе син, здається?

Коньяк почав діяти, біле обличчя ставало рожевим, вся вона пожвавішала:

— Дитині вже скоро на четвертий десяток. У мандрах, усе за грішми ганяється по білому світу. То на Півночі в Росії вугілля довбе, золото шукає, то на Далекому Сході на сейнерах крабів ловить, то з шабашниками газифікує Сибір. Я його майже не бачу, мамину радість.

Приїде коли-не-коли, привезе грошей, погуляє тут від душі — і знову галасвіта.

— Хто він? За освітою?

— Кинув геологічний на другому курсі.

— Чому?

— Не знаю. Сказав, що з нього досить.

Лариса перемінилася на обличчі. Здавалося, що за мить заплаче. Але перебороло себе. Коли Михайло наливав чарку, помітив, що вона дивиться кудись поверх його голови, у кут кімнати, чи що. "Як колись", — подумав Михайло і впіймав себе на тому, що це не зачіпає його. Анітрохи.

Ларисині пальці більш не тремтіли. Вона майже нічого не торкнулася на столі, хоч було чим зацікавитися, він постарався.

— А ти, Михайле, як? Вибач, не спитала, дурепа.

— Все гаразд. Живу. Працюю. Син. Дружина.

— Хто вона? Вродлива?

— Так.

— Скільки синові?

— П'ятнадцять.

— То ти ще молодий батько.

— Облиш. Яка там молодість.

— Як тобі ведеться?

— Не скаржуся. Добре ведеться. Малюю. Виставки.

— Отже, не шкодуєш, що покинув наші палестини?

— Як тобі сказати…

— Дивна річ — життя. Це ж я винна в тому, що ти виїхав тоді.

Михайло подивився на Ларису і несподівано для себе всміхнувся. Ларисі це не сподобалось.

— Чого смієшся? Хіба не так?

— Не зовсім. Як тобі сказати… З тим, що між нами, я упорався. Душило мене інше.

— Із цим усі жили. Все-таки, Михайле, маєш мені подякувати, визнай. Стрес, протидія, протест…

— Нехай, якщо тобі так утішно.

Лариса ковзнула поглядом по білому прямокутнику стола.

— У нас уже не наливають?

Спитала ніби жартома, але Михайло був певен: не помилився, подумавши кілька хвилин тому, що сталося з Ларисою. Ні, він не має підстав, просто жінка нервує, намагається віднайти порушену рівновагу.

— Ти з'їла б чого.

Сам Михайло вже не пив міцного, їв то шинку, то сир, то мідії з квадратної баночки, від яких Лариса сахнулася, як чорт від ладану.

— Не хвилюйся. Бачиш, не розкоровіла. Бо на дієті. Знаєш, Михайле, я думала, чого це раптом ти мене ощасливив візитом.

У голосі Лариси чулися тонкі надривні нотки, та й артикуляція змінилася — діяв алкоголь, але вона цього, природно, не помічала, вважаючи, що все прекрасно, що мова її переконлива, логічна і несе з собою значущі, непересічні думки, якими треба поділитися з візаві.

Михайло пам'ятав цю манеру Лариси раптом, на рівному місці, спалахувати і говорити, говорити, але тоді то було доповненням чи виявом її рухливої, мінливої натури — недарма вона нагадувала живе срібло, а нині в її тоні відчувалася агресія, причини якої неможливо було визначити.

— От ти зараз сидиш переді мною, пещений, у дорогому костюмі, успішний, незалежний, переможець, одне слово, і втішаєшся з того, що бачиш перед собою підстаркувату жінку, вимучену, викручену, геть не щасливу. Це твій реванш за те, що завдала колись тобі болю? Скажи, чого ти прийшов?

Не хотілося так думати, але Михайло відчув, що надаремно приїхав. Після Ларисиної тиради, виголошеної добре інтонованим, але завдяки чарці трохи істеричним голосом, думка ця остаточно заполонила його. Ну як пояснити войовничо настроєній жінці, котра стала за стільки літ майже чужою (так він відчував і не міг нічого протиставити раптовому відчуженню), що слова про тріумф і реванш — суцільна маячня, що привели його сюди нормальні емоції нормальної людини.

Вона не дочекалася відповіді і продовжила.

— Ти хочеш знати, чи не шкодую, що покинула тебе? Так я тобі й сказала! Ти вважаєш мій вчинок помилкою. Неправда! Я все зробила чесно.

— Слухай, я це давно колись чув — про чесність, любов, вибір. Ти забула, що про все це вже говорила. Ради Бога, я зайшов просто так, без жодної лихої думки. Не хотіла мене бачити — сказала б, я б не образився. Охолонь. Я тобі не ворог. Колишній добрий знайомий, як хочеш. Не привид з минулого.

— Не привид… Це я, мабуть, схожа на привид, і не вельми приємний. Бачиш — тінь од мене лишилася.

— Навіщо перебільшувати? Таж Лариса Павичева, з плоті й крові.

— Якби ж то… Руїна… На відміну від тебе. Як там у вас кажуть — маєш вигляд на тисячу доларів. А я й цента не варта.

— Облиш, ти цілком на рівні. Повір.

На якусь мить здалося, що наелектризована атмосфера в кімнаті розрядилася. Лариса трохи ніби пом'якшала.

— Вибач, Михайле, я тобі наплела казна-що. Мабуть, самотність мене скоро зжере. Нікому не потрібна — ні театру, ні синові. Здичавіла й зубожіла пенсіонерка.

Лариса сама налила чарку, подивилася на Михайла, чекаючи, певне, негативної реакції, але він удав, що полює виделкою на зелену оливку, фаршировану анчоусом.

— Спасибі, що не читаєш мораль. П'ю, Михайле. На вулиці не падаю, пісень не співаю, але… Буває.

— Що мені до того? Кожен сам собі хазяїн. От що, Ларисо, я нині при грошах, візьми, тобі знадобляться. Мені вони зайві. По-дружньому, без церемоній.

Краще він того б не казав, не ліз рукою в кишеню піджака. Щось зробилося з Ларисою лихе, ніби він ударив чи смертельно образив її. До щік, вилиць, і так уже майже червоних, ніби зроблено було додаткову ін'єкцію крові.

— Ти… ти що, купувати мене здумав? Я тобі життя зіпсувала, а ти, толстовець, другу щоку підставляєш? За кого ти себе маєш? І мене? Навіщо ображаєш? Хто тобі дозволив? Збиткуєшся, принижуєш?

— Чекай, чекай, Ларисо.

Михайло розізлився:

— Цить, кажу! Не вдавай з себе непорочну Діву Марію. Скільки разів ми з тобою цей диван ґвалтували, не пам'ятаєш? А він пам'ятає. І я пам'ятаю, де у тебе що і яке. Кожну родимку. Не знаю, як ти, а я не забув, хоч воно ні до чого. Не чужі ми, хоч як би склалося. Не можеш мислити по-людськи, то я тут не винен. Бувай здорова.

Він підвівся і попрямував до дверей, оббитих старим потрісканим дерматином, зачепив рукою ручки сумки і зупинився з надією, що у Лариси вистачить здорового глузду вийти у коридор, попрощатися, хоч би й мовчки. Не дочекавшись, крутнув пластмасовий гудз замка, вийшов і причинив двері. Замок клацнув, ніби знято було запобіжника чи зведено курок. Михайло постояв ще на майданчику сходів, очікуючи, що Лариса зробить спробу зупинити його. Марна надія. За дверима було тихо, як у вусі.

Перед тим, як сісти за кермо, дістав з нижньої кишеньки піджака пігулки "анти-поліцая". Хоча був абсолютно тверезий, не хотів устрявати

в історію через чутний усе ж запах. Пігулки приїхали з ним з Америки: інколи у колі колег вони дозволяли собі пиво чи краплю чогось міцнішого, тоді засіб ставав у пригоді. За довгі роки у Нью-Йорку його, щоправда, жодного разу не зупинив полісмен, але це могло статися і тут, у колись спокійному, а тепер надміру завантаженому транспортом Києві. Дорогою на Никодимівську Михайло думав про причини того вибуху злості, мало не ненависті, що стався з Ларисою, і не міг знайти йому пояснення. Спиртне? Та не стільки вона й випила, ні, п'яною не була. Пам'ять підкинула рядок якогось давно прочитаного і, здавалося, навіки забутого вірша: "Не повертайте, що б там не було, до тих жінок, яких колись любили..." Далі він не пам'ятав, але й згаданого було досить, аби відгородитися від щойно розіграної сцени, де він був не стороннім свідком, а виконавцем накинутої йому неприродної ролі.

Машина потрапила у зелену хвилю. Михайло досить швидко дістався до Царської, тепер Європейської площі, спустився на Поділ, потім лаяв себе: краще, зручніше було б через Лук'янівку, хоча, можливо, хвилин із п'ять втратив. Він намагався не думати про свій невдалий візит, не згадувати поруйноване, що не кажи, обличчя Лариси, її недобрі, пригаслі очі. Даремна була затія. Що ж, він виконав обов'язок, що сам собі його накинув невідомо з якої причини — тільки не з банальної цікавості. Чи співчував він їй? Відповіді не було.

Тим часом Лариса, мов закам'яніла, сиділа за столом, заставленим наїдками. Коли Михайло пішов, її гнів змалів, зіщулився, мов шагренева шкіра, мов проколота пластмасова кулька у формі сердечка на пластмасовій паличці — їх продавали біля входу до Ботанічного саду, куди зрідка заходила навесні і восени. Влітку вона його не любила, цей сад. Може, тому, що був надто пишний, надто сповнений життя — на відміну від неї самої, зануреної в безнадійну самотину.

Вона налила половину фужера. Замість вірменського міг би Джміль купити щось демократичніше, і не одну пляшку. Вона випила, спробувала щось з'їсти, але не змогла. Доза була завелика, їй запекло у грудях, потім стало легше. Ще трохи лишалося, і це її потішило. Вона

водночас і злякалася цього — невже спивається? Невже все-все позаду, все відійшло, все намарно? їй хотілося закричати, заскиглити, завити, як дворовій сучці, поціленій каменем дурного недоростка. Натомість Лариса підвелася, опухлими ногами дійшла до дивана, важко сіла, а потім прилягла. Сухі її очі дивилися кудись під стелю, у самісінький кут, звідки зміїлась майже до самої люстри тріщина.

Даремно вона дозволила Михайлові прийти. Стільки піднялося з глибин її душі, так стало прикро за себе, за свою жалюгідність в очах Михайла (була певна, що він виніс звідси саме це відчуття), що алкоголь, яким вона час від часу гасила розпач і безнадію, котрі поселилися в ній після загибелі Віктора, не дуже діяв.

Вона була щаслива у другому шлюбі, а коли знайшовся син, життя наповнилося тим рівним родинним теплом, що дорівнює температурі здорового тіла, благодаті якого не помічаєш, бо саме по собі воно і є благодатним. Лариса була вдячна Михайлові за те, що витримав удар з гідністю, не принижуючи ні її, ні Віктора, ні себе. Часом аж дивувалася, що Віктор з повагою згадував свого попередника, а коли стало відомо про Михайлів учинок (газети якийсь час товклися по його особі й творчості), не співчував тихцем, як дехто, а вважав, що Михайло повівся як мужчина й особистість.

Інженерна кар'єра чоловіка повільно, але стабільно йшла по висхідній, у домі був достаток, ріс син; у театрі Лариса нарешті зайняла свою нішу і не прагнула більшого, її цілком влаштовувала рівновага, яку було б порушено, якби дала волю акторським амбіціям. Нечасто вона згадувала Михайла. Кілька його робіт, що залишилися на стінах квартири, стали поступово звичними елементами інтер'єру і не викликали емоцій.

При чоловікові доля дорослого сина не викликала тривоги. Віктор спокійно поставився навіть до того, що юнак покинув студентську лаву: хай скуштує справжнього життя, якщо йому хочеться, з освітою встигне. Взяв його до себе на завод, знав коло друзів, — одне слово, матері не

випадало нарікати, що син пустився берега. То вже опісля почалися історії не вельми приємні. Син одружився, пішов у прийми в сім'ю, яку важко було назвати благополучною. Невістка, довгонога, з осиною талією і нічогеньким личком, працювала манікюрницею, закінчивши курси після школи, була неврівноважена і претензійна — на тому рівні, що диктувався сімейним вихованням і своєрідними поглядами на життя, зокрема подружнє. Свати були колоритною парою. Торгували на ринку, збивали копійку і судили про все на світі за міркою "вигідно-невигідно".

Родичання було неприємним, вона ледь витримувала їхні візити, а чоловік удавав із себе гостинного хазяїна — заради сина, звісно. Шлюб Костика витримав два роки, на третій молоді люди, вичерпавши ліміт почуттів, розійшлися без претензій одне до одного. Так, ніби погралися в сім'ю — і досить. Ларису й Віктора вони не ощасливили онуком чи внучкою.

З тих пір почалося тривале тиняння сина по світах — не хотів сидіти на місці, не хотів сталості й затишку. Потелефонує з Якутська, Ігарки чи Південно-Сахалінська — і знову плитке, виснажливе очікування вістей від синочка. Про загибель батька він дізнався через кілька місяців після трагедії — бродив тайгою з мисливцями, зв'язку не було. З тих пір Костик побував удома лише двічі, і то по тижню, не більше. Звідки взялася ця пристрасть до бродяжництва, переміни місць — хтозна. 1 не було тому ради, не було просвітку.

Лариса нарешті піддалася нервовій утомі і незчулась, як поринула в сон. Сон був камінний, непроникний, звідусіль захищений алкоголем від гірких спогадів, безвиході, образ, облич, страшного відчуття того, що життя по суті закінчилося. Ще тільки сутеніло. Вона прокинеться близько опівночі і невідомо, що робитиме цілісіньку ніч. Про це вона не подумала, засинаючи.

Кілька днів після зустрічі з Ларисою Михайло ще вряди-годи згадував про неї, про всю ту фантасмагорію. Недаремно Микола

відраджував. Щось, певне, знав, не хотів говорити. Але принаймні він тепер вільний від скаутських ілюзій про взаємодопомогу і благородство.

Робота у дворі кипіла. Михайлові свербіли руки і самому щось зробити, але бригадир мав свої принципи: хазяїн є хазяїн, і нічого йому лізти у розгардіяш і бруд; буде щось не так — скаже, коли справу зроблять.

Вечорами Михайло вмикав телевізор, слухав теревені коментаторів і політиків. Шануючи батькову пристрасть, купував майже щодня газети, аби за читанням убити час, а насправді намагаючись на їхніх шпальтах знайти якщо не відповідь, то хоча б натяк на неї. Він і досі не міг зрозуміти, в яку Україну повернувся, — це й було питання.

Йому мало було скепсису Тетяни, олімпійського спокою Дідули, легковажного ентузіазму Миколи Бадиляка, здорового песимізму Івана Пимоновича; він з насторогою читав і слухав запальні статті і промови, з огидою відвертався від безпардонної демагогії лівих. Слова, та й обличчя цих людей, їхня нафталінна, але нахабна риторика несли на собі невигойний знак, незникому стигму, котру вони возвеличували мало не як печать месіанства.

Сліди тої стигми, обов'язкового реквізиту минулого часу, Михайлові ввижалися і на обличчях тих, кому дісталася позірна перемога, бо насправді вони не перемогли, а зімітували поступ і переміни, відсунули вбік проблеми, відкладали їхнє вирішення на завтрашній день, не помічаючи, як за туманом слів і нерішучістю розтає мета.

Інколи Михайло картав себе за песимізм, адже добре знав, що швидкі зміни нетривкі. Ба навіть більше — чекай за ними історичного реверсу. Адольфа Тьєра чи Адольфа Птлера. У часи Великої французької революції за п'ять років жорна історії перемололи монархію, Конвент, жиронду, якобинців — а зрештою торжествував термідор.

Вони з Тетяною гомоніли про різні речі, розбираючи стоси газет у колишній стайні, — і Михайло не знав, що з тим архівом робити.

— Спалю — і квит, — Михайло вдосталь надихався пилюкою. — Кому все це потрібно?

— Не поспішай. Можна до газетного архіву здати.

— Був. їм не потрібно.

— Тоді давай так. Переглянемо. Щось залишимо, решту — спалиш.

— Індійське ритуальне вогнище… Щоб батькову душу не потривожити…

— Ну, Михайле, будь мужчиною. Причому тут… Ти приїхав — ото йому на тім світі й легше.

Кілька днів тому вони з Тетяною і Євгеном Петровичем їздили на Берковці приймати роботу. Забрали з майстерні Потапа — Михайла Михайловича, бригадира. Жодних претензій у Джмеля не було: мало що зробили на совість, ще й свіжу землю завезли, посадили квіти. Михайло розрахувався, подумав і додав ще купюру.

— Передайте жінкам, котрі землю завезли і квіти саджали. Нехай доглядають надалі. Тільки ж по совісті. Я тимчасово поїду, але сюди приходитимуть родичі.

Він кивнув на Тетяну і Дідулу.

Ті відповідно подивилися на бригадира.

По дорозі додому Тетяна спитала:

— Коли це я тобі родичкою стала?

Замість Михайла відповів Євген Петрович:

— А хто в нього, крім нас, тут є?

У вогонь першими полетіли паки не таких давніх газет — історія горталася навспак. Горіли вони неохоче, обвуглювалися, тліли, дим їв очі. Надалі довелося розв'язувати шпагат на кожній пачці, і кострище один за одним поглинало роки — дев'яностий, вісімдесят дев'ятий, вісімдесят восьмий…

Коли дійшли до воєнних років, Тетяна зупинила конвеєр, одну за одною переглядала окупаційні газетки і так само одну по одній кидала в огонь.

— Що ти шукаєш?

Тетяна не відповіла, лише швидше розгортала вже добряче зжовклі, ламкі аркуші. Нарешті зупинилася:

— Знайшла. Іди сюди, Михайле. Читай.

Вона показала на жирний заголовок.

Михайло пробіг очима кілька абзаців, далі читати не схотів:

— Навіщо воно? Велика Німеччина нарешті визволила український народ від червоного поміру, себто чуми, принесла свободу, ну й так далі. Новий порядок, фюрер. Джентльменський набір колаборанта. Хоч іди руки мий. Чого воно тебе зацікавило?

— Ти на підпис подивись.

— Якийсь Г. Шульженко.

— Якийсь… Батько. Мій.

— Ти — серйозно?

— Це його псевдонім. Оце б послати в Канаду, щоб не хизувався. Він же там борець не тільки проти радянської влади, а й проти фашизму.

Михайло відклав газетку вбік:

— Знаєш, Тетяно, хай йому грець, тому Шульженкові. Батько все ж таки.

— Так паскудно, соромно…

— Ти тут до чого? То йому нехай пече.

— У тім-то й річ, що не пече і не болить.

— Слухай, усе те чортополохом поросло. Ну, був такий собі Шульженко — і здимів. Розуму вистачило справжнім прізвищем не підписувати.

— Але я — я ж знаю.

— Облиш. Спалимо зараз цю купу гною — і до побачення. Як декларував сталінський гуманізм: діти за батьків не відповідають.

— Не блазнюй.

— Я серйозно.

Розходився вітерець, у тепле повітря піднявся попіл, злітали вгору звуглені пластини газетних сторінок, схожі на аркуші копірувального паперу.

До вечора вони спалили все. Михайло не пошкодував навіть газет дев'ятнадцятого-двадцятого років.

— Усе це є в архівах, вони переважно не горять. Гаплик. Філію пекла закрито. Іди, Тетяно, під душ — все волосся у попелі. Ти як героїня античної драми. Після загибелі героя.

— На себе глянь, кочегаре. Може, дурницю ми втнули — оце пожарище?

— Ні. Вогонь очищує. Вважай, епоху спалили. їй-богу, я без патетики.

З-за спини почувся голос Євгена Петровича.

— Хто тут диму наробив? На всю Куренівку паленим тхне.

— Ти вдихаєш дим історії. Піди принеси простирадло свіже. У шафі в спальні, махрове. Афродіта піде під душ.

Того дня вони вечеряли втрьох. Михайло насилу вмовив Тетяну, аби опікувалася грішми, — в неї буде доручення до банку. Вдома тримати не схотіла: мати не дозволила б, боїться зайвої сотні. Хоча до від'їзду лишався час, настрій у Михайла був чемоданний.

Напередодні він говорив з Бандою — скучив. Його у Нью-Йорку чекала не тільки родина. Галерейник продав дві роботи Джмеля і чекав автора, аби оформити все, як належить.

Телефонував Курт Ціммерман. Проспект берлінської виставки віддрукували, галерейник був задоволений якістю. Відкриття планувалося на початок жовтня. Що ж, це трохи затримає його повернення додому, зате не доведеться зайвий раз перетинати океан.

Усе йшло, як належить, радіти б тому, що справи влаштовуються якнайкраще, та Михайло підупав на настрої.

— Не розумію, — хрипкий баритон Дідули, трохи пом'якшений коньяком, звучав умиротворено й розважливо. — їдеш у благополучну Європу, далі — в благословенну Америку, похазяйнував по-справжньому, до матінки України притулився — чого тобі іще? Он міністр виставку пообіцяв. Чого киснеш?

— Не знаю, Петровичу. Коли тікав звідси, ні за чим не шкодував. А нині — мулько якось. Не думав, що закопаний тут пуп озветься: куди ти, мовляв, Джмелю?

— Ну-у-у, то вже сантименти.

Тетяна досі мовчала, слухала, зупиняючи погляд то на Дідулі і його акуратній борідці, то на Михайлові.

— Не забирайся у хащі, голубе, — сказала нарешті. — Ти вільний козак, усе в тебе гаразд. Хочеш — приїзди з сім'єю, є куди. Тільки, Михайле, я ж тебе знаю: побачиш, що в нашому казані вариться, як понюхаєш чи, чого доброго, ще й скуштуєш — не витримаєш. Ти ж ніколи не ліз у політику, чи не так? Сам казав про Паризьку комуну і Тьєра — трохи схоже нині в нас. Мадам демократію то в ліжко тягнуть, ніби по любові, то погрожують зґвалтувати, як пручатиметься, а вона лише очима кліпає. Не твоя це, Джмелю, поки що Україна. 1 не моя. Хіба не так, Євгене?

Михайло вперше почув, що вона обійшлася без по батькові.

— Михайло тобі, Тетяно, ніколи про стигму не казав? Що ми тавровані?

— Чула, чого ж.

— Ти, мабуть, маєш рацію, гаряча голово. Тільки тавро це не свіже, радянське, йому майже три з половиною століття. Богданчики, даруйте, срані, а не президенти. Все. Скінчив. Аплодисментів не треба. Роби своє, Михайле. Я — своє. Тетяна — своє. Я так розумію незалежність.

Дідула розхвилювався.

— Може, досить на сьогодні і сантиментів, і пафосу? Я згодна з тобою, Євгене, але Гайд-парк закрито. Чи це неможливо? Давайте краще вип'ємо зате, щоб Михайло повертався частіше.

— Та я б не їхав узагалі. Забрав би своїх, хай там що. Але… Дерево пересаджуєш — і то ризикуєш. Чи прийметься, невідомо. Я пам'ятаю, яку цьому дворі було. Не схотіли рости дерева — і квит… Будьмо. За нас.

Бригадир умовив Михайла обшити стіни майстерні вагонкою, і весь цей простір задихав, зажив новим життям: геть вивітрився сталий запах плісняви і земляної вогкості, світло-жовта емаль, що нею пофарбували дошки підлоги, давала ефект ще більшого наповнення світлом і без того світлої зали з вікнами на півстіни. Нічим не гірша майстерня, ніж та, в якій він працював у домі Ігора Швеллера під Нью-Йорком. Ні, краща, просторіша, а головне — своя. Він загодя заздрив Дідулі: тут не схочеш — а все одно працюватимеш. Кілька разів на день він заходив сюди з відчуттям, яке важко було визначити. Не була то радість господаря, для якого ремонт — позаду, не втіха власника, котрий придбав нарешті бажану річ. Точніше, мабуть, було б сказати собі: стаєш, Джмелю, дитиною, яка побачила нову іграшку, вперше взяла її в руки і не знає, з ким поділитися своєю радістю, захватом, бо тримати це щастя в собі немає можливості.

Кілька днів Михайло працював у майстерні. Йому дуже схотілося написати портрет з ескізів, котрі лишилися після відвідин кума Івана Пимоновича з дочкою, — Михайло, маючи зайвий час, сам нагадав про обіцянку.

Підполковник привіз свою доню в неділю. Тут, за межами службового кабінету, у цивільному строї, батько ще більше сподобався Михайлові, а дочка, Марійка, його просто зачарувала. Чорняве густе пряме волоссячко, карі очка з пухнатими віями, кохтинка з вишивкою — ну просто тобі україночка з плаката.

Коли він сказав про це батькові, той усміхнувся, але усмішку навряд чи можна було вважати безтурботною, була вона радше стриманою.

— Вам видніше. Україночка, кажете? Так, звичайно, тільки мати в неї осетинка.

— Виходить, ваші гени перемогли.

— І даремно. Красуня була мати.

— І Марійка — красуня.

Дівчинка швидко призвичаїлась у дворі, побувала в усіх кімнатах дому, він їй сподобався. Михайлові й батькові коштувало зусиль, аби всадовити дівчинку на півгодини.

Михайло працював пастеллю, йому здалося, що ця техніка найкраще підходить.

Побачивши себе на картоні, Марійка подивилася на дядька Михайла, потім на тата.

— Це — я?

— Не схожа хіба?

— А я не знаю…

Михайло зробив кілька ескізів олівцем, а потім, зайшовши в роботу, запропонував позувати підполковникові Розірвипілці. На превеликий подив Михайла, той відмовився:

— Не буду забирати у вас час, Михайле Єфремовичу. Незручно. Домовилися, що навесні, коли Михайло планував повернутися, вони зустрінуться утрьох, оце як тепер.

Михайло працював над Марійчиним портретом з іще не дуже сформованим відчуттям, що наближається до чогось значущого. Він знався й раніше з цим непевним, хистким станом, коли за рутинною роботою, рухами пензля, несподіваними паузами десь там, глибоко, інколи й поза свідомістю, виникає привид мети, до якої має рухатися. Мета ця окреслювалася поступово, вона не мала матеріальних форм і була значно вища від тої конкретики, що нею переймався. Михайло починав розуміти: портрет дівчинки Марійки — не самоціль, він має стати частиною композиції. Яка то мусила бути композиція, він не знав, не уявляв навіть у найзагальніших рисах її об'єму і неминучої реальності у деталях, колориті, техніці виконання, зрештою. Часом ним оволодівав сумнів: а що як з усього того, з тієї тривоги і невизначеності вийде якийсь тривіальний пшик на кшталт пафосного полотна під назвою, скажімо, "Молода Україна", або "Світанок країни", або ще щось таке. Тут не врятують ні чудова натура, що трапилась йому, ні якась карколомна техніка: якщо проглядатиме раціо, робота заздалегідь приречена стати до шереги вжиткових речей, не виправдавши сподівань, що нині сповнювали його бажанням думати на рівні, далекому від конформізму, до якого схильні імітатори мистецтва, будь-яких його відмін. Ця загальновідома і найчастіше зраджувана на практиці істина не давала

Михайлові можливості зупинитись у пошуку і — він знав це — ще тривалий час супроводжуватиме його, і невідомо, чи ця безрозмірна у часі вагітність закінчиться пологами.

У будь-якому разі він був щасливий з того, що душа його виходить з батьківського дому не порожня й пригнічена, а наповнена бажанням відновитися і жити не впорожні.

Напередодні від'їзду Михайло вибрався сходами на гору, обійшов фундамент, розчищений галичанами. Він був надто великий для майбутньої каплиці, його периметром бригадир планував пустити огорожу, а саме святилище поставити посередині на підвищенні, куди мали б вести сходи. Михайло розповів Євгенові Петровичу про цей задум і попросив, аби проектанти зважили на думку простого будівельника, — часом хитромудрі вигадки професіоналів ніщо проти здорового глузду й природної естетики звичайної людини.

Надвечір Михайло ходив з драбиною садом, зривав останні яблука, спакував їх до дорожньої сумки. Крім яблук, віз Ванді кілька червінців з потаємного сховку — зробить собі якусь прикрасу.

На прощальну вечерю прийшли Тетяна з матір'ю. Дідула приїхав з ночівлею — хотів проводжати Михайла до Борисполя. Сиділи по-домашньому, неспішно, гомоніли про всяку всячину. Євдокія Пилипівна наварила вареників: з сиром, з картоплею зі шкварками. Дідула сидів між жінками.

— Ви, Євдокіє Пилипівно, як ліпитимете наступного разу вареники, не забувайте про нового сусіда.

— То ви Тетяні кажіть, у мене, старої, пам'ять не та.

— Е, не кажіть. Хіба Тані — до старого драба? Молодим — про молоде, а нам з вами — про основи, про світобудову, яка без вареників — ніщо.

Тетяна не втрималася:

— Ну, якщо вам, Євгене, тільки вареники потрібні…

Дідулу важко було загнати на слизьке:

— Хтось же їх нестиме в оці апартаменти. Може, й затримається на дегустацію. Таке можливе, Тетяно?

Михайло заплющив на мить очі. Надовго затримався Євген Петрович на передмові, — втім, не про якісь дрібнички йдеться. Взагалі у його віці це майже героїзм — наважитися на рішучий крок.

Жінки невдовзі пішли, наобнімавшися і націлувавшися з Михайлом.

— Ну що, Євгене, — Михайло нарешті переходив з Дідулою на "ти", — піддається Тетяна твоїм зальотам?

— Не знаю, — не відразу відповів Дідула. — Мабуть, здаюся їй смішним. Дон Кіхот…

— Будеш так думати — пиши пропало. Чи не певен, що вона тобі треба? Іди на абордаж, якщо маєш зброю. А як ні — сам вареники ліпитимеш довіку.

Дідула прокашлявся:

— Кажеш, на абордаж? Мабуть, доведеться.

Іван Пимонович приїхав рано. Подивився, чи так поставив машину Михайло. Довго цмокав, роздивляючись майстерню.

Дорогою в Бориспіль говорили мало, Михайло крутив головою, видивляючи у вікно авта нові й нові силуети міста. Дідула придрімав на задньому сидінні — випив учора забагато.

Прощались недовго, бо черга до стійки реєстрації рейсу на Берлін закінчувалась. Здавалося — ще там, у куренівському дворі, що часу в ниххоч греблю гати, а вийшло — ледве встигли.

Сівши на місце біля ілюмінатора (здається, те саме, що випало йому у Франкфурті), Михайло згадав про крапчасте сонечко. Втішно було б побачити його знову. Але ж і літак не той, і пора вже така, що всі сонечка Європи давно позасинали.

Літак потягли до злітної смуги, і Михайло заплющив очі: він теж, як і Євген, цієї ночі спав і спит бачив. Ні про що йому всерйоз не думалося: те, що мав пережити вдома, лягло десь під серце і втишилося до пори; вертання на круги своя починалося і невзабарі мало повернути дружину і сина на відстань дотику, обіймів, тієї тілесної близькості, що її не заміниш жодними сурогатами — нехай хоч і найщирішими, та все ж тільки думками, які сушать душу і мозок, хочеш ти того чи ні.

Турбіни почали ревти всерйоз, і Михайло розплющив повіки, аби на кілька годин попрощатися із земною твердю. Він не повірив очам: по облямівці ілюмінатора, ледь-ледь чеберяючи ніжками, кволо пересувалося сонечко.

Звідкіль узялося воно цієї пізньої пори? Яку божевільну впертість треба мати, аби й досі, на межі вересня й жовтня, не заснути, нехтуючи законом природи, ворушити важкими для комашки хітиновими надкрилками, відкривати й закривати своє маленьке дихальце, мікроскопічну стигму, аби набрати у тільце ще трохи кисню, ще на

якийсь час продовжити існування своє, геть відмінне від людського, але по суті таке схоже життя — між першим і останнім подихом…

Грудень 2005 — березень 2006.